

JAZYKOVEDNÝ ČASOPIS

JAZYKOVEDNÝ ÚSTAV ĽUDOVÍTA ŠTÚRA

SLOVENSKEJ AKADEMIE VIED

ju
01100 / 81

1

ROČNÍK 34, 1983

VEDA, VYDAVATELSTVO SLOVENSKEJ AKADEMIE VIED

OBSAH

Február 1948 a rozvoj slovenského jazyka	3
Viktor Krupa: Jazykový model reality	6
Šimon Ondruš: Súčasná komparatistika a Schleicherova indoeurópska bájka	14
Ján Sabol: O pravopisných princípoch	26
Jozef Ružička: Eliptické vetné konštrukcie	31
Ivan Šipoš: K taxonómii vybraných slovenských frazeologizmov	43
Božena Švihranová: Niektoré lingvistické aspekty kauzality	48
Pavol Žigo: Verzia slovesa v kartvelských jazykoch a intencia slovesného deja	58

Diskusie

František Štícha: Poslání a charakter úvodů do jazykovědy	62

Správy a posudky

Daneš, F.—Hlavsa, Z. a kol.: Větné vzorce v češtině. J. Kačala	69
Jazykovedné štúdie XVI. J. Findra	72
Buffa, F.: Atlas slovenského jazyka III. I. Ripka	75
Recueil linguistique de Bratislava VI. E. Nemcová	77
Maršalová, L.: Psycholingvistická analýza vývinu lexiky. I. Šipoš	80
Miloslavskij, I. G.: Voprosy slovoobrazovatel'nogo sinteza. J. Dolník	81
Dve podnetné práce z lingvistiky textu. E. Bajžíková	83
Hakes, D. T.: The development of metalinguistic abilities in children. J. Plichtová	87
Patzig, G.: Sprache und Logik. J. Švihran	89
Maďarská jazykoveda po oslobodení. M. Fazekašová	90
1. československá onomastická konferencia. M. Majtán	93
Za profesorom Milanom Romportlom. J. Sabol	95

СОДЕРЖАНИЕ

Февраль 1948 г. и развитие словацкого языка	3
Виктор Крупа: Языковая модель действительности	6
Шимон Ондруш: Современное сравнительное языкознание и праиндоевропейская сказка Шлейхера	14
Ян Сабол: О принципах орфографии	26
Иозеф Ружичка: Эллиптические предложные конструкции	31
Иван Шипош: К таксономии некоторых фразеологизмов словацкого языка	43
Боžена Швихранова: Некоторые лингвистические аспекты причинных отношений	48
Павол Жиго: Версия глагола в картвельских языках и интенция глагольного действия	58

Дискуссия

Франтишек Штиха: Назначение и характер «введений в языкознание»	62

Сообщения и рецензии

Данеш, Ф.—Главса, З. и др.: Модели предложений в чешском языке. Я. Качала	69
Лингвистические исследования XVI. Я. Финдра	72
Буффа, Ф.: Атлас словацкого языка III. И. Рипка	75
Recueil linguistique de Bratislava VI. Э. Немцова	77
Маршалова, Л.: Психолингвистический анализ развития лексики. И. Шипош	80
Милославский, И. Г.: Вопросы словообразовательного синтеза. Ю. Долник	81
Две интересные работы по лингвистике текста. Э. Байžíкова	83
Гейкс, Д. Т.: Развитие металингвистических способностей в детском возрасте. Я. Пlichtová	87
Патциг, Г.: Язык и логика. Ю. Швихран	89
Современное венгерское языкознание. М. Фазекашова	90
Первая чехословацкая конференция по ономастике. М. Майтан	93
Скончался профессор Милан Ромпортл. Я. Сабол	95

JAZYKOVEDNÝ ČASOPIS

**JAZYKOVEDNÝ ÚSTAV LUDOVÍTA ŠTÚRA
SLOVENSKEJ AKADEMIE VIED**

ROČNÍK 34, 1983

VEDA, VYDAVATELSTVO SLOVENSKEJ AKADEMIE VIED

The Linguistic Journal

of the Ludovít Štúr Linguistic Institute of the Slovak Academy
of Sciences

Volume 34, 1983

Published semianually in 104 pp. by the VEDA, Publishing House
of the Slovak Academy of Sciences

Address of the Editorial Board:

813 64 Bratislava, Nálepškova 26, Czechoslovakia

Distributed in the Socialist countries by SLOVART Ltd., Leningradská 11, Bratislava, Czechoslovakia.

For all other countries — except West Germany — distributions right are held by JOHN BENJAMINS B.
V., Periodical Trade, Amsteldijk 44, 1007 HA, Amsterdam, Holland

Лингвистический журнал

Института языкознания им. Людовита Штура Словацкой академии наук
Том 34, 1983

Издаётся два раза в год на 104 стр.

ВЕДА, издательство Словацкой академии наук

Адрес редакции: 813 64 Bratislava, Nálepškova 26, Чехословакия

Подписки принимает: SLOVART Ltd., Leningradská 11, Bratislava

Redakčná rada

J. Bosák (výkonný redaktor), K. Buzássyová, J. Horecký (hlavný redaktor), J. Kačala, R. Krajčovič, Á.
Král, V. Krupa, J. Mistrík, Š. Peciar, I. Ripka, J. Ružička, J. Sabol, E. Sekaninová, V. Schwanzer

FEBRUÁR 1948 A ROZVOJ SLOVENSKEHO JAZYKA

Tridsaťpäť rokov nie je veľa v živote človeka, tým menej v živote spoločnosti. A predsa aj po takomto intervale si uvedomujeme, že Február 1948 bol u nás vyvrcholením zápasu Komunistickej strany Československa o dôslednú realizáciu programu národnej a demokratickej revolúcie a utvorením politických podmienok pre uskutočnenie socialistickej revolúcie v našej spoločnosti, nástupom k vybudovaniu socializmu v našej vlasti.

Vo Februári 1948 sa Komunistická strana Československa ako predvoj robotníckej triedy stala vedúcou silou našej spoločnosti. Pod jej vedením sa začala uskutočňovať aj kultúrna revolúcia: prehodnotila sa naša školská a vzdelávacia sústava na socialistických zásadách, boli utvorené podmienky pre dynamický rozvoj kultúry a umenia, do neobyčajne priaznivých podmienok sa dostala naša veda.

V tomto dynamickom rozvoji Komunistická strana Československa neprestajne venovala osobitnú pozornosť ekonomickému, sociálnemu a kultúrnemu rozvoju Slovenska. Ak sa na IX. zjazde KSC konštatovalo, že národnostná otázka jestvuje „vo forme hospodárskej, sociálnej a kultúrnej nerovnosti Slovenska v pomere k vyspelejším a vyvinutejším českým krajinám“, nasledujúcich tridsať rokov ukázalo, že jedine socializmus je schopný odstrániť hlboké a za kapitalizmu neriešiteľné ekonomické, politické, sociálne a kultúrne rozdiely medzi národmi a národnosťami.

O dynamický rozvoj Slovenska podľa Generálnej línie výstavby socializmu, prijatej na IX. zjazde KSC, má nezmerateľné zásluhy nové vedenie strany, formované po prekonaní krízových rokov pod vedením Gustáva Husáka, ktoré zaujalo rozhodný postoj proti revizionizmu a oportunistu a cieľavedomou realizáciou programov XIV., XV. a XVI. zjazdu KSC dovedlo našu stranu a spoločnosť na cestu dynamického rozvoja, do etapy budovania rozvinutej socialistickej spoločnosti. S hlbokou úctou si v tejto súvislosti aj v našom časopise pripomínáme sedemdesiatku súdruha Gustáva Husáka, ktorej sa generálny tajomník ÚV KSC a prezident Československej socialistickej republiky dožíva v dobrom zdraví a nezlomnej energii pri riešení problémov novej etapy nášho socialistického budovania.

V dynamickom rozvoji Slovenska, ktoré sa v novom štátoprávnom usporiadaní postupne vyrovnáva s Českou socialistickou republikou, má dôležité miesto kultúrny rozvoj a v ňom aj všestranný rozvoj slovenského národného jazyka. Riešenie

národnostnej otázky v duchu leninskej národnostnej politiky na základe zásady rovnoprávnosti jazykov všetkých národov postavilo slovenčinu popri češtine do situácie, ktorú obyčajne označujeme ako dvojjazykovú. Na rozdiel od predchádzajúcich období, charakterizovaných dvojjazyčnosťou, v ktorej fakticky prevládala čeština nad slovenčinou, v dnešnej situácii ide o utvorenie všetkých priaznivých podmienok pre skutočnú rovnoprávnosť oboch našich jazykov.

Súčasný sociolingvistický výskumy ukazujú, že v mnohonárodných štátnych útvaroch sa rozvíja bilingvizmus: občania popri svojom rodnom jazyku, ktorý používajú vo vzájomnom styku, používajú aj jazyk iného národa, ktorý umožňuje dorozumievanie medzi príslušníkmi iných národov a národností v danom štátnom útvaru. V kapitalistickom spoločenskom zriadení sa takýmto jazykom stáva obyčajne jazyk vládnuceho národa, ktorý sa potom nazýva „štátnym“ jazykom. V Sovietskom zväze sa takýmto všeobecným dorozumievacím prostriedkom stala ruština, ktorá tak preberá funkciu nadnárodného jazyka. V sovietskej literatúre sa ruština označuje ako jazyk dorozumievania medzi národmi.

V socialistickom Československu je iná jazyková situácia. Naše dva národné jazyky sú také blízke, že obidva v rovnakej miere môžu slúžiť na vzájomné dorozumievanie a môžu sa používať vo všetkých spoločenských funkciách. Čeština a slovenčina sa paralelne, resp. striedavo používajú v masových komunikačných prostriedkoch; aj v našej ľudovej armáde je služobným a veliacim jazykom čeština i slovenčina.

Takáto vonkajšia jazyková situácia neobyčajne priaznivo vplýva aj na vnútornú situáciu slovenčiny ako národného jazyka. Prirodzene, vnútorný rozvoj slovenčiny nezávisí len od priaznivej vonkajšej situácie, od kontaktu s inými jazykmi, ale je založený predovšetkým na vlastných, systémových vlastnostiach a zákonitostiach.

Netreba dokazovať, že slovenčina je dnes u nás dobrým dorozumievacím prostriedkom vo všetkých oblastiach nášho života. Popri odbornom a publicistickom štýle sa veľmi rýchlo rozvíja a dotvára administratívny a rečnícky štýl. Rozvoj ide takým smerom, že už nebude stačiť klasické členenie na jazykové štýly; podľa typických komunikačných situácií sa postupne vytvárajú ďalšie a ďalšie špeciálne „štýly“. Charakteristický je tento rozvoj najmä vo vedeckom vyjadrovaní: každý vedný odbor si formuje svoju terminológiu, ale aj všeobecné pomenovacie prostriedky a upravuje si aj syntaktické prostriedky pre svoje špecifické potreby. Nové vyjadrovacie postupy vznikajú aj v bežnom, každodennom styku, a tak sa črtá nová stratifikácia národného jazyka. Popri vyjadrovacích prostriedkoch bežných v spisovnej forme národného jazyka sa čoraz viac používajú aj menej spisovné prostriedky, a tak sa formuje štandardná forma slovenčiny, jestvujúca najmä v ústnom styku, ale prenikajúca aj do písomného vyjadrovania. Popri nej možno vidieť aj zárodky subštandardnej formy, miestami sa používajú aj nárečové prvky. Tento vývin možno pozorovať nielen v odbornom a každodennom vyjadrovaní, ale aj v jazyku umeleckej literatúry. Spisovatelia (a v menšej miere aj publicisti) popri prostriedkoch

základnej spisovnej formy používajú aj iné jazykové prostriedky, hovorové, nárečové, profesionálne. Aj v umeleckej literatúre sa teda ukazuje bohatosť, rozvitosť a vnútorná diferencovanosť slovenčiny.

K jazykovej situácii však patrí ešte aj tretia dimenzia, a to miera, ako členovia istého jazykového spoločenstva svoj jazyk poznajú, a najmä spôsob, ako ho používajú. Každý člen istého jazykového spoločenstva ovláda svoj národný jazyk, pravda, v nie rovnakej miere všetky jeho formy. Ideálom v našej spoločnosti ostáva, aby každý ovládal spisovnú formu národného jazyka. K tomu smeruje celá jazyková výchova v školách i mimoškolská výchova ku kultivovanému vyjadrovaniu, k jazykovej kultúre. Ale používanie národného jazyka sa neobmedzuje len na používanie jeho spisovnej formy. Ku kultivovanému vyjadrovaniu patrí požiadavka, aby členovia daného jazykového spoločenstva vedeli vhodne, na správnom mieste, vo vhodnej situácii využívať aj ostatné formy národného jazyka. Na rozdiel od bilingvizmu, pri ktorom jednotlivec ovláda dva jazyky, resp. vie bez ťažkostí prechádzať z jedného jazyka do druhého, ovládanie viacerých foriem jedného národného jazyka sa označuje ako diglosia. Takáto diglosia by mala byť charakteristickou črtou moderného človeka — budovateľa rozvinutej socialistickej spoločnosti.

Výskum všetkých troch zložiek jazykovej situácie, výskum fungovania jazyka v našej socialistickej spoločnosti, ba aj v celom socialistickej spoločnosti patrí dnes medzi prioritné úlohy našej jazykovedy. A tento výskum môže naša jazykoveda úspešne plniť práve vďaka Víťaznému februáru, ktorý utvoril základné podmienky pre rozvoj našej národnej kultúry vo všetkých jej formách.

JAZYKOVÝ MODEL REALITY

VIKTOR KRUPA

Model sa obyčajne charakterizuje ako obraz, popis, schéma objektu (t. j. originálu), ktorá sa za istých podmienok používa ako reprezentácia tohto objektu. Pritom medzi objektom a jeho modelom existuje vzťah podobnosti, model zastupuje originál a skúmanie modelu poskytuje informáciu o origináli. Povedané jazykom logiky, model je každý súbor entít, ktoré predstavujú interpretáciu všetkých axiém a teorém istého systému. Vo vede sa pojem model zväčša používa v zmysle interpretácie deduktívneho systému.

Určité vlastnosti modelu má aj ľudský jazyk. Je to vlastne prvý abstraktný model reality, ktorý si človek vytvoril. Všetky ostatné modely reality, vrátane mytologických a vedeckých modelov, sú priamo či nepriamo závislé od jazyka. Jazyk odráža realitu cez myslenie. Veľmi zjednodušene povedané, jazyk pozostáva z prvkov a pravidiel ich spájania (tu máme na mysli len rovinu významonosných prvkov, nie rovinu prvkov rozlišujúcich význam) a je konštruovaný tak, aby mohol modelovať nielen to, čo človek bezprostredne vníma, ale aj to, čoho nie je svedkom, nevynímajúc fiktívne udalosti.

Ak je predmet modelovania zložitý* — a v prípade prirodzeného jazyka je týmto predmetom celá realita — jeden model nemôže poskytnúť vyčerpávajúci obraz o modelovanom objekte. Tu si vieme predstaviť viacero koexistujúcich modelov, ktoré sa navzájom dopĺňajú. Taký stav je v jazykovom univerze. Prirodzených jazykov je na svete niekoľko tisíc, a navyše v rámci jedného a toho istého jazyka existuje možnosť opísať rovnakú realitu viacerými spôsobmi. Jazyk ako nástroj poznávania a komunikovania o realite musí vyhovovať požiadavke odrazovej adekvátnosti, a pretože realita je nevyčerpatel'ná a mení sa, možnosť vývinu musí byť zabudovaná v jazyku ako jedna z jeho základných vlastností. Pritom však efektívnosť komunikácie nedovolí, aby celkový objem zmien prekročil istú únosnú hranicu.

Z obmedzení, ktoré sa kladú na kvantum diachronických zmien, vyplýva, že v jazyku, v jeho gramatike a lexike sa môžu vyskytovať stopy archaických spôsobov modelovania reality. V jazyku, v jeho štruktúre sa teda odráža i technika poznávacieho procesu; štúdium reliktných javov preto môže poskytnúť cenné poznatky

* Ako zdôrazňujú A. A. Zinoviev — I. I. Revzin (1966), pri elementárnych objektoch stráca modelovanie zmysel. Modelovanie sa používa tam, kde ide o zložité objekty, ťažko prístupné štúdiu.

o vývine kognitívnych postupov. Poznanie prechádza postupne od štádia, keď sa svet chápe ako dynamicky spätý so subjektom, do štádia, keď si subjekt uvedomuje relatívnu nezávislosť vnímaného sveta od seba (Fearing, 1954, s. 59). V tomto ohľade dáva veľa cenných podnetov štúdium psychiky a myslenia detí. V jazyku sa vyskytujú doklady o stopách realizmu, animizmu a artificializmu, vlastností príznačných pre myslenie detí. Súvisia s nedokonalým odlišovaním objektívna od subjektívna. F. Fearing (op. cit., s. 65) v zhode so J. Piagetom (1971) charakterizuje tieto vlastnosti takto: Realizmus súvisí s neschopnosťou rozlíšiť ego od vonkajšieho sveta, myšlienku od predmetu myslenia. Ako príklad môžeme uviesť slovné tabu (napr. v Polynézii) a na všeobecnej rovine vieru v magickú moc slova. Animizmus sa chápe ako sklon pokladať predmety za živé bytosti; v jazyku týmto smerom ukazujú rozličné metafory, epitetá, klasifikácia substantív na triedy (napr. v austrálskych jazykoch sa názvy totemových objektov klasifikujú spolu s názvami rozumných bytostí), ako aj zvyk dávať vlastné mená neživým predmetom (napr. nástrojom). A konečne artificializmus je tendencia pokladať objekty za ľudské výtvary; tu okrem početných príkladov z mytológie môžeme uviesť transfer syntaktického modelu *pôvodca deja — dej — zasahovaný objekt* (na povrchovej rovine podmet — prechodné sloveso — priamy predmet) do situácií, na ktoré sa vôbec nehodí. Jazyk teda pomáha človeku orientovať sa v realite tak, že ľudský objekt pomocou neho štrukturuje realitu pri vnímaní, poznávaní a komunikovaní. V tejto štrukturácii sa organicky spájajú gnozeologické aspekty s modálnymi, objektívne momenty so subjektívnymi. To je nevyhnutný následok vzájomného pôsobenia javov. Napokon aj iné predmety, predmety mimo ľudského subjektu, sú v interakcii a ich rozhraničenie je sčasti násilné. Podľa J. Zemana (1978, s. 183) náš obraz o realite je celkove neurčitý a zjednodušený, hranice vecí a procesov v našom vedomí nezodpovedajú skutočnosti.

Jazyk ako potenciálny systém neodráža konkrétne, individuálne fakty skutočnosti, ale len isté vyabstrahované príznaky. Individuálne fakty sa odrážajú v komunikatívnych jednotkách, vo vetách a v textoch. V rečovej činnosti sa jazykové jednotky aktualizujú, usúvzťažňujú s faktami reality (Kacnelson, 1972, s. 142; Daneš—Hlavsa a kol., 1981, s. 47). Slová pomenúvajú, ale schopnosť označovať je vlastná len komunikatívnym jednotkám, teda minimálne vetám. Jednotlivé vety pokladáme za modely fragmentov reality, presnejšie za modely individuálnych situácií, kým predikáty chápu F. Daneš—Z. Hlavsa a kol. (1981, s. 69) ako intelektuálne a konvencionalizované modely elementárnych typov reálnych situácií.

Vzťahmi viet k fragmentom reality sa zaoberali viacerí jazykovedci a vysvetľovali ich rozlične. V tejto súvislosti V. G. Gak (1972, s. 359) definuje situáciu ako výsek reality, ktorá sa odráža v jazyku. M. A. Abdurazakov (1978, s. 9) sa zasa nazdáva, že medzi vetou a situáciou, ktorú táto veta označuje, nejestvuje nijaká obligatórna súvislosť, ktorá by vyplývala z povahy situácie alebo vety. Podľa neho teda veta neodráža situáciu, ale označuje ju. Fakticky máme na významovej rovine

do činenia s odrazom. Nemôžeme zabúdať na poznávaciu hodnotu jazyka a jeho spätosť s myslením. V. S. Chrakovskij (Problemy lingvističeskoj tipologii i struktury jazyka, 1977) charakterizuje významovú štruktúru vety ako úsek objektívnej reality vyčlenený myšlienkovým procesom a spracovaný jazykom. Tu hovorí o denotatívnej situácii, zatiaľ čo význam vety charakterizuje ako jazykovú situáciu. Teda jazyková situácia je sprostredkovaný odraz denotatívnej situácie, je to model. *Vzťah denotatívna situácia — jazyková situácia* nie je jednojednoznačný, ale jednu denotatívnu situáciu možno popísať, modelovať viacerými jazykovými situáciami. O hociktorej situácii sa nielenže dá vytvoriť niekoľko vetných modelov, ale je to aj potrebné, ak ju chceme lepšie spoznať. Nejde vlastne o izomorfné, ale o komplementárne modely.

V objektívnej realite nejestvujú logické formy, ale len rozmanitosť objektov, ich súvislosti a vzťahov (Ursul, 1971, s. 155). Psychologické výskumy ukazujú, že ľudský subjekt pri vnímaní vychádza predovšetkým z rozlišovania tzv. figúr (t. j. tvárnych črt reality) a pozadia (relatívne beztvárneho „medzipriestoru“) a uvedomuje si aj príčinnno-dôsledkové vzťahy (Fearing, 1954, s. 62, 68). Pri poznávaní kontinuálnej a nevyčerpatelnej reality si počína tak, že ju rozčleňuje na jednotlivé prvky, ktoré sa vzťahujú k rozličným črtám reality. Tieto prvky sa v procese myslenia spájajú do vyšších celkov, pri komunikovaní do viet, ktoré chápeme ako diskkrétne analógy fragmentov kontinuálnej reality. Tento proces sa chápe dvojako. Podľa jedného chápania sa prvky prakticky stotožňujú s významovými jednotkami (morfé-
mami, slovami) a spájaním týchto prvkov sa dospieva k celku vyššej, komunikatívnej roviny, t. j. k vete. Podľa iného chápania sa neuvažuje o ekvivalencii medzi prvkami v uvedenom zmysle a medzi významovými jednotkami; každá zložka vety vyvoláva celé pásmo asociácií, takže na komunikačnej rovine, pri rečovom akte prichádza vlastne nielen k výberu prvkov, ale aj k reštrikcii. Na druhej strane zasa prijímateľ správy tiež musí robiť selekciu a vylučovať to, čo je nevhodné. Konečný výsledok je teda vždy užší ako to, čo bolo na začiatku.

Prítomnosť subjektívna v jazykovom odraze sa prejavuje predovšetkým v selektívite tohto odrazu. Základné významové prvky sú selektívne v tom zmysle, že sa opierajú len o niektoré stránky javov reality a procesov. Výber týchto stránok je podmienený pragmaticky, záujmami človeka, spoločnosti a hrá tú úlohu aj prominentnosť istých prvkov reality, ako ju vníma človek. Tento výber sa stabilizuje a konvencionalizuje. Keďže ide o historický proces, konvencionalizácia vedie v rozličných jazykoch k rozličným výsledkom na rovine zobrazenia, modelovania reality, ale aj v jednom a tom istom jazyku bývajú bežne k dispozícii alternatívne spôsoby vyjadrovania.

Selektívnosť je nevyhnutne spätá s diskkrétnosťou, a s tým súvisí fakt, že hranice medzi jednotlivými prvkami sú viac-menej násilné a arbitrárne. Preto je správnejšie chápať tieto významové prvky ako rozmazané a rozlišovať v nich jadro a okraje. To

dodáva významovým prvkom istú mieru otvorenosti, ktorá umožňuje rozličné významové posuny a prenosy.

Už sme spomínali, že jednotlivé jazyky sa líšia na rovine výberu, stabilizácie a konvencionalizácie základných významových prvkov. Sú medzi nimi rozdiely aj v kombinatorickej rovine, v kvantitatívnej rovine, ako aj v tom, v akej formálnej rovine sa kombinujú základné prvky, či v rovine morfolologickej, resp. lexikálnej, alebo či sa vytvárajú voľne, ad hoc, v syntaktickej rovine. Napr. v japonskom slove *ane* sa stabilizovali zložky „súrodenec, ženské pohlavie, starší“; v slove *ani* zložky „súrodenec, ženské pohlavie, starší“; v slove *imóto* zložky „súrodenec, ženské pohlavie, mladší“, a konečne v slove *otóto* zložky „súrodenec, mužské pohlavie, mladší“. Týmto štyrom lexémam zodpovedajú v slovenčine na lexikálnej rovine len dve jednotky — *sestra* (so zložkami súrodenec, ženské pohlavie) a *brat* (so zložkami súrodenec, mužské pohlavie). Ak chceme vyjadriť aj dve zvyšujúce zložky (starší alebo mladší), môžeme to urobiť len na syntaktickej rovine tak, že vekové zložky vyjadríme osobitnými prívlastkami, teda samostatnými lexémami.

Selektivita súvisí s abstrakciou; jazykový odraz reality vyzdvihuje isté stránky a iné potláča. Takto nám umožňuje hľadať podobnosti medzi javmi reality a zovšeobecňovať.

Pri tvorbe viet sa syntetizujú rozličné prvky z konvencionalizovaného súboru, prvky, ktoré odrážajú substancie, procesy, priestorové a časové charakteristiky situácie. V lingvistických prácach sa často mlčky predpokladá, že podstatné mená reprezentujú substancie, slovesá deje atď., akoby jestvovalo jednoznačné priradenie medzi jazykovými jednotkami a reálnymi javmi. Toto rozlišovanie na substancie, procesy, vlastnosti atď. je silne poznačené jazykovým stvárnením myslenia. Protikladu substancii a procesov v realite zrejme zodpovedá kontrast medzi relatívne stabilnými a relatívne nestabilnými javmi.

Vetu chápeme ako systém; skladá sa zo súboru prvkov pospájaných vzťahmi. Hlavným nositeľom vetotvorného vzťahu je sloveso, prísudok. Sloveso nie je priamočiarym odrazom objektívne jestvujúceho procesu, ale skôr reláciou, prostriedkom syntetizácie diskretizovaných prvkov reality, z ktorých sa v rečovom akte vytvára mozaikový model situácie, o ktorej hovoríme. Dôležitou vlastnosťou konkrétnej vety je linearita, t. j. usporiadanie prvkov v čase, ktoré plní isté funkcie.

Tu prichádzame k dvom dôležitým otázkam, k tzv. prirodzenému slovosledu a k dominantnosti slovesa vo vete.

Viaceri lingvisti vyslovujú názor, že existuje tzv. prirodzený slovosled, napr. J. H. Greenberg (1963), J. Lyons (1977), J. Firbas (1965) a i. J. H. Greenberg (op. cit.) výslovne konštatuje, že usporiadanie v reči je paralelné s usporiadaním prvkov vo fyzickej skúsenosti, t. j. s kognitívnym usporiadaním. V tomto ohľade je teda jazyk ikonický. Pri linearizácii jazykových prvkov hrá úlohu niekoľko faktorov. V súlade s týmito faktormi najprirodzenejší je taký slovosled, pri ktorom podmet stojí pred prísudkovou časťou; priamy predmet stojí potom buď pred slovesom alebo

za ním. Časové alebo priestorové okolnosti, tvoriace scénu či kulisu deja, obyčajne stoja na periférii vety, na jej začiatku alebo na konci.

V jazykoch s tzv. voľným slovosledom, ako slovenčina alebo ruština (t. j. kde slovosled nerozlišuje syntaktickú platnosť vetných členov), na toto kognitívne usporiadanie môže rušivo pôsobiť aktuálne vetné členenie. Toto aktuálne vetné členenie nie je odrazom objektívnej reality, ale zrači sa v ňom subjektívny postoj hovoriaceho k tomu, čo pokladá za novú a čo za starú informáciu; sú to faktory subjektívneho charakteru. O odrazovej adekvátnosti môžeme hovoriť na rovine rolí či argumentov takých ako pôvodca deja, dej, objekt deja. Slovosled *pôvodca — dej — objekt* je typizovaným odrazom tej najbežnejšej situácie vo svetle antropocentrického charakteru jazyka. V syntaxi sa odráža skutočnosť, že človek často hovorí o ľudských bytostiach, o ich záujmoch, skúsenostiach, konaní atď. (Skalička, 1962), a aj keď človek rozpráva o udalostiach, v ktorých nevystupujú ľudia, prenáša na ne modely, ktoré vznikli ako schémy vyhovujúce popisu ľudskej činnosti. Antropocentrizmus znamená, že pôvodca deja je tu v istom zmysle pred činnosťou, prv ako ona, a následkom tejto činnosti vzniká objekt, alebo je touto činnosťou ovplyvňovaný či modifikovaný. Primárnejšie ako pôvodca, činnosť a objekt sú okolnosti (priestorové a časové), za ktorých sa dej odohráva, ale správnejšie je tvrdiť, že sú od deja nezávislé, sú mimo neho.

Slovosled *pôvodca — dej — objekt* odráža teda ľudskú skúsenosť a tento pôvodne antropocentrický model sa typizoval a aplikoval aj na situácie, ktorým nevyhovuje úplne, napr. *Blesk zabil dieťa*. V takýchto prípadoch sa uplatňujú asimilačné tendencie; jazykový systém interpretuje situáciu tak, aby mu vyhovovala. Naproti tomu v ruštine prevládla v tom istom prípade akomodačná tendencia, t. j. systém sa pod tlakom situácie modifikoval, reinterpretoval, takže dostávame vetu *Ribionka ubilo molnijej*.

Vetu teda chápeme ako model nejakej situácie; v prípade výpovede môžeme hovoriť o modeli jednotlivej, konkrétnej situácie. Tak ako každý systém, veta sa skladá z prvkov pospájaných vzťahmi. V obsahovej rovine sa obyčajne rozlišujú substancie a procesy a predpokladá sa, že vo formálnej rovine im zodpovedajú substantíva a slovesá, pričom substantíva sa stotožňujú s prvkami a slovesá so vzťahmi. To je zjednodušujúci pohľad. Protiklad substancii a procesov je relatívny a členenie na substantíva a slovesá má v každom jazyku svoje špecifické zvláštnosti. Skutočný stav vecí nám pomôže pochopiť riešenie otázky, čo tvorí vo vete dominantu. Obyčajne sa usudzuje, že dominantou vety je sloveso, prísudok. Argumenty v prospech tohto tvrdenia by sa nemali hľadať len v povrchovej rovine, povedzme v morfológii. Keby sme napríklad v slovenčine vychádzali len z morfológických príznakov, mohli by sme vidieť dominantu vety v podmete, lebo slovesný prísudok sa musí s podmetom zhodovať v osobe, čísle a prípadne aj v gramatickom rode (napr. *Žiačka prišla do školy*). Otázku vetnej dominanty treba riešiť v hlbšej rovine.

Dominantnosť slovesa je podmienená povahou nášho poznávacieho procesu

a potrebami komunikácie. Ide tu vlastne o napätie medzi nevyčerpatelnosťou a súvislosťou reality na jednej strane a obmedzenosťou našich poznávacích schopností. Konečný a ohraničený ľudský subjekt môže poznávať realitu len tak, že ju rozkladá na zložky, ktorých hranice sú z istého hľadiska násilné, a preto neurčité. Pri tvorení viet, pri komunikovaní sa tieto zložky skladajú do celkov. Hlavným prostriedkom tohto sceľovania je sloveso a odtiaľ pramení jeho dôležitosť ako hlavného nositeľa systémotvorného vzťahu vo vete. O slovese ako o nositeľovi vzťahu platí to isté, čo o každej relácii — neexistuje bez prvkov, ktoré spája, a v tomto zmysle nemožno uvažovať o tom, čo je dôležitejšie. V našom prípade sa relácia javí dôležitejšia, dominantná len preto, že sceľuje to, čo sme sami roztrieštili. Tento novovytvorený celok nie je kópiou objektívnej reality. Ako píše F. Daneš—Z. Hlavsa a kol. (1981, s. 69), predikáty predstavujú rozličné konvencionalizované intelektuálne modely elementárnych typov reálnych situácií. Azda by nebolo od vecí, keby sme zdôraznili, že sú to modely situácií, v ktorých vystupuje aj ľudský subjekt, takže v týchto modeloch sa neodlučne zračí aj miesto ľudského subjektu v objektívnej realite, záujmy, postoje a vlastnosti tohto subjektu, a nie je ľahké rozlíšiť, do akej miery veta modeluje objektívno a do akej miery subjektívno.

Jazyk je v interakcii s poznávajúcim a komunikujúcim subjektom, s myslením a správaním ľudí. Nebolo by správne a presné tvrdiť, že jazyk determinuje myslenie a správanie jeho používateľov. Ale na druhej strane zasa nemôžeme jedným dychom tvrdiť, že myslenie bez jazyka je nemožné, a pritom jazyk nevlýva na myslenie. Vplýva naň v podobnom zmysle, v akom prístroje pri fyzikálnych experimentoch ovplyvňujú priebeh i výsledok experimentu. Ak by sme mali v krátkosti zaujať stanovisko k whorfovskej hypotéze jazykovej relativity, museli by sme konštatovať, že jazyk je nástrojom a výtvorom mysliacich a konajúcich ľudí.

Ostáva nám položiť si ešte jednu dôležitú otázku. Aký je vzťah vety ako modelu k realite vzhľadom na selektívnosť a neurčitosť jazykových prostriedkov? Inak povedané, ako vie prijímateľ, že vysielateľ hovorí o situácii *A*, a nie o situácii *B*, *C* alebo *Z*? Dá sa predpokladať, že stopercentnú istotu nemôže mať, aspoň nie na začiatku prehovoru. Prijímateľ vždy odhaduje, k akej situácii sa daná veta vzťahuje a robí to len s väčšou alebo menšou pravdepodobnosťou. Najjednoznačnejšími prvkami vety sú vlastné mená, ktoré sa vzťahujú na jedinečné osoby alebo predmety (konštanty). V istom zmysle sa im približujú zámená, v ktorých sa odráža úloha účastníkov rozhovoru v situácii rečového aktu. Zatiaľ čo osobné zámená jednoznačne identifikujú hovoriaceho a počúvajúceho, resp. vysielateľa a prijímateľa, ukazovacie zámená vyjadrujú vzťah iných prvkov k účastníkom rozhovoru. Je to vzťah, ktorý je definovaný priestorovo a časovo. Platnosť ostatných typov slov sa špecifikuje spôsobom, o ktorom podrobne píše V. V. Nalimov (1979). Vychádza z toho, že s každým znakom je späté množstvo zmyslových významov a existuje preň apriórna funkcia distribúcie zmyslových významov, ktorá je pre každého používateľa jazyka špecifická, hoci v zásade sa tieto apriórne funkcie zhodujú, lebo inak by nebolo

možné pochopiť nijakú správu, komunikácia by bola nemožná. Pri chápaní vety, jej zmyslu však hrá úlohu okrem apriórnej pravdepodobnosti (ktorá sa zakladá na celkových znalostiach prijímateľa správy) aj konkrétne použitie slova. Tu prijímateľ musí rozoznať, či je slovo použité v konvenčnom, zaužívanom zmysle, alebo či ide o celkom nový zmysel. Ak je toto použitie „nové“, prijímateľ sa usiluje odhadnúť, z ktorej významovej zložky vychádza táto inovácia a na čo sa vzťahuje, lebo inak by prišlo k poruche pri komunikácii, k neúplnému prenosu informácie.

Povaha jazykového znaku je taká, že umožňuje používať znak aj v nových, modifikovaných významoch. Prírodzene, oberá to znak o presnosť, ale to je len zdanlivý nedostatok. Prílišná presnosť ani nie je žiadúca, veď v objektívnej realite máme do činenia s postupnými prechodmi, nie s ostrými hranicami medzi javmi. Ako zdôrazňuje V. V. Nalimov (op. cit., s. 72), nepresnosť poskytuje používateľom jazyka možnosť povzniesť sa nad prísne deduktívne formy myslenia. Napokon čistá dedukcia nevedie k ničomu novému; z tejto stránky je dôležitejšia indukcia, pri ktorej sa nezaobídeme bez metafory. Podľa E. H. Huttena (1956) aj matematický model je vlastne metaforou. Metafora je spôsob, ktorý nám umožňuje starými prostriedkami hovoriť o nových javoch, takže ju môžeme označiť ako reprodukčnú asimiláciu (Piaget, 1971, s. 131). Asimilácia je schopnosť systému modifikovať si okolie tak, aby vyhovovalo vnútornému usporiadaniu systému. Asimilácia má tendenciu opakovať sa, ak to umožňujú podmienky, je v súlade s požiadavkou čo najefektívnejšieho správania, fungovania systému. Je to stabilizačný činiteľ, lebo upevňuje status quo v jazyku. Aj ona, a teda aj metafora je však súčasne cestou k zmene, lebo dáva starým prostriedkom novú náplň, takže menia svoju totožnosť: je nástrojom, ktorý robí jazykový model reality otvoreným a umožňuje postupovať od známeho k neznámemu, od starého k novému spôsobom, ktorý je maximálne efektívny a minimálne rušivý pre úspešný priebeh komunikácie.

Literárnovedný ústav SAV

Bratislava, Konventná 13

Bibliografia

ABDURAZAKOV, M. A. Grammaticeskaja struktura prostogo predloženiija. Taškent, Izdatel'stvo Fan 1978.

DANEŠ, F.—HLAVSA, Z. a kol.: Větné vzorce v češtině. Praha, Academia 1981. 272 s.

FEARING, F.: An examination of the conception of Benjamin Whorf in the light of theories of perception and cognition. In: Language in culture. Red. H. Hoijer. American Anthropologist, 56, 1954, č. 6, časť 2; 1979, s. 47—81.

FIRBAS, J.: A note on transition proper in functional sentence analysis. AUC — Philologica Pragensia 8. Praha, Univerzita Karlova 1965, s. 170—176.

GAK, V. G.: Vyskazyvanije i situacija. In: Problemy strukturnoj lingvistiki. Moskva, Nauka 1972, s. 349—372.

GREENBERG, J. H.: Universals of language. Cambridge, MIT Press 1963.

HUTTEN, E. H.: The language of modern physics. London, Allen and Unwin 1956.

KACNELSON, S. D.: Tipologija jazyka i rečevoje myšlenije. Leningrad, Nauka 1972.

- LYONS, J.: Semantics. Zv. 2. Cambridge, The University Press 1977.
NALIMOV, V. V.: Verojatnostnaja model jazyka. Moskva, Nauka 1979.
PIAGET, J.: Štrukturalizmus. Bratislava, Pravda 1971. 162 s.
Problemy lingvističeskoj tipologiji i struktury jazyka. Red. V. S. Chrakovskij. Leningrad, Nauka 1977.
SKALIČKA, V.: Das Wesen der Morphologie und der Syntax. In: Acta Universitatis Carolinae. Slavica Pragensia 4. Praha, Universita Karlova 1962, s. 123—127.
URSUL, A. D.: Informacija. Moskva 1971.
ZEMAN, J.: Teorie odrazu a kybernetika. Praha, Academia 1978.
ZINOVIEV, A. A.—REVZIN, I. I.: Logičeskaja model kak sredstvo naučnogo poznanija. Voprosy filosofiji, 1966, č. 1.

ЯЗЫКОВАЯ МОДЕЛЬ ДЕЙСТВИТЕЛЬНОСТИ

Резюме

Человеческий язык отличается известными свойствами модели; это первая абстрактная модель действительности. В языке могут встречаться следы архаичных способов моделирования действительности, т. е. техника познавательного процесса. Предложения, точнее высказывания, — это модели фрагментов действительности, модели индивидуальных ситуаций. Системообразующие отношения в этих моделях передаются глаголами, которые, однако, не являются прямолинейными отражениями объективно существующих процессов.

SÚČASNÁ KOMPARATISTIKA A SCHLEICHEROVA INDOEURÓPSKA BÁJKA

ŠIMON ONDRUŠ

Ambícia rekonštruovať nielen fonologickú a morfológickú sústavu indoeurópciny, ale aj súvislý indoeurópsky text, je charakteristická pre záverečné fázy troch základných vývinových období indoeurópskej porovnávacej jazykovedy od jej vedeckého kryštalizovania v prvej tretine 19. storočia po súčasný stav v poslednej tretine 20. storočia.

I. Prvé vývinové obdobie indoeurópskej komparatistiky charakterizujú tieto základné znaky:

1. Predstava indoeurópskeho prajazyka v podstatnej miere splyvala so starou indičtinou. Vyplývalo to zo skutočnej archaickosti starej indičtiny a z presvedčenia, že pravlast Indoeurópanov bola v Indii.

2. Pri rekonštrukcii indoeurópskeho prajazyka prevládala interná rekonštrukcia nad externou rekonštrukciou. Od starej indičtiny bolo totiž k indoeurópcine veľmi „blízko“. Spätný krok do predhistórie bol veľmi „krátky“. Pojmové metodologické kategórie internej a externej rekonštrukcie teoreticky formulované neboli, hoci sa v komparatistike intuitívne používali.

3. Pri výklade hláskového vývinu jazykov sa popri pravidelných hláskových zmenách ako „rovnoprávne“ rešpektovali aj menej pravidelné, resp. sporadické, nepravidelné hláskové zmeny. Medzi pravidelnými a sporadickými hláskovými zmenami sa nerobil kategorický rozdiel. Teoreticky nebol totiž ešte formulovaný hláskoslovný zákon.

4. Vznik a vývin príbuzných jazykov sa vykladal binárnou diferenciacnou rodokmeňovou teóriou (Stammbaumtheorie).

Uvedené zásady sa uplatňovali v pozitívnej komparatistickej praxi bez širšieho teoretického odôvodňovania. Jej teoretická obrana bola nevyhnutná až na začiatku druhého základného vývinového obdobia, keď došlo k ostrému súboju medzi „starou“ a „novou“ školou. Pretože hlavní predstavitelia „starej“ školy F. Bopp a A. Schleicher už nežili, pripadla úloha teoretického obrancu G. Curtiusovi v úvodných kapitolách knihy *Grundzüge der griechischen Etymologie* (5. vydanie 1879) a v osobitnom polemickom spise *Zur Kritik der neueren Erforschungen in der Sprachwissenschaft* (1885).

Prvé obdobie indoeurópskej komparatistiky s uvedenými základnými znakmi zosobňujú dve veľké postavy: Franz Bopp (1791—1867) s inauguračnou prácou

Über das Conjugationssystem der Sanskritsprache... (1816) a prvou indoeurópskou porovnávacou gramatikou *Vergleichende Grammatik des Sanskrit, Zend, Griechischen, Lateinischen, Gotischen und Deutschen* (1833—1835) a August Schleicher (1821—1868), veľká vedecká osobnosť, ktorá v sebe ideálne spájala teoretické myslenie s pozitívnym poznaním substancie a formy indoeurópskych jazykov slovanských (*Formenlehre der kirchenslavischen Sprache*, 1852), baltských (*Handbuch der litauischen Sprache*, 1856) s vyústením v indoeurópskej porovnávačej syntéze *Compendium der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen* (1861—1862), ktorá je v poradí druhou indoeurópskou gramatikou.

Uvedené znaky prvého obdobia indoeuropeistiky neplatia v plnom rozsahu pre dánskeho lingvistu R. K. Rask (1787—1832), ktorý pri odkrývaní indoeurópskej jazykovej rodiny nevychádzal zo starej indičtiny, ale zo starej severskej germánčiny (staronordičtiny) a jej porovnávaní s jazykmi baltskými, slovanskými, latinčinou a gréčtinou v spise *Undersögelse om det gamle nordiske eller islandske Sprogs oprindelse* (1818).

II. Druhé vývinové obdobie indoeuropeistiky možno symbolicky začínať rokmi úmrtia F. Boppa (1867) a A. Schleichera (1868). V šesťdesiatych a sedemdesiatych rokoch 19. storočia sa odhalilo viacero hláskových zmien vo vývine starých indoeurópskych jazykov, resp. vo vývine indoeurópciny (Grassmanov zákon o pravidelnej disimilácii aspirovaných spoluhlások v starej indičtine a gréčtine, Brugmannovo a Schmidtovo odhalenie prednej samohlásky *e* na základe palatalizácie velár v starej indičtine, objavenie slabičných sonór *ɷ*, *ɶ*, *ɷ̥*, *ɶ̥* v indoeurópcine, Vernerovo pravidlo o „výnimke“ z germánskej spoluhláskovej rotácie atď.), ktoré viedli k optimistickej teórii o zhode v bezvýnimočnom pôsobení hláskových zmien v jazyku s prírodnými zákonmi a ktoré podstatne zmenili rekonštruovanú podobu indoeurópskeho prajazyka.

Druhé vývinové obdobie v porovnaní s prvým charakterizujú tieto znaky:

1. Predstava indoeurópskeho prajazyka sa nebuduje na jednom jazyku (stará indičtina), ale na viacerých jazykoch. Privilegované postavenie v komparatistike začínajú mať klasické jazyky gréčtina a latinčina.

2. Pri rekonštrukcii indoeurópskeho prajazyka prevláda metóda externej rekonštrukcie, pretože rekonštrukcia sa robí na porovnávačej báze viacerých historických indoeurópskych jazykov. Vzniká tendencia spätne „vtláčať“ do indoeurópskeho prajazyka všetky základné vlastnosti historických indoeurópskych jazykov, čím sa vytvára značne nesúrodý, nesytemový obraz indoeurópskeho prajazyka. Preto jedna odnož mladogramatickej koncepcie komparatistiky, reprezentovaná oproti nemeckému centru (K. Brugmann, B. Delbrück, A. Leskien a i.) Francúzom A. Meilletom, upúšťa od rekonštrukcie indoeurópskeho prototypu a za vedecky opodstatnené pokladá iba zisťovanie responzií, nie určovanie predhistorického archetypu týchto responzií.

3. Pri výklade hláskového vývinu príbuzných jazykov sa postulujú bezvýnimočná,

bezvýnimočne pravidelná povaha hláskových zmien, vyúsťujúca do teoretického formulovania hláskoslovného zákona. Pravidelné hláskové zmeny majú povahu slepo pôsobiacich prírodných zákonov. Zdanlivé výnimky z pravidla hláskovej zmeny sú buď manifestáciou inej hláskovej zmeny, alebo prejavom analogického vyrovnávania.

4. Pri výklade vzniku a vývinu príbuzných jazykov sa popri binárnej diferenciačnej rodokmeňovej teórii pracuje aj s vlnovou teóriou J. Schmidta (dielo *Verwandschaftsverhältnisse der indogermanischen Sprachen*, 1875), ktorá našla uplatnenie najmä v dialektológii.

Teoretické zovšeobecnenie mladogramatickej teórie jazyka a jazykového vývinu podáva H. Paul (1846—1921) v diele *Prinzipien der Sprachgeschichte* (1880), K. Brugmann v polemickom spise *Zum heutigen Stand der Sprachwissenschaft* (1885) a B. Delbrück v rovnako polemickom traktáte *Grundfragen der Sprachforschung* (1901).

V druhom, tzv. mladogramatickom období vývinu indoeurópskej komparatistiky, vznikli až tri syntetické indoeurópske porovnávacie gramatiky: 1. *Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen* (1886—1893) od K. Brugmanna (1848—1919) a B. Delbrücka (1842—1922); 2. *Introduction à l'étude comparative des langues indo-européennes* (1903) od A. Meilleta (1866—1936); 3. *Indogermanische Grammatik* (1921—1937) od H. Hirta (1865—1936).

Slovná zásoba indoeurópciny je na princípoch mladogramatickej koncepcie rekonštruovaná oneskorene v diele *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch* (1959) od J. Pokorného.

III. Tretie, v podstate súčasné vývinové obdobie indoeuropeistiky sa začína rokom 1935. V tomto roku vyšlo dielo J. Kuryłowicza (1895—1978) *Etudes indo-européennes* a dielo E. Benvenista (1902—1976) *Origines de la formation des noms en indoeuropéen*. Obidve diela sa metodologicky inšpirujú „mladickou“ epochálnou prácou F. de Saussura (1857—1913) *Mémoires sur le système primitif des voyelles dans les langues indo-européennes* z r. 1878, ktorá bola metodologickou negáciou mladogramatickej koncepcie v jej samých začiatkoch.

Tretie vývinové obdobie charakterizujú tieto základné znaky:

1. Predstava indoeurópskeho prajazyka sa nebuduje prednostne ani na jednom historickom indoeurópskom jazyku (stará indiština), ani na skupine „privilegovaných“ jazykov (indiština, gréčtina, latinčina), ale na všetkých známych indoeurópskych jazykoch. Osobitná úloha pripadá novoobjavenému, ale historicky najstaršiemu indoeurópskemu jazyku, t. j. chetičtine.

2. Rekonštrukcia indoeurópskeho prajazyka sa realizuje v dvoch fázach. V prvej fáze dominuje externá rekonštrukcia, čiže na základe porovnávania najstarších vlastností historických indoeurópskych jazykov sa rekonštruuje predhistorický východiskový indoeurópsky archetyp. V druhej fáze dominuje interná rekonštruk-

cia. Na základe systémového chápania jazyka sa indoeurópsky archetyp „očisťuje“ od nesystémových, neorganických prvkov, pričom podľa princípu systémovej podmienenosti prvkov a vlastností jazyka vnútornými, vnútroštruktúrnymi postupmi rekonštruje aj interný vývin indoeurópskeho prajazyka. Táto viacstupňová vnútorná rekonštrukcia umožňuje lepšie geneticky začleniť indoeurópsky prajazyk do širších genetických vzťahov, napr. do nostratickej (boreálnej) jazykovej makrorodiny v poňatí V. M. Illiča-Svityča (*Opyt sravnenija nostratičeskich jazykov*. I. 1971, II. 1976).

3. Pri výklade hláskového vývinu jazyka sa rešpektujú popri pravidelných hláskových zmenách, pre ktoré platí tzv. hláskoslovný zákon, aj sporadické, menej pravidelné hláskové zmeny, resp. hláskové responzie. Hláskoslovnému zákonu sa nepripisuje vlastnosť prírodného zákona, ale spoločenského zákona. Pravidelnosť hláskových zmien si nevyžaduje „slepá“ prírodná nevyhnutnosť, ale spoločenská komunikačná potreba rovnakej zvukovej podoby významových jednotiek jazyka (morfém, slov) v rámci toho istého komunikačného spoločenstva.

4. Prevažnosť vývinovej jazykovej diferenciácie (najčastejšie binárnej, menej často viacčlennej) alebo jazykovej integrácie závisí od spoločenských, ekonomických a zemepisných podmienok vývinu jazyka. Ani jazyková (binárna) diferenciácia, ani jazyková integrácia nemá absolútnu panchronickú povahu.

V treťom, v podstate súčasnom vývinovom období indoeuropeistiky sa komplexné syntetické porovnávacie gramatiky rodia oveľa ťažšie ako v období prvom (Bopp, Schleicher) a v období druhom (Brugmann-Delbrück, Meillet, Hirt). Vznikla indoeurópska fonológia (W. P. Lehmann: *Proto-Indo-European Phonology*, 1952) a veľké, dnes už neprehľadné množstvo parciálnych aj syntetických štúdií o otázke laryngál v indoeurópečine (prehľad do r. 1970 podáva F. O. Lindemann: *Einführung in die Laryngaltheorie*, 1970); indoeurópska morfonológia (J. Kuryłowicz: *Indogermanische Grammatik II — Akzent, Ablaut*, 1968); indoeurópska morfológia (J. Kuryłowicz: *Inflexional Categories of Indo-European*, 1964); indoeurópska syntax (W. P. Lehmann: *Proto-Indo-European Syntax*, 1974). Rekonštrukcia slovnej zásoby indoeurópečiny podľa koncepcie súčasnej indoeuropeistiky ešte iba čaká na svojho realizátora.

Iba pokusmi o fonologickú, morfonologickú a gramatickú (morfologickú) syntézu možno nazvať práce O. Szemerényiho *Einführung in die vergleichende Sprachwissenschaft* (1. vyd. 1970, 2. vyd. 1980, ruský preklad 1980), A. M. Savčenka *Sravnitel'naja grammatika indoevropejskich jazykov* (1974) a A. Erharta *Indoeuropské jazyky. Srovnávací fonologie a morfologie* (1981). Povahu systematickej syntézy ani komplexného obrazu indoeurópskeho prajazyka nemožno prisúdiť publikácii V. J. Georgieva *Introduction to the History of the Indo-European Languages* (1981), pretože ide iba o súbor parciálnych štúdií. Preto by sa Georgieva práca mala volať „Vybrané kapitoly z indoeuropeistiky“, nie „Úvod do štúdia histórie indoeurópskych jazykov.“ Zo všetkých uvedených prác má najsystematic-

kejšiu povahu dielo Erhartovo, ktoré najvernejšie odráža modernú indoeuropeistiku. Práce Szemerényiho, Savčenka a Georgieva zostali viac-menej na polceste medzi mladogramatickou a modernou koncepciou indoeuropeistiky.

* * *

Z axiómy, že existoval reálny indoeurópsky prajazyk ako organická matka historických indoeurópskych jazykov, vyplýva ambícia komparatistov rekonštruovať nielen jeho fonologickú a morfológickú sústavu čiže komunikačne abstraktnejšie komponenty jazyka, ale aj syntax a lexiku ako komunikačne konkrétnejšie jazykové prostriedky. Vrcholom rekonštrukčných ambícií je rekonštrukcia súvislého textu ako komunikačne najkonkrétnejšej jazykovej manifestácie. K tomuto vrcholu rekonštrukčných ambícií sa odvážili komparatisti v záverečných fázach všetkých troch základných vývinových období indoeuropeistiky.

Prvým indoeuropeistom, ktorý mal odvahu rekonštruovať indoeurópsky text, bol A. Schleicher. Urobil tak tesne pred svojim predčasným skonom (zomrel 47-ročný). V časopise *Kuhn und Schleichers Beiträge zur vergleichenden Sprachforschung* publikoval r. 1868 príspevok *Eine fabel in indogermanischer ursprache*. Pretože nevedel nájsť v historických indoeurópskych jazykoch takú bájku, ktorú by lexikálne a gramaticky dokázal „preložiť“ do praindoeurópciny, vymyslel vlastnú bájku o ovci a koňoch zloženú z takých slov a tvarov, ktoré pokladal za všeobecne praindoeurópske. V komentári k rekonštrukcii píše, že stvoril indoeurópsku bájku jednak s objektívnym cieľom dokázať možnosť rekonštruovať súvislé indoeurópske vety, jednak pre vlastné osobné potešenie (*animi causa*). A. Schleicher si bol dobre vedomý, aké je ťažké a riskantné rekonštruovať súvislý indoeurópsky text. Malá zásoba bezpečne zrekonštruovaných slov, ale najmä nedostatok konektorov a partikul veľmi sťažujú tvorbu viet v indoeurópcine. Autor sa priznáva, že čitateľ zaiste pobadá, ako sa musel pri tvorbe tejto fušky (*machwerk*) sužovať a bičovať (*drücken und schmiegen*), aby našiel vhodné slová na to, čo chcel povedať.

Text bájky má 60 parolových slov. Výrazne prevažujú menné slovné druhy (substantíva, adjektíva, zámená, participiá) nad slovesami. Príznačné je najmä využitie participií suplujúcich vedľajšie vety, čo je v zhode s vlastnosťami starých indoeurópskych jazykov (stará indičtina, gréčtina, latinčina, staroslovienčina). Symptomatiký je aj minimálny výskyt spojok. Je tu vlastne iba jedna v zlučovacom význame „a“ aj v príčinnom význame „preto“ (morféma *ka*).

Substantíva: *avis* nom sg. *ovca*
avai vok sg. *ovca!*
avisāms gen. pl. *ovcí*
avibhjams dat. pl. *ovciam*
akvāsas nom. pl. *kone*

	<i>akvams</i> akuz. pl. <i>kone</i>
	<i>akvabhjams</i> dat. pl. <i>koňom</i>
	<i>varnā</i> nom. sg. <i>vlna</i>
	<i>varnām</i> akuz. sg. <i>vlnu</i>
	<i>vāgham</i> akuz. sg. <i>voz</i>
	<i>bhāram</i> akuz. sg. <i>bremeno, náklad</i>
	<i>manum</i> akuz. sg. <i>muža, pána</i>
	<i>kard</i> nom sg. <i>srdce</i>
	<i>vastram</i> akuz. sg. <i>kožuch, oblek</i>
	<i>agram</i> akuz. sg. <i>pole (do pola)</i>
Adjektíva :	<i>garum</i> akuz. sg. <i>ťažký</i>
	<i>magham</i> akuz. sg. <i>veľký</i>
	<i>patis</i> nom sg. <i>mocný</i>
	<i>gharmam</i> akuz. sg. <i>teplý</i>
Participiá :	<i>vaghamtam</i> akuz. sg. <i>vezúceho, ťahajúceho</i>
	<i>bharantam</i> akuz. sg. <i>nesúceho</i>
	<i>vidanti</i> dat. sg. <i>vidiacej</i>
	<i>agantam</i> akuz. sg. <i>ženúceho, bijúceho</i>
	<i>vidvant-svas</i> dat. pl. <i>vidiacim, vediacim</i>
	<i>kukruvants</i> nom. sg. <i>vidiac(a)</i>
Slovesá :	<i>ast</i> 3. sg. aor. <i>(ne)bola</i>
	<i>asti</i> 3. sg. prez. <i>je(st)</i>
	<i>dadarka</i> 3. sg. perf. <i>uvidela, zbadala</i>
	<i>vavakat</i> 3. sg. aor. <i>povedala, zvolala</i>
	<i>aghnutai</i> 3. sg. prez. <i>zvíera, tlačí, bolí</i>
	<i>vavakant</i> 3. pl. aor. <i>povedali, zvolali</i>
	<i>krudhi</i> 2. sg. imp. <i>počuj!</i>
	<i>karnauti</i> 3. sg. prez. <i>robí, šije</i>
	<i>bhugat</i> 3. sg. aor. <i>zbehla, zutekala</i>
Zámená :	<i>jasmin</i> lok. sg. <i>na nej, na ktorej</i>
	<i>tam</i> akuz. sg. <i>toho</i>
	<i>mai</i> dat. sg. <i>mne</i>
	<i>svabhjam</i> dat. sg. <i>sebe</i>
	<i>tat</i> akuz. sg. <i>to, toto</i>
Spojka :	<i>ka a, a preto</i>
Častice :	<i>na ne, nie</i>
	<i>ā</i> preteritálna časová morféma (augment)
Príslovka :	<i>āku ostro, chytro</i>

Schleicherova rekonštrukcia indoeurópskeho textu v podobe bájk o ovci a koňoch už na prvý pohľad evokuje predstavu starej indičtiny :

Avis akvāsas ka.

Avis, jasmin varnā na ā ast, dadarka akvams, tam, vāgham garum vaghantam, tam, bhāram magham, tam, manum āku bharantam. Avis akvabhjams ā vavakat: kard aghnutai mai vidanti manum akvams agantam.

Akvāsas ā vavakant: krudhi avai, kard aghnutai vividvantsvas: manus patis varnām avisāms karnauti svabhjam gharmam vastram avibhjams ka varnā na asti.

Tat kukrurvants avis agram ā bhugat.

Voľný slovenský preklad:

Bola jedna ovca. Dohola ostrihaná. Raz zbadala kone. Jeden ťahal ťažký voz. Druhý vliekol ťažké bremeno. Na treťom cválal pán. Ovca zvolala na kone: Srdce mi zvieru, keď vidím, ako pán bije kone.

Kone zvolali: Počuj, ovca! Srdce nám zvieru, lebo vieme, že mocný pán si z vlny oviec robí teplý kožuch. Preto sú ovce holé.

Keď to ovca počula, zvrtila sa a zbehla do poľa.

Schleicherova rekonštrukcia indoeurópskeho textu vychádza z tých fonologických a morfológických zásad, ktoré uplatnil v svojom *Compendiu*. V úvodných informáciách o indoeurópskom jazykovom kmeni síce explicitne zdôrazňuje, že je nesprávny dožívajúci názor stotožňujúci indoeurópcinu so starou indiĉtinou (... völlige grundlosigkeit der noch immer nicht ganz verschollenen annahme, dass auch die nicht indischen indogermanischen sprachen vom altindischen — sanskrit — abstammen ..., *Compendium*..., s. 8), ale jeho predstava indoeurópskeho prajazyka sa značne zhodovala s vlastnosťami starej indiĉtiny. O staroindickom modeli pri Schleicherovej rekonštrukcii indoeurópskej bájkky svedčia tieto fonologické a gramatické vlastnosti textu:

1. Indoeurópskemu prajazyku sa podľa starej indiĉtiny pripisujú iba tri jednoduché vokály *a, i, u*. Samohláska *a* je archetypom historických samohlások *a, e, o* v iných indoeurópskych jazykoch.

2. Podľa starej indiĉtiny sa indoeurópcine pripisuje iba jedna likvida *r* (*varnā* „vlna“, *kru-* „slyšať“, gréc. *kluthi* „počuj“). A. Schleicher v svojom *Compendiu* pripisoval indoeurópcine likvidu *r* dokonca aj v tých prípadoch, v ktorých má stará indiĉtina výnimočne *l*, napr. *lōkatē* „vidí“, *lumpati* „lúpe“ (*Compendium*..., s. 174).

3. Pretože A. Schleicher podľa starej indiĉtiny pokladal za základný vokál *a*, dával ho pri rekonštrukcii ako sprievodný vokál pri slabičnej likvide (porov. *varnā* „vlna“, hoci stará indiĉtina má historickú podobu *ūrnā* < *wūrnā* podobne ako *pūrna* — „plný“). K rekonštrukcii *varnā* ho asi viedla aj staroiránska podoba *varənā*.

4. Podľa starej indiĉtiny sa indoeurópcine pripisuje morféma dat. pl. *-bhjams*: *akvabhjams* = „koňom“, *avibhjams* = „ovciam“.

Jediný podstatný rozdiel medzi Schleicherovou predstavou indoeurópciny a sta-

rou indičtinou je v tom, že sa indoeurópcine pripisuje iba jedna velárna (gutturálna) spoluhláska *k*, a to aj v tých pozíciách, v ktorých má stará indičtina *ś*:

akvas: staroind. *aśvas*

dadarka: staroind. *dadarśa* (gréč. *dedorka*)

krudhi: staroind. *śrudhi* (gréč. *kluthi*) atď.

V druhom vývinovom období indoeuropeistiky (v r. 1870—1935) sa predstava o podobe indoeurópskeho prajazyka, najmä o jeho fonologickej sústave, podstatne zmenila. Hoci traja autori indoeurópskej gramatiky z tohto obdobia nerekonštruovali hláskovú sústavu indoeurópciny úplne rovnako (rozdiely medzi K. Brugmannom, A. Meilletom a H. Hirtom boli najmä v chápaní švaovej samohlásky a povahy slabičných sonór *r*, *l*, *m*, *n*), predsa brugmannovsko-meilletovsko-hirtovská predstava indoeurópciny v protiklade k predstave A. Schleichera bola relatívne jednotná. K. Brugmann ani A. Meillet ako prísni pozitivistickí empirici sa však na rekonštrukciu indoeurópskeho textu neodvážili. Urobil to v záverečnej fáze mladogramatického obdobia indoeuropeistiky H. Hirt, ktorý na rozdiel od K. Brugmanna aj A. Meilleta dával pri rekonštrukcii väčší priestor fantázii a subjektivismu. Podobne ako A. Schleicher sa tesne pred svojím skonom odvážil zmodernizovať čiže zmladogramatizovať Schleicherovu bájku. V posmrtno vydanom zborníku *Die Hauptprobleme der indogermanischen Sprachwissenschaft* (vydal H. Arntz r. 1939) vyšla jeho zmodernizovaná čiže zmladogramatizovaná indoeurópska bájka v tejto podobe:

owis ek'wōses-k''e

owis, jesmin w̄lənā ne ēst, dedork'e ek'wons, tom, woghom g''rum, weghontm, tom, bhorom megam, tom, gh'ʔmonm ōk'u bherontm. owis ek'womos ew̄wek''et: k'ērd aghnutai moi widontei gh'ʔmonm ek'wons ag'ontm. ek'wōses ew̄wek''ont: k'ludhi, owei! k'ērd aghnutai vidontmos: gh'ʔmo, potis, w̄lənām owjōm k''neuti sebhoi gh''ermom westrom; owimos-k''e w̄lənā ne esti. Tod k'ek'ruwos owis ag'rom ebhuget.

Ako ukazuje hlásková podoba slov a tvarov v Hirtovej rekonštrukcii Schleicherovej bájky, indoeurópcina mala v mladogramatickej (Hirtovej) predstave tieto vlastnosti:

1. Päť krátkych a päť dlhých samohlások *a*, *e*, *i*, *o*, *u*; *ā*, *ē*, *ī*, *ō*, *ū*. Okrem toho mala dve švaové samohlásky, označované H. Hirtom ako *ʔ* (podľa staroslovienskeho jeru) a *ə* (podľa hebrejského vzoru).

2. Indoeurópcina mala dve likvidy *r*, *l*.

3. Indoeurópcina mala slabičné sonóry *r*, *l*, *m*, *n*. Tie však boli obklopené švaovou samohláskou. V tom sa H. Hirt odlišoval od K. Brugmanna aj od A. Meilleta.

4. Jedna časť indoeurópciny mala v dat. pl. morfému *-bhjams*, druhá časť indoeurópciny morfému *-mos* (germánčina, balto-slovančina). H. Hirt ako Germán dal prednosť morféme *-mos*.

5. Indoeurópcina mala tri druhy velárnych (gutturálnych) spoluhlások. Okrem neutrálnych velár *k*, *g* to boli veláry palatalizované *k'*, *g'* a veláry labializované *k^w*, *g^w*: *ek'wos* (lat. *equus*, staroind. *aśvas*)

ōk'u (gréč. *ōku*, staroind. *āśu*)

dedork'e (gréč. *dedorke*, staroind. *dadarśa*)

ag'rom (gréč. *agrom*, staroind. *adźram*)

k^we (gréč. *te*, lat. *que*, staroind. *ča*)

k^wrneuti (staroind. *krnōti*)

g^wrum (gréč. *barun*, staroind. *gurum*)

Kým v hláskovej podobe slov a tvarov je medzi Hirtovou a Schleicherovou indoeurópcinou podstatný rozdiel, v gramatických tvaroch (kategóriách) a v slovnej zásobe sa v podstate zhodujú. Iba participiálnu podobu *kakruvants* nahradil formou *k'ek'ruwos* (správne malo byť *k'ek'lowos* podľa staroindického *śúśravas*, čo H. Hirt v komentári aj napravil). V slovnej zásobe jedine Schleicherovo pomenovanie muža, pána *manus manum* nahradil slovom *g'hmōn* — *g'həmon-ṃ* (lat. *homo* — *hominem*, litov. *žmuo* — *žmogu*, čo je derivát z indoeurópskeho pomenovania zeme (*dh*)*g'hem*, porov. lat. *humus* zo staršieho *homos*, litov. *žeme*, prasl. *zem* atď., čiže motivačne by sa indoeurópska lexéma *g'həmon* — *g'həmonṃ* mohla prekladať slovenským slovom *zeman*, keby tomu nebránila posunutá sémantika).

Hirtom zmladogramatizovanú Schleicherovu indoeurópsku bájku podľa najnovšieho stavu indoeuropeistiky zmodernizoval W. P. Lehmann v spolupráci s L. Zgustom r. 1979 v zborníku *Amsterdam Studies in the Theory and History of Linguistic Science IV. Current Issues in Linguistic Theory*. (Volum 11, Part I, s. 459—464), ktorý je venovaný 65. narodeninám popredného súčasného indoeuropeistu O. Szemerényiho. Obidvaja autori sú zástancami laryngálnej teórie. L. Zgusta však patrí podobne ako O. Szemerényi k tzv. dánskej laryngalistickej škole, ktorá pripisuje indoeurópcine iba jednu laryngálu. Oproti tejto monolaryngalistickej teórii je P. Lehmann zástancom tzv. francúzsko-americkéj polyaryngalistickej, resp. plurilaryngalistickej teórie, ktorá pripisuje indoeurópcine tri alebo aj viacej laryngál (Benveniste a P. Lehmann tri, J. Kuryłowicz štyri, A. Martinet až deväť). Obidve tieto teórie autori spojili do jednej koncepcie, podľa ktorej mala indoeurópcina okolo r. 2500 pred n. l. už iba jednu laryngálu, kým staršia indoeurópcina okolo r. 3200 pred n. l. najmenej tri laryngály.

Explicitne obliekli autori Schleicherovu bájku, resp. jej Hirtovu transformáciu iba do monolaryngalistickej teórie. Pretože A. Schleicher zložil bájku z takých slov, ktoré sa pomerne ľahko rekonštruovali do prajazykovej podoby (slová, ktoré podľa dnešného poznania mali v indoeurópcine laryngálu, sa v čase A. Schleichera i v časoch mladogramatizmu rekonštruovali pomerne ťažko), obsahuje Lehmannova—Zgustova inovácia bájky iba jedno slovo s laryngálou, a to pomenovanie vlny v rekonštrukcii *wlhnā*, t. j. pomocou grafémy *h* sa tu označuje tzv. neutrálna

laryngála, označovaná často znakom H_2 (oproti palatalizovanej laryngále označovanej ako H_1 alebo H' a labializovanej laryngále označovanej ako H_3 alebo H'' symetricky podľa troch druhov velár K' — palatalizovaná, K — neutrálna a K'' — labializovaná). Autori zrejme predpokladajú neutrálnu laryngálu H v slove *wlHnā* podľa latinského kontinuantu *lānā* zo staršej podoby *wlānā*. Inej indikácie pre kvalitu laryngály v indoeurópskej hláskovej podobe slova *vlna* totiž niet.

Pomerne veľké úpravy urobili autori v gramatických kategóriách, resp. gramatických tvaroch a v slovnej zásobe. Namiesto vzťažného lokálu *jasmin/jesmin* „na nej, na ktorej“ dali genitív opytovaco-vzťažného zámena v podobe k'' esyso (čítaj k'' esjo) a tým indoeurópsku propozíciu *owis*, k'' esyso *wlhnā ne est* (ovca, ktorá nemala vlnu) priblížili ugrofínskej konštrukcii (porov. maď. *juh, akinek gyapjú nem volt*). Indoeurópania podobne ako Ugrofíni nemali totiž sloveso vo význame „mať“.

Do funkcie gramémy dat. pl. vstupujú fakultatívne obidve morfémy, t. j. germánsko-balto-slovanská morféma *-mos* aj inoindoeurópska morféma *-bh/y/os*, pričom sa na prvé miesto dáva tá morféma, ktorá mala väčšie rozšírenie, t. j. *-bh/y/os*.

Namiesto aglutinačne utvoreného plurálu *akvās-as*, ktorý podľa A. Schleichera opakuje aj H. Hirt v podobe *ek'wōs-es*, je tu podoba *ek'wōs* bez aglutinačne pripojeného *-es*, čo zodpovedá staroindickému *aśvās*, resp. *vrkās*, ako aj gótskemu *wulfōs* a čo je pravdepodobne pôvodnejší širšie indoeurópsky tvar nom. pl. o-kmeňov oproti mladšiemu tvaru *-oi* podľa zámennej plurálovej formácie.

Schleicherovo—Hirtovo perfektum *dadarka:dedorke* nahradil aoristový tvar synonymného slovesa *s-pek'* v podobe *espek'et*, pričom v komentári sa pripúšťajú synonymné slovesá *ewidet* a *edřket*. Starý spor indoeuropeistiky, či augmentová morféma *e-* (*espek'et*, *ewidet*, *edřket*) bola iba staroindicko-gréckou inováciou, alebo mala širšiu indoeurópsku distribúciu, autori riešia v prospech praindoeurópskej proveniencie augmentu, a to aj s ohľadom na to, že jubilant O. Szemerényi je zástancom starobylosti indoeurópskeho augmentu.

Ukazovaco-neurčité zámeno *tam/tom* nahradila číslovka „jeden“ vo funkcii neurčitého zámena v akuzatívnom tvare *oinom* „jedného (koňa)“.

Najväčší rozdiel medzi Schleicherovým—Hirtovým textom a Lehmannovým—Zgustovým textom je v časticiach. Zásluha na tomto „obohatení“ patrí zaiste P. Lehmannovi ako autorovi novej indoeurópskej syntaxe (druhej po syntaxi Delbrückovej). Dostala sa do textu partikula *ghe* (staroind. *gha*, gréc. *ge*, prasl. *že*), *nu* (staroind. *nu*, gréc. *nu*, lit. *nu*, prasl. *нъ*), *ř* (gréc. *ar*, *ara*, litov. *ir*).

Namiesto jednej spojky u A. Schleichera a H. Hirta *ka:k''* e v zlučovacom význame „a“ aj v príčinnom význame „a preto“ vstúpila do textu spojka *neg'hi*, t. j. aglutinované *ne + g'hi*.

Najväčším rozdielom v lexike je úvodné slovo g'' ə *rēi* „na hore, na vrchu“. Opodstatnenosť tejto inovácie je v poznatku, že bájky a rozprávky sa začínajú miestnym určením, ako o tom svedčia aj slovenské začiatky *Kde bolo, tam bolo... Za horami, za dolami...* atď. Autori sa v tejto veci opierajú o publikáciu R. Schmitta

Dichtung und Dichtersprache in indogermanischer Zeit (1967).

Vo význame „muž, chlap, pán“ zaviedli autori okrem Hirtovej inovácie *gʰh₁pōn* (lat. *homo*) aj „grécku“ lexému *nēr* (gréc. *anēr*, staroind. *nā(r)*, oskické *ner-* a i.). Pretože indoeur. *Hen-r- : Hner-* malo pôvodný význam „pevný, silný“, dostalo sa spojeniu *nēr, potis* reduplikovanej intenzifikácie a tým sa priblížilo sémantickej náplni slova pán.

Explicitná podoba indoeurópskej bájk v rekonštrukcii P. Lehmana a L. Zgustu pre obdobie okolo r. 2500 pred n. l.:

Owis ekʷōskʷe

- 1 *Gʷərēi owis, kʷesyō wlhnā ne ēst, ekʷōns espekʷet,*
- 2 *oinom ghe gʷrum wogʷhom wegʷhontm, oinomkʷe megʷam bhorom,*
- 3 *oinomkʷe gʷh₁menm ōkʷu bherontm.*
- 4 *Owis nu ekʷobh/y/os (ekʷomos) ewewkʷet : „Kʷēr aghnutoi*
- 5 *moi ekʷōns agʷontm nerm widṭtei“.*
- 6 *Ekʷōs tu ewewkʷont : „Kʷludhi, owej, kʷēr ghe aghnutoi*
- 7 *ṛsmei widṭbh/y/os (widṭmos) : nēr, potis, owiōm ṛ wlhnām*
- 8 *sebhi gʷhermon westrom kʷrṇeuti. Negʷhi owiōm wlhnā esti“.*
- 9 *Tod kʷekʷluwōs owis agʷrom ebhuget.*

Rekonštruovaná podoba niektorých slov pre staršie obdobie indoeurópciny okolo r. 3200:

Hʷewis > *owis* „ovca“, *Hʷewi*: vok. sg., *Hʷewjōm* gen. pl.

Hnēr > *nēr* (gréc. *anēr*) „muž, človek“

Hegʷrm > *agʷrom* „pole“

wlHʷneH > *wlhnā* > *wlnā*

(Z typografických dôvodov sme namiesto autormi použitých označení troch druhov laryngál použili bežnejšie grafémy *Hʷ* — palatalizovaná laryngála, *H* — neutrálna laryngála, *Hʷ* — labializovaná laryngála.)

Lehmannova—Zgustova rekonštrukcia indoeurópskeho textu vyvoláva mnoho vedeckých otázok. Najmä pre posunutie tohto textu do štvrtého tisícročia pred naším letopočtom nestačí zrekonštruovať laryngálovú podobu štyroch slov. Je viacej ako pravdepodobné, že v tomto období, t. j. pred vyčlenením chetičtiny, resp. anatólskych jazykov z indoeurópskeho areálu, nemala indoeurópcina ešte paradigmaticky sformované tvary plurálu. To znamená, že plurálové tvary v texte sú pre toto obdobie anachronizmom, resp. anticipáciou neskoršieho stavu. Podobne problematické pre toto obdobie sú dlhé vokály (*ekwōs, gʷərēi, ēst, ekwōns, kēr, nēr* atď.). Autori vôbec nevysvetlili, prečo dali do štvrtého tisícročia švaový vokál *ə* v slove *gʷərēi* „hore, na vrchu“, keď laryngály vlastne eliminujú švaové vokály zo staršej indoeurópciny.

Rekonštrukcia číslovky „jeden“ v ablautovej podobe *oin-* nie je plne adekvátna vzhľadom na litov. *v-ienas*, lotyš. *eidene* < *einene*, prasl. *inъ* < *einōs*. Pretože jasný *e*-ový ablaut je pôvodnejší a temný *o*-ový ablaut druhotný, bolo by vývinovo adekvátnejšie rekonštruovať *ein-*. Indoeurópske pomenovanie zeme malo v 4. tisíc-ročí zaiste podobu *dheg'hm-* s alomorfoú *d/h/g'hem-*, takže aj rekonštrukcia pomenovania „muža, človeka“ pre staršie obdobie by mala byť *d/h/g'hom-*. Jasne na to poukazuje chetitské *tekan* „zem“ ako kontinuant indoeurópskeho *dheg' hom* (porov. O. Szemerényi, *Einführung*... s. 47). Autori rešpektovali jubilantovu rekonštrukciu pomenovania srdca v podobe *k'ēr* (podľa gréc. *kēr*, čo je však iba básnická redukcia plného *kerd*), ale na druhej strane „zabudli“ na mnohé novšie rekonštrukcie indoeurópskych slov a tvarov. Podoba Schleicherovej bájky v rekonštrukcii P. Lehmana a Z. Zgustu si vyžaduje ešte širší a hlbší kritický rozbor.

Filozofická fakulta UK
Bratislava, Gondova 2

СОВРЕМЕННОЕ СРАВНИТЕЛЬНОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ И ПРАИНДООЕВРОПЕЙСКАЯ СКАЗКА ШЛЕЙХЕРА

Резюме

Автор характеризует теоретическо-методологические принципы сравнительного языкознания первого (Ф. Бопп, А. Шлейхер), второго (К. Бругман, Б. Дельбрюк, А. Мейе, Г. Хирт) и третьего периодов (Е. Курилович, Э. Бенвенист, В. Леман). На основе этих принципов он оценивает реконструкцию праиндоевропейской сказки Шлейхера, ее младограмматическую трансформацию Г. Хирта и современную трансформацию В. Лемана и Л. Згусты.

O PRAVOPISNÝCH PRINCÍPOCH

JÁN SABOL

1.0. Metodologickým východiskom štúdie je naša nová, syntetická fonologická teória; jej filozofickým pozadím je existencia rozličnej „perspektívy“, „hladiny“ vzťahu jednotlivého a všeobecného (konkrétneho a abstraktného) v základných zvukových jednotkách príslušného jazyka (Sabol, 1981; 1982 — tam aj rozbor príslušnej literatúry). Na základe vzťahu jednotlivého a všeobecného vymedzujeme tri jednotky (či „úrovne“) vo zvukovej rovine: fónu, fonému a morfofonému. Aplikácia dialektického vzťahu jednotlivého a všeobecného sa pri definovaní relácií medzi týmito jednotkami (ako špecifickými „úrovňami“ vzťahu jednotlivého a všeobecného) uskutočňuje teda v pohľade na javy fonickej roviny z niekoľkých perspektív, pričom „vyššia“ perspektíva predstavuje všeobecné oproti jednotlivému na „nižšej“ perspektíve. Východiskom je „úroveň“ fóny (segmentu rečového signálu, hlásky), ktorá predstavuje jednotlivé voči fonéme ako všeobecnému; tá je však zároveň jednotlivým voči morfofonéme ako všeobecnému atď. Uvedená teória predstavuje takto „otvorený“ systém (tak ako je „otvorený“ aj dialektický vzťah jednotlivého a všeobecného). Vo vyčleňovaní špecifických fonických jednotiek, či „úrovní“ vzťahu jednotlivého a všeobecného (popri vymedzovaných troch vrstvách: fóna, fonéma a morfofonéma) možno ísť, prirodzene, ďalej, ak by sa to ukázalo potrebné a užitočné pre opis zvukového systému a jeho vzťahov k významovej rovine jazyka.

1.1. Z dialektiky jednotlivého a všeobecného vyplýva, že uvedené jednotky (ako rozličné „hladiny“ vzťahu jednotlivého a všeobecného, konkrétneho a abstraktného) sa navzájom preskupujú, sú „v sebe“ (ak postupujeme podľa rozsahu, platí inklúzia fóna \subset fonéma \subset morfofonéma, ak podľa obsahu, podľa špecifických zvukových črt, je inklúzia opačná: morfofonéma \subset fonéma \subset fóna).

1.2. Základné vzťahy medzi fónou (F), fonémou (F_m) a morfofonémou (MF_m) možno určiť takto: F sa zhoduje s F_m alebo sa od nej líši fonologicky irelevantnou vlastnosťou (vlastnosťami), F_m sa zhoduje s MF_m alebo sa od nej líši fonologicky relevantnou vlastnosťou (vlastnosťami). Podľa toho môžeme schematicky určiť štyri typy vzťahov medzi F, F_m a MF_m :

a) $F \equiv F_m \wedge F_m \equiv MF_m$, b) $F \neq F_m \wedge F_m \equiv MF_m$, c) $F \equiv F_m \wedge F_m \neq MF_m$, d) $F \neq F_m \wedge F_m \neq MF_m$.

2.0. V štúdiu sa pokúsime aplikovať uvedenú fonologickú teóriu pri vymedzení pravopisných princípov; ako materiálové východisko nám poslúži spisovná slovenči-

na. V doterajšej literatúre sa totiž pravopisné princípy nevymedzujú jednotne; jednotlivé termíny vyjadrujúce vzťah medzi grafémou a zvukom sa miešajú a prekrývajú (literatúru a jej rozbor pozri v našej štúdii [1978], v ktorej sme na základe korešpondencie medzi grafickou, hláskovou a fonémovou výstavbou morfému stanovili fonetický, morfonematický a etymologický pravopisný princíp, pravda, pri zvukových jednotkách sme brali do úvahy iba dve „hladiny“ vzťahu jednotlivého a všeobecného: 1 a 3 — porov. Sabol, 1981, s. 397).

2.1. Na základe korešpondencie medzi grafickou, fónovou, fonémovou a morfonémovou výstavbou morfému možno stanoviť tieto pravopisné princípy (pre grafému používame ďalej označenie G):

2.1.1. Ak platí vzťah

a) $G \equiv F \wedge G \neq F_m \wedge G \neq MF_m$, alebo

b) $G \equiv F \wedge G \neq F_m \wedge$ morfonematické zloženie morfémy nie je jednoznačne rekonštruovateľné,

ide o fonetický pravopisný princíp (FPP).*

Príklad:

Mohli by sme tu uviesť písanie *-u* v inštr. sg. fem. (*s tou dobrou ženou*); ide o $F [u]$, $F_m / v/$ a $MF_m V$.

2.1.2. Ak platí vzťah

a) $G \neq F \wedge G \equiv F_m \wedge G \neq MF_m$, alebo

b) $G \neq F \wedge G \equiv F_m \wedge$ morfonematické zloženie morfémy nie je jednoznačne rekonštruovateľné, alebo

c) $G \equiv F \wedge G \equiv F_m \wedge G \neq MF_m$, alebo

d) $G \equiv F \wedge G \equiv F_m \wedge$ morfonematické zloženie morfémy nie je jednoznačne rekonštruovateľné,

ide o fonematický pravopisný princíp (F_mPP).

Príklady:

ba) písanie predpony *s-*, *z-*, *zo-*

Ide o korešpondenciu medzi príslušnými grafémami a $F [s-, z-]$ a $F_m /s-, z-/$. Podľa postavenia maximálnej fonologickej diferenciácie (MaxFD) pre protiklad znelosť — neznelosť ($Vc — Vc^o$ - porov. Sabol, 1974) — vo vokalizovanej podobe $[zo-] /zo-/$ — identifikujeme $MF_m Z-$. Uplatňuje sa tu F_mPP podľa pravidla c.

bb) písanie *t*, *d*, *p* v slovách *tchor*, *dbať*, *pšenica*

Je tu korešpondencia medzi G a F a G a F_m . Príslušné MF_m vzhľadom na protiklad $Vc — Vc^o$ nie sú jednoznačne preveriteľné a identifikovateľné. Ide teda o F_mPP podľa pravidla d.

* Uvedený symbolický záznam treba čítať takto: a) ak graféma korešponduje s fónou a graféma nekorešponduje s fonémou a graféma nekorešponduje s morfonémou, alebo b) ak graféma korešponduje s fónou a graféma nekorešponduje s fonémou a morfonematické zloženie morfémy nie je jednoznačne rekonštruovateľné, ide o fonetický pravopisný princíp.

2.1.3. Ak platí vzťah

- a) $G \neq F \wedge G \neq F_m \wedge G \equiv MF_m$, alebo
- b) $G \neq F \wedge G \equiv F_m \wedge G \equiv MF_m$, alebo
- c) $G \equiv F \wedge G \neq F_m \wedge G \equiv MF_m$, alebo
- d) $G \equiv F \wedge G \equiv F_m \wedge G \equiv MF_m$,

ide o morfofonematický pravopisný princíp (MF_mPP).

Príklady:

ca) písanie predpôň *v-/vo-*, *roz-/rozo-*

F [v-] a [f-] a $F_m/v-$ a $/f-/$ v prefixe *v-* a F [-z-], [-s-] a $F_m/-z-/$, $/-s-/$ na konci prefixu *roz-* sú zviazané komplementárnou distribúciou; neuplatňuje sa pri nich korešpondencia G a F ani G a F_m . Podľa pozície MaxFD pre $V_c - V_c^\circ$ (podľa vokalizovanej podoby) identifikujeme $MF_m V-$ a $-Z-$ (je tu teda korešpondencia G a MF_m). Pri ostatných častiach morfémy (-o- v predpone *vo-*; *ro-* a koncové -o- v predpone *roz-/rozo-*) ide o korešpondenciu G a F, G a F_m aj G a MF_m .

Grafémy *v-* a *-z-* sa používajú na základe MF_mPP podľa pravidla a, ostatné grafémy na základe MF_mPP podľa pravidla d.

cb) písanie tvarov *snop*, *dub*

Koncové *-p* a *-b* zachytáva F a F_m , ktoré sú vo vzťahu komplementárnej distribúcie (nejde tu o korešpondenciu medzi G a F ani G a F_m). V slove *snop* je na konci koreňovej morfémy $MF_m P$ a v slove *dub* $MF_m B$; je tu zhoda medzi G a MF_m . Pri písaní *-p* a *-b* ide o MF_mPP podľa pravidla a, pri ostatných grafémach o MF_mPP podľa pravidla d.

2.1.4. Ak platí vzťah

- a) $G \neq F \wedge G \neq F_m \wedge G \neq MF_m$, alebo
- b) $G \neq F \wedge G \neq F_m \wedge$ morfofonematické zloženie morfémy nie je jednoznačne rekonštruovateľné,

ide o etymologický pravopisný princíp (EPP).

Príklady:

da) písanie *y*, *ý*

Chýba tu synchronická korešpondencia medzi G a F, G a F_m aj G a MF_m ; ide o EPP podľa pravidla a.

db) písanie gramatickej morfémy *-š* v prezente sloviess

Sú tu F [-š], resp. [-ž] a $F_m/-š/$ a $/-ž/$; MF_m vzhľadom na opozíciu $V_c - V_c^\circ$ nie je jednoznačne identifikovateľná, transkribujeme ju ako $-Š_1$ (porov. Sabol, 1973). Uplatňuje sa tu teda EPP podľa pravidla b.

3.0. Nazdávame sa, že uvedeným postupom možno detailne, jednoznačne a vyčerpávajúco stanoviť pravopisné princípy v grafických systémoch používajúcich tzv. hláskové písmo. Uvedomujeme si pritom, že niektoré pravopisné javy definované vzťahom grafémy, fóny, fonémy a morfofonémy sa môžu navyše doplnujúco vysvetľovať aj pravopisnými princípmi z iných rovín (porov. napríklad princíp gramatický, prípadne sémantický, ktoré sa uvádzajú v odbornej literatúre); tu však

ide v podstate len o modifikáciu uvedených vzťahov medzi jednotkami grafického a zvukového systému, ktorá môže mať predovšetkým metodický význam (pri gramatickom pravopisnom princípe ide napr. o vysvetlenie príčin rozdielu v písaní niektorých tvarov podľa EPP a MF_mPP; pri sémantickom pravopisnom princípe okrem iného o zachytenie rozdielnej konfigurácie suprasegmentálnych javov, porov. napríklad protiklad *navrch — na vrch, nabok — na bok* a i.).

4.0. Na základe štatistického prieskumu jednotlivých pravopisných princípov možno konštatovať, že v spisovnej slovenčine je zásadná súhra medzi fonickým zložením morfém (na úrovni F, F_m a MF_m) a adekvátnym grafickým zachytením (asi 87 %). Citlivé miesta slovenskej pravopisnej sústavy vznikajú nerealizovaním synchronickej korešpondencie grafém a jednotiek zvukovej roviny a „rozptyľovaním“ zvukového (fónového a fonémového) stvárňovania morfofoném v neutralizačných postaveniach (Sabol, 1978, s. 494—495).

5.0. Na záver našej úvahy o pravopisných princípoch uvedieme dve poznámky všeobecnejšieho charakteru:

a) V prípadoch, keď je korešpondencia medzi grafémami a zvukovými jednotkami z viacerých (dvoch alebo troch) úrovní, dávame prednosť interpretácii podľa fonických jednotiek z úrovne s vyššou abstrakciou (a to na základe typu inklúzie $F \subset F_m \subset MF_m$).

b) Analyzované kombinácie grafém a jednotiek zvukovej sústavy sú výsledkom „matematického“ rozpisu, nemusia sa teda v konkrétnom pravopisnom systéme všetky realizovať; niektoré možno predpokladať skôr hypoteticky.

Filozofická fakulta UPJŠ

Prešov, Grešova 3

Bibliografia

SABOL, J.: K morfonologickej interpretácii slovesných relačných morfém. Jazykovedný časopis, 24, 1973, s. 45—49.

SABOL, J.: Fonologické zaťaženie protikladu znelosť — neznelosť v spisovnej slovenčine. In: Jazykovedné štúdie. 12. Peciarov zborník. Red. J. Oravec. Bratislava, Veda 1974, s. 53—69.

SABOL, J.: Pravopisné princípy v slovenčine. In: Studia Academica Slovaca. 7. Prednášky XIV. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mistrík. Bratislava, Alfa 1978, s. 485—498.

SABOL, J.: Teoretické východiská slovenskej fonológie. In: Studia Academica Slovaca. 10. Prednášky XVII. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. Š. Ondruš. Bratislava, Alfa 1981, s. 391—402.

SABOL, J.: A Synthetic Phonological Theory. In: Recueil linguistique de Bratislava. 7. Red. K. Buzássyová. Bratislava, Veda 1984 (v tlači).

О ПРИНЦИПАХ ОРФОГРАФИИ

Резюме

Методологической базой работы является новая, синтетическая фонологическая теория автора; ее философским основанием является существование дифференцированной «перспективы»

отношения единичного и общего в основных звуковых единицах. На основании данного отношения выделяются три единицы (или «уровня») в звуковом плане: фона (F), фонема (F_m) и морфофонема (MF_m). Между F , F_m и MF_m существуют четыре вида отношений: а) $F \equiv F_m \wedge F_m \equiv MF_m$, б) $F \neq F_m \wedge F_m \equiv MF_m$, в) $F \equiv F_m \wedge F_m \neq MF_m$, г) $F \neq F_m \wedge F_m \neq MF_m$. Исходя из «соответствия» между графической, фоновой, фонемной и морфофонемной структурой морфем (рассматриваются все возможные комбинации отношений между графемой — G , F , F_m и MF_m) определяются фонетический, фонематический, морфофонематический и этимологический принципы орфографии (в случаях соответствия между графемами и звуковыми единицами двух или трех уровней предпочтается интерпретация по звуковым единицам уровня высшего ранга абстракции, а именно на основе инклюзии: $F \subset F_m \subset MF_m$). Указанным путем можно подробно, однозначно и исчерпывающим образом определить принципы правописания в графических системах, использующих так наз. звуковое письмо.

ELIPTICKÉ VETNÉ KONŠTRUKCIE

JOZEF RUŽIČKA

1. *Elipsa*

Elipsa je fenomén parole, preto jej výskum patrí do syntaxe textu. Elipsa vzniká vypustením (vynechaním) niektorého prvku výpovede, ktorý sa dá doplniť podľa súvislosti, a to alebo podľa kontextu, alebo podľa komunikačnej situácie. Môže sa vynechať aj konštitutívny prvok vety alebo syntagmy. Preto sa rozlišuje úplná a neúplná realizácia vety, resp. vetnej štruktúry. Pri elipse ide teda o neúplnú, ale ukončenú realizáciu vetnej štruktúry, na rozdiel od apoziopézy, kde ide o neukončenú čiže prerušenú realizáciu vetnej štruktúry. Elipsa a apoziopéza sú si teda príbuzné javy v realizácii vetnej štruktúry. Ukazuje sa to aj v tom, že v niektorých konkrétnych prípadoch možno rozhodnúť iba podľa širšej súvislosti, či ide o elipsu alebo o apoziopézu. Na to sa už poukázalo v doterajšom výskume elipsy (Mistrík, 1961) aj apoziopézy (Ružička, 1959).

Z funkčného hľadiska rozdeľujeme všetky realizačné varianty vetnej štruktúry na základné a príležitostné. Napríklad pri vyjadrovaní gramatického podmetu substantívom hodnotíme za základné jeho explicitné vyjadrenie čiže za základný variant pokladáme úplnú čiže explicitnú realizáciu vetnej štruktúry. Napríklad: *A keď na grúni dotleli aj posledné mláčky slnečného svetla, Duchaj vstal.* (Urban) — *Kde nabrala Irena slovo „aktivita“ a akým právom sa jej otec zaháňa na zväzáčky mojím menom?* (Čepčeková) — *Ale neskôr oblaky odťahli kamsi na východ a slnko hrialo ešte silnejšie. Vzduch zasa oťažel, horúčava zaháňala všetko živé do tieňa.* (Habaj) Ale pri zámennom podmete je situácia opačná: neúplné varianty treba hodnotiť ako základné. Napríklad: *Udychčaný sadol si na klát vo dvore, zahľadel sa do diaľky a len po hodnej chvíli zmäknutým, tichým hlasom zahovoril: To lístie tak letí...* (Urban) — *Pozrela som sa na muža, potom na dvor a nevedela som, čo napochytre robiť. Prehodila som si sukňu a nazrela som do zrkadla, či niečo na mne nevidieť.* (Chudoba) — *Janko! Čo sa stalo? — skríkol a vzal chlapca na ruky.* (Habaj) To znamená, že realizačný variant so zámenným podmetom pokladáme za príznakový. Používa sa len za istých okolností. Napríklad: *Ja mu to vravím dávno, ale na mňa on nedá. To ako keby ste hrach na stenu hádzali.* (Solovič) — *Hľa, tam leží chorá; on je na príčine a ona ešte povie: „Ten môj Pavol...“* (Urban) — *Ja osobne mám strach z hĺbky, z trápnosti a zo zubára.* (Karvaš) — *Jeho už niet na svete a my ostatní sme*

naproti vám nevinní... (Ondrejov) V súvislých textoch sa však tieto základné a príležitostné varianty používajú popri sebe. Napríklad: *Cestu domov som pre slzy ani nevidela. Vážne som rozmýšľala o tom, že odídem z Bratislavy. Ale naša skupina bola práve zapojená do súťaže o najlepší kolektív mladých predavačov a ja som bola vedúcou. Keď ja sklamem, môže sa rozpadnúť celá skupina. (Čepčeková) — Upadla do stavu, keď človeka veľký zármutok do choroby ubil; a on stále len plače a plače. Nepozná smiechu ani radosti... (Ondrejov)*

2. Eliptické realizačné varianty

Eliptické realizačné varianty vetných konštrukcií sú v konkrétnych textoch dosť časté. Treba uviesť aj to, že sú veľmi pestré, rôznorodé. Uvedieme z nich však iba tri typy, ktoré sú pre našu tému dôležité.

a) *Mladosť radosť, staroba choroba*. Tento eliptický variant je základný v gnómických výpovediach, prísloviach a v heslách. Inde sa za základný variant pokladá úplný variant so sponou: *Január je prvý mesiac v roku*. V type *Mladosť radosť* ide o elipsu spony *je*; nejde tu teda o nulovú sponu. Tak isto treba hovoriť o elipse, keď sa vynechá aj iné sloveso v úlohe prísudku. Napríklad: *A on na to, že som žgrolš a bezbožník. (Karvaš) — Tešila sa ako malé dieťa a ja ešte väčšmi. (Zúbek) — A tak sa len díval na mňa a ja na neho. (Zelinová) — Vykročil z izby a ona všade s ním. (Ondrejov)* Zvyšná časť výpovede zaisťuje v konkrétnej situácii identifikáciu vetnej konštrukcie. O nulovej spony v slovenčine nemožno hovoriť, lebo sponové sloveso *byť* má úplnú paradigmu: *som, si, je/jest ...*

b) *Ako len pokračovať?* V tomto type ide o jednoduchú samostatnú vetu, z ktorej je vypustený modálny výraz slovesný alebo príslovkový. Explicitný variant *Ako mám/treba pokračovať?* sa používa dosť často, ale nie je nevyhnutný na udržanie expresivity textu.

c) *Neviem, komu sa poďakovať*. Tu máme elipsu v rámci súvetia: modálny výraz je vypustený z vedľajšej vety.

Pre náš ďalší výklad sú dôležitejšie práve tie typy, v ktorých sa uskutočnila elipsa modálneho výrazu, teda b) a c). Tieto typy sú dôležité aj pre výklad veľkej časti infinitívnych viet. Treba zdôrazniť, že tu ide o elidovanie modálneho výrazu. Je to dôsledok kompresie textu, takže sa z textu vynecháva za istej emotívnej situácie lexikálne vyjadrenie modality, hoci sa modalita výpovede ako celku nestráca: naznačuje sa inými, nelexikálnymi prostriedkami (syntagmaticky, intonačne). Najmä nezvyčajné syntagmy sú v eliptickej vete znakom príznakovosti výpovede: kopula + infinitív.

3. Eliptické vetné konštrukcie

Predpokladáme, že eliptické vetné konštrukcie vznikli gramatikalizáciou eliptických realizačných variantov vetných konštrukcií. Predpokladáme teda proces,

v ktorom sa presunulo funkčné hodnotenie variantu: eliptický variant sa stal základným a potom aj obligátnym variantom. Je to podobný proces, aký sa predpokladá pri fonologizácii variantu. V pozadí gramatickej elipsy je však to, že v hĺbkovej štruktúre predpokladaný a diskkrétne vydeliteľný modálny obsah stratil v povrchovej štruktúre (čiže v jazykovej realizácii) priame vyjadrenie (lexikálne alebo kategoriálne). Bez tejto generatívnej perspektívy nemožno pochopiť vznik nových vetných štruktúr, ba naopak — umožňuje sa zjednodušené a neúplné vysvetľovanie existujúcich štruktúr výlučne podľa formy. Synchronný opis žiada sa teda doplniť aspoň generatívnou perspektívou, ktorou sa do istej miery nahrádza diachrónia čiže vznik a vývin daných javov.

Pri každej eliptickej vetnej konštrukcii je však osobitná problematika. V syntaktickom systéme spisovnej slovenčiny sú najdôležitejšie tieto štyri eliptické vetné konštrukcie: a) *Bolo ti mlčať*. b) *Bolo počuť*. c) *Bolo kde tancovať*. d) *Peter má kde spať*. Rovnako závažné sú tieto konštrukcie aj pre výstavbu textu.

Uvedené eliptické konštrukcie nie sú doteraz podrobne analyzované, ani podrobnejšie opísané. Preto sa treba pokúsiť o stručné monografické spracovanie problematiky na základe primeraného dokladového materiálu z konkrétnych reprezentatívnych textov. Uvedený postup sa nám ukazuje ako najvhodnejší aj preto, aby sa jednak pre aplikovaný výskum a jednak pre ďalší slavistický a kontrastívny výskum poskytol relatívne spoľahlivý východiskový materiál.

4. a) *Bolo ti mlčať*

O tejto vetnej konštrukcii sa píše v našich gramatikách veľmi stručne. Niekedy sa poukazuje na jej eliptický ráz (Pauliny, 1981). Ale bližšie údaje sú až v najnovšom opise (Ružička, 1982 a).

Vetná konštrukcia *Bolo ti mlčať* obsahuje tri zložky: sponu (kopulu), pomenovanie realizátora deja v datíve, osobné sloveso v infinitíve. Spona je nositeľom predikačných kategórií času a spôsobu. Gramatický tvar výraziva realizátora deja súvisí s modálnym významom vety, a to ako rekcia elidovaného modálneho výrazu *treba*. Pri všeobecnom chápaní sa realizátor deja nepomenúva. Podľa členitosti gramatického jadra je to jednočlenná veta. Treba určiť vetnočlenskú platnosť jednotlivých výrazov, čo však podľa kritérií školskej gramatiky je veľmi zložitý. Charakteristické je syntagmatické spojenie spony s osobným plnovýznamovým slovesom v infinitíve. Ide o vyjadrenie povinnosti, nevyhnutnosti alebo náležitosti: to je celkový význam výpovede, čo by sa dalo naznačiť aj explicitnými až redundantnými variantmi *bolo ti treba/patrilo sa ti/mal si mlčať*.

a) *Bolo by nájsť ho, porozprávať sa s ním.* (Ondrejov) — *Desať hodín minulo, bolo by ísť domov.* (Urban) — *Bolo by nejak potisnúť to vyvlastňovanie.* (Hečko) — *Bolo by povedať, čo bolí, bolo by sa rozhovoriť o tom, čo dušu orie, oj, bolo ...* (Urban) — *Bolo by obliať ho vodou ... iste má rozpálenú hlavu.* (Ondrejov)

b) *Kristíne bolo by rozkúriť v sporáčku oheň, lebo vyhasol.* (Hečko) — *Cestou tri razy bolo mu prekročiť Dunaj ...* (Hečko) — *Príšera stála nad ním a jemu bolo dostať ju ta, odkiaľ vyšla* (Urban) — „*Čo reveš? Radšej by ti bolo robiť, aby si ťa slúchal!*“ (Hečko) — „*Trkvas! Bolo sa ti ozývať?*“ (Urban)

Z príkladov vidieť, že všeobecný realizátor deja sa osobitným slovom nevyjadruje, a to preto, lebo v slovenčine niet všeobecného osobného zámena. Ďalej vidieť aj to, že sa táto konštrukcia používa takmer výlučne v minulom čase a podmieňovacom spôsobe: *bolo, bolo by*. Príklady na prítomný čas nie sú vždy jednoznačné.

To ti je rozmyslieť, stvora božia, desať stovák. (Tajovský) — *Ani mu je vracat sa s procesiou pre Pančuchu, ani ísť sám s materou pre ochuchlovského pohunka.* (Hečko) — *Aj je mu odísť, aj sa mu žiada počúvať.* (Hečko)

Celkom zriedkavo sa v excerpovanom materiáli vyskytujú vety s elidovaným slovesom v neurčitku, hoci je to bežný variant v živej reči: „*Octom by ho bolo, Anka.*“ (Mináč) — *Bičom by ho bolo...*

Je dôležité aspoň sa zmieniť o tom, ako sa modálna vetná konštrukcia *bolo ti mlčať* používa v súčasnej spisovnej praxi. Ukazuje sa aj podľa uvedených autorov, že táto vetná konštrukcia sa nepoužíva v celom rozsahu spisovnej praxe. Je pravda, že v živej hovorovej reči sa s touto konštrukciou možno stretnúť častejšie, najmä v istých situáciách. Preto treba odmietnuť tvrdenie niektorých gramatík, že je to archaická vetná konštrukcia. Podľa prieskumu niektorých novších beletristických textov možno zistiť istú tendenciu v používaní tejto nápadnej vetnej konštrukcie. V povojnových dielach skúsených prozaikov vidieť istú dynamiku. Relatívne najviac príkladov sme našli v románe F. Hečka *Červené víno* (1. vydanie z r. 1948), a to aj v autorskej reči, aj v reči postáv. Ide tu o prostriedok emócie a expresivity. Rovnako je to aj v románe *Drevená dedina* (1. vydanie z roku 1951), ale frekvencia tejto konštrukcie je tu už oveľa nižšia. V povojnových dielach rovnako skúsených autorov badať tendenciu, ktorá akosi vysúva túto vetnú konštrukciu z centrálnej oblasti spisovného jazyka. Napríklad v románe Mila Urbana *Zhasnuté svetlá* (1. vydanie z roku 1957) čítame túto konštrukciu iba v priamej reči rázovitých dedinských postáv. Podobne je to v románe J. C. Hronského *Andreas Búr Majster* (dokončený r. 1946, vydaný r. 1970). Dokonca aj v zbierke Vladimíra Mináča *Tmavý kút* (1. vydanie z roku 1960) sú vety tohto typu len v priamej reči. Pravdaže, bol by potrebný ďalší výskum. No aj tak možno urobiť predbežný záver, že vetná konštrukcia *bolo ti mlčať* ako silne expresívny prostriedok využíva sa v súčasnej beletrii ako charakterizačný prostriedok na vystihnutie sociálneho pôvodu alebo spoločenského zaradenia postáv. Dostáva sa tak do oblasti, kde sú aj iné lexikálne a syntaktické prostriedky, ktoré patria do živej, bezprostredne formulovanej reči, kde je bežná interferencia medzi prostriedkami rodného nárečia a spisovnej reči. V iných komunikačných oblastiach sa táto eliptická konštrukcia nepoužíva.

4. b) *Bolo počuť*

Táto vetná konštrukcia sa v našich gramatikách spravidla uvádza a dokladá príkladmi z diel realistických prozaikov. Uvádza sa obyčajne aj to, že sa viaže na isté slovesá. Tieto vývody však treba spresniť (Ružička, 1982 b).

Eliptická vetná konštrukcia *bolo počuť* obsahuje sponu (kopulu) a nedokonavé sloveso vyjadrujúce pasívne (mimovoľné) vnímanie zmyslami. To sú konštitutívne zložky tejto vetnej konštrukcie. Fakultatívne pristupuje intencné rozvitie plnovýznamového slovesa. V tejto vetnej konštrukcii sa nachádza význam možnosti/nemožnosti vnímania, hoci sa tento modálny význam osobitným slovom nevyjadruje.

Spona je nositeľom predikačných kategórií času a spôsobu. Najviac príkladov máme na vyjadrenie minulého času — *bolo*, oveľa menej na vyjadrenie budúceho času — *bude*. Pri použití prítomného času sa spona eliduje, len za istých okolností sa používa tvar *je*. Zriedkavé sú aj tvary *bolo by* na vyjadrenie podmieňovacieho spôsobu.

Bolo vidieť, že sa mu nechce do rozprávania. (Mináč) — *A potom bude jeho vôňu cítiť až hlboko v jaskyni.* (Moric) — *Temer ho nevidieť medzi riečnymi zvariakmi.* (Hečko) — *Nie je na mne vidieť, že som plakala?* (Šikula) — *Bolo by vidieť celú osadu, keby nebola taká hustá hmla.* — *Bude počuť otcov prítlný dych ...* (Dzvoník) — *Ale stal si obďaleč od obloka, aby ho z parku nebolo vidieť.* (Zúbek)

Medzi slovesá pasívneho zmyslového vnímania patria najmä slovesá *vidieť, počuť, cítiť* a potom ich synonymá *viďať, čuť, slychať, chyrovať, tušiť, badať*. Samozrejme aj ich záporné tvary, ako *nevidieť, nebadať* atď. Podstata slovies pasívneho vnímania dobre vynikne pri porovnaní so slovesami aktívneho vnímania zmyslami. Ide o dvojice *vidieť — dívať sa, počuť — počúvať, cítiť — ochutnávať, ovoniávať, ohmatávať*.

A v okamžiku sa spustil lejak, že nebolo vidieť ani na krok. (Mináč) — *Napravo od cesty, takmer pod násypom, bolo vidieť širokú a hlbokú stavebnú jamu.* (Habaj) — *Patrí mu voz, patria mu kone, ale nevidieť, že by mal z toho radosť.* (Jašík) — *Dolu v doline počuť hlasy. Približujú sa ...* (Mináč) — *Odpovede nepočuť.* (Urban) — *Kdesi vzadu v dome bolo počuť klavír.* (Ballek) — *Jej piesne nikdy nebolo počuť z úst iného človeka.* (Ondrejov) — *Všade cítiť prichodiacu jar.* (Horák) — *Veď to tabakom ani necítiť!* (Šikula) — *Z jeho pohybu vycítiť, čo by povedal rečník, keby ožil odrazu.* (Kukučín) — *A najmä nebolo ho vídať preto, lebo sám tak chcel, aby ho vídať nebolo.* (Hronský) — *Čuť iba vietor, ktorý sa kľže po sokorcoch smrekov.* (Jašík) — *Ani nechyrovať o ňom, kde je.* (Hronský) — *Hlas je tiež nežný, ani netušiť v ňom drsnosti, ktorá sa ho často zmocňuje ...* (Kukučín) — *V jeho hlase badať ľútosť nad otcom.* (Mináč)

Sem patrí aj vetná príslovka *vidno/nevidno*. *Bolo vidno belasú oblohu a drobné, jagavé hviezdy.* (Urban) — *Aj na nich bolo vidno jej pokoj a chlad.* (Jaroš) — *Ako som vošiel, napadlo mi hneď, že nevidno lampy.* (Jesenský) — *Ahá, reku, pre hmlu ho nevidno!* (Urban)

V tejto vetnej konštrukcii sa používajú aj niektoré iné slovesá, a to *poznať*,

rozoznať, rozumieť, dostať. Tu však možno použiť aj inú vetnú konštrukciu, v ktorej sa modalita vyjadruje explicitne.

Po chvíli už jasne rozoznať, sú dvaja ... (Mináč) — Aj podľa toho poznať skutočného majstra. (Šikula) — Telkiza čosi zašeptala, ale nebolo rozumieť. (Figuli) — Vydáva len zvuky, v ktorých nerozoznať ani jediného slova. (Švantner) — Čo jej dieťa umrelo, takmer denne vyesdúvala v krčme u Árona a pila, čo práve bolo dostať. (Urban) — Drmolí, zle vyslovuje hlásky, niektoré slová sotva rozumieť. (Dzvoník) — Potom zaprašali schody na povalu a jasne bolo možno rozoznať ťažké kroky zo stupňa na stupeň. (Ondrejov) — Vypyujú sa obchodníka: či dostať kúpiť svätajánsky chlieb ... (Šikula)

Táto eliptická vetná konštrukcia *bolo počuť* má implicitný význam možnosti. V súčasnej spisovnej praxi sa však pomerne zriedkavo vyskytujú aj prípady, v ktorých sa používa explicitné modálne slovo, napr. modálne sloveso, a to aj pri základných slovesách pasívneho vnímania zmyslami.

A to sa dá aj vidieť? (Jašík) — Za dedinou zbadal, aká je dedina hlučná, lebo tu sa to dalo lepšie badať ... (Hronský) — Tvár, nakoľko ju zbok možno rozoznať, je vráskovitá, ale prívetivá a dobrosrdečná ... (Kukučín) — I dneska možno vidieť celé chvalovecké panstvo svorne pri víne a pri kartách. (Jégé) — Dom bol naozajstný dom, nie biedna chalupa, akú tu na vrchoch možno najčastejšie vidieť ... (Mináč) — Podľa oblečenia dalo sa na prvý pohľad poznať, že sú to ľudia panského stavu. (Zúbek)

V eliptickej vetnej konštrukcii *bolo počuť* sa vlastne odhlíada od nositeľa deja, takže sa konštatuje holá existencia deja alebo možnosti realizácie deja. Nič nemení na tom ani tá okolnosť, že sa vo vete môže vyskytnúť intenčné rozvitie či doplnenie deja.

Také hromadlice vídať na kysuckých kopcoch a je ich bezpočet. (Jašík) — Dost ju bolo vídať, ako sa na zámok vrátila. (Hronský) — Na všetkom cítiť tlak počínajúceho zániku. (Mináč) — Bolo počuť spievať a kričať na slávu. — O chvíľu bolo vidieť odnášať kufre, s ktorými frontoví vojaci kedysi rukovali. (Ondrejov) — Bolo počuť zakačkať kačku. (Ondrejov) — Tu takmer bolo čuť, ako dozrieval ovos. (Urban) — A nepočuť nič ani v nočnej krajine a tiež nevidieť, že by sa v nej niečo hýbalo. (Jašík) — Bolo cítiť, že je to južná rieka ... (Ballek)

Modálna vetná konštrukcia *bolo počuť* je v syntaktickom systéme slovenčiny dôležitá najmä preto, lebo sa v nej názorne ukazuje spätosť lexikálnej sémantiky a modálneho obsahu vety, resp. existencie osobitnej vetnej konštrukcie. V tejto konštrukcii sa používajú osobné slovesá, ale od nositeľa deja sa odhlíada, takže sa v gramaticky jednočlennej konštrukcii nositeľ deja vôbec nevyjadruje, ani sa naň nepoukazuje.

Osobitne treba upozorniť na to, že gramaticky jednočlenné vety tohto typu sa používajú najviac v beletrii a v dennej tlači; nájdu sa však aj v odborných textoch. Je to značne príznaková vetná konštrukcia: patrí skôr do okrajovej oblasti ustálených vetných typov spisovného jazyka. Malá konštrukčná pevnosť tohto typu sa prejavuje variabilitou vo vyjadrení modálneho významu vety.

4. c) *Bolo kde tancovať*

Tejto vetnej konštrukcii sa venuje v ostatnom čase značná pozornosť (Zimek, 1963; Mrázek, 1979; Ružička, 1982 a). Eliptická vetná konštrukcia *bolo kde tancovať* je trojčlenná. Obsahuje sloveso existencie *byť* (= esse) ako nositeľa predikačných kategórií času a spôsobu, ďalej vzťažný výraz zámennej povahy a napokon plnovýznamové osobné sloveso v infinitíve. Celkový význam vety je modálny: vyjadruje sa možnosť/nemožnosť konať dej vyjadrený infinitívom. Tento modálny význam sa naznačuje komplexne, celou vetnou konštrukciou, a to nezvyčajným syntagmatickým spojením uvedených troch komponentov.

Sloveso existencie *byť* sa používa vo všetkých časoch a spôsoboch (okrem imperatívu). Častejšie sú záporné tvary.

A nepočúval, lebo nebolo čo počúvať. (Jašík) — *Bolo si kde sadnúť, ale aj vedľa nej bolo voľné miesto.* (Šikula) — *Keď je veľa peňazí, niet za ne čo kúpiť.* (Hečko) — *Ale keď niet čo robiť ..., vyklzla odkiaľsi tichá námietka.* (F. Král) — *O desať minút je na lešení plné koryto vína, ba je aj do čoho zahryznúť.* (Šikula) — *Stroje, prístroje a nástroje radšej len požičať, lebo keby ich bolo od koho kúpiť, niet čím zaplatiť.* (F. Král) — *Nebolo by koho poslať proti nim.* (Kukučín) — *Až jedného dňa spoznal, že naozaj nieto z čoho požičiavať.* (Moríc) — *Inak by predsa v pivniciach nebolo o čom hovoriť, nad čím zaplakat, zasmútiť, zakvíliť, zajačať a trhať si vlasy.* (Ballek)

Vzťažný výraz spája obidve slovesné zložky vetnej konštrukcie. So slovesom *byť* súvisí jeho slovnodruhová hodnota, totiž to, či ide o existenciu osoby, veci alebo okolnosti. So slovesom v infinitíve súvisí zas gramatický tvar vzťažného výrazu, totiž to, že tvar vzťažného zámena závisí od intencie slovesa v infinitíve.

Vidí: niet čo odpovedať. (Mináč) — *Služby je málo, lebo niet čo strážiť.* (Ondrejov) — *Ani poradiť sa nebolo s kým na našom dvore.* (Hronský) — *Bol by sa rád pred niekým aj ospravedlnil, ale nebolo sa komu ...* (Hronský) — *Mnoho ráz nemáme vody, takže sa niet v čom umyť.* (Kukučín) — *Do prestávky sa prakticky nebolo na čo pozerať.* (Magda) — *Nebolo o čom jednať.* (Jašík) — *Koník, ten si preberá nohami, a keď i virgne, je kde obsedieť, i lapiť sa za čo.* (Rázus) — *Nemá sily vstať a ujsť. Ani niet kam ujsť.* (Chrobák) — *Nebolo kedy im uniknúť. Hnali sa ani víchor.* (Švantner) — *Peňazí nemáme, nieto skade ich vyhrabať.* (Kukučín) — *Nebolo kde a nebolo na čom, ale aj ináč sa mi všetko komplikovalo.* (Šikula) — *Nastal zmätok nad zmätky, mnohí chceli utiecť, no nebolo kam.* (Moríc) — *Mlyn pracoval, nekazil sa a stále bolo čo mlieť.* (Jaroš)

Plnovýznamové sloveso v infinitíve je vždy osobné. Agens deja sa chápe podľa súvislosti alebo ako určitý, alebo ako všeobecný: ale v rámci tejto eliptickej konštrukcie sa nikdy nevyjadruje a jeho neprítomnosť sa nepociťuje ako elipsa.

Celá vetná konštrukcia *bolo kde tancovať* sa dá hodnotiť ako gramaticky jednoduchá veta. Podľa fungovania v konkrétnom texte pokladáme ju za jednu jednoduchú vetu. Poukazuje na to najmä premiestniteľnosť infinitívneho slovesa podľa potreby aj pred blok tvorený existenciálnym slovesom a vzťažným výrazom, alebo vôbec oddelene od neho.

Spať sa nechce a ísť tiež nielo kam. (Čepčoková) — *Pozerať sa prakticky nebolo na čo ani po prestávke.* (Magda) — *Nuž bolo sa o čom na pohrebe rozprávať.* (Hronský)

Eliptická vetná konštrukcia *bolo kde tancovať* spočíva na dvoch obsahových základoch: najprv je to existencia/neexistencia niečoho, potom je to možnosť/nemožnosť realizácie druhého deja v dôsledku uvedenej existencie/neexistencie. Je tu teda kauzálny nexus medzi dvoma myšlienkovými obsahmi. Preto sa druhý obsah môže chápať ako dôsledok prvého.

Podľa naznačeného stavu v hĺbkovej štruktúre dá sa sloveso existencie (použitú v určitom tvare) hodnotiť ako vetný základ gramaticky jednočlennej vety, druhé sloveso (použitú v infinitíve) možno hodnotiť ako príslovkové určenie dôsledku a vzťažný výraz (podľa slovnodruhovej povahy a gramatického tvaru) za predmet alebo príslovkové určenie slovesa v infinitíve (zaväži pri tom aj intencia tohto slovesa).

Keby sme však prihliadali len na fakty gramatickej formy, mohli by sme hovoriť o dvojčlennej vete: za prísudok vety by sa potom pokladalo sloveso v určitom tvare, ostatok by bol podmetom vety. Tak by sa konštrukcia *bolo kde tancovať* musela pokladať za súvetie so vzťažnou podmetovou vetou (*bolo + kde tancovať*). Toto hodnotenie je však jednostranné a zjednodušujúce.

Pre vznik vetnej konštrukcie *bolo kde tancovať* predpokladáme teda najprv usúvzťažnenie uvedených dvoch myšlienkových obsahov a potom elidovanie modálneho výrazu možnosti. Schéma: *bolo* $\Delta_1 + \Delta_2$ *možno tancovať* > *bolo kde tancovať*.

Prieskumom značného počtu textov sme zistili, že v súčasnej vývinovej etape spisovnej slovenčiny sa modálna eliptická vetná konštrukcia *bolo kde tancovať* používa pomerne často, a to najmä v beletrii, ktorá sa aj tým preukazuje ako univerzálna sféra jazykovej praxe. Túto vetnú konštrukciu treba zaraďovať do centrálnej oblasti syntaktického systému spisovnej slovenčiny. Podľa doterajšieho dokladového materiálu, ako aj podľa vlastného jazykového vedomia pociťujeme silnú hovorovosť tejto eliptickej modálnej vetnej konštrukcie.

4. d) *Peter má kde spať*

Vetná konštrukcia *Peter má kde spať* má štyri komponenty. Na prvom mieste je pomenovanie osoby (veľmi zriedkavo aj zvieraťa alebo veci), ktorá je záujemcom o realizáciu deja vysloveného infinitívom v druhej časti vety. Na druhom mieste je slovo *mať* (= habere) v určitom tvare na vyjadrenie predikačných kategórií: sloveso *mať* je plnovýznamové s komplexným významom existencie a posesívnosti. Na treťom mieste je vzťažný výraz zámennej alebo príslovkovej povahy. A na poslednom, štvrtom mieste je plnovýznamové osobné sloveso v infinitíve. Komplexná jednota všetkých komponentov konštrukcie je daná sémantickými vzťahmi; o ne sa opierajú aj gramatické vzťahy medzi jednotlivými členmi konštrukcie. Komplexnosť

vetnej konštrukcie predstavuje však aj isté prekážky pri tradičnej analýze konštrukcie najmä v zmysle formálne chápaných vetných členov. Konštrukcia má modálny význam možnosti, čo sa však osobitnou lexémou nevyjadruje. Táto gramaticky dvojčlenná konštrukcia je pendantom gramaticky jednočlennej konštrukcie *bolo kde tancovať*.

Pomenovanie záujemcu o realizáciu deja je gramatickým podmetom dvojčlennej vety. Gramatickým prísudkom tejto dvojčlennej vety je sloveso *mať* v určitom tvare: používajú sa tvary všetkých časových stupňov, ako aj tvary oznamovacieho a podmieňovacieho spôsobu. Používajú sa kladné aj záporné tvary: tieto sú častejšie.

Zembaľ už nemal kam ísť. (Jašík) — *Ach, bačovi mali od čoho šedivieť vlasy.* (Švantner) — *Mamka nemá koho poslať, keď Maroša niet.* (Rázus) — *Nemáme tu z čoho žiť.* (Ondrejov) — *Bože môj, vrael si, vari ani nadávať nebudem mať na koho?* (Habaj) — *Naozaj, ak to takto pôjde, nebudem vás mať čo učiť.* (Šikula) — *Tohto keby som mala kde dať, keď mi príde ...* (Hečko)

Voľba a tvar vzťažného výrazu sa viaže jednak na slovnodruhovú hodnotu predmetu posesívnosti (osoba, vec alebo okolnosť) a jednak na intencnú hodnotu slovesa v infinitíve.

Pretože dievča nemá komu uvíť z neho pierko. (Chrobák) — *Ale bol tu sám, nemal koho nechať pri dverách.* (Jašík) — *A tam na druhom brehu nemajú s kým bojovať.* (Moric) — *Keď odchádzal z domu, spustil sa hustý dážď, ale to ho neodradilo od cesty: nemal si čo vyberať.* (Ballek) — *Ale už má čo nalievať a pomaly mu začína pribúdať i hostí.* (F. Král) — *Keď nemajú za čo kúpiť, načo vás sem teda poslali?* (Habaj) — *Starec bez vesla sa nemal čím brániť, a tak vlny a prúdy robili s ním, čo chceli.* (Moric) — *Ale teraz už vlastne nemal som sa ani prečo náhlieť.* (Figuli) — *Kolegovia už nemajú kde zaparkovať.* (Solovič) — *Pros-nepros, ale nemáš po čo k nám ...* (Tajovský) — *Johannes Bär so synmi, ale ani mnisi sa nemali ako dostať nahor.* (Moric) — *Ani sme si nemali všetci kde posadať.* (Zúbek) — *Cvengrošovi sa zdalo, že pritom figliarsky žmurkol, no nemal kedy riešiť tajomstvá.* (Urban)

Štvrtým a posledným komponentom tejto vetnej konštrukcie je osobné sloveso v infinitíve. Sú to plnovýznamové slovesá z rozličných intencných typov. Niekedy sú aj bohatšie rozvité.

Nemám kedy dlho čítať, kresliť či vyrezávať, lebo o druhej už opäť vstávam. (Jaroš) — *Vinco odišiel na pole a ona v dome osamela, nemala sa s kým podeliť o svoju radosť.* (Habaj) — *Akýsi Béda Truchlý tu dokazuje, že bedári sú potrební, lebo kedy ich nebolo, kresťania by vraj nemali komu preukazovať skutky milosrdenstva ...* (Urban) — *Prečo by mi neprepustil z toho aspoň štipku, keď nemáte čo jesť.* (Ondrejov) — *Nemám ti čo vracáť, nič som ti nezobrala!* — *odvrkla jej Kristína.* (Jaroš) — *Často si uvedomovala, že svoje vlastnosti nemala kde a kedy využiť, a až doteraz to pokladala za krivdu.* (Ballek)

Neosobné slovesá sa používajú v tejto modálnej konštrukcii len výnimočne. Hoci v našej doterajšej kartotéke nemáme doklady, pokladáme za reálne aj prípady ako *malo z čoho prať (po celý deň), malo koho mátať, malo komu dolámať rebrá ...*

Ako osobitný typ sa žiada uviesť príklady, v ktorých sa vzťažné zámeno nachádza v nominatíve *kto*, *čo*. Toto vzťažné zámeno je po prvé gramatickým podmetom

dvojčlennej vety, po druhé poukazuje na agens druhého deja vysloveného infinitívom osobného slovesa.

Nerečni! Nemá ta kto počúvať. (Jašík) — *O poriadok sa nemá kto starať...* (Švantner) — *Podávali si nervózne otázky, na ktoré nemal kto odpovedať.* (Urban) — *Ešte má kto počúvať Ivanovo hranie...* (F. Král) — *Ráno nemal kto kravy vyhnať na pašu.* (Jaroš) — *Ani sa nebude mať kto zaňho pomodliť.* (Jančová) — *Ona by od rána do večera vrela, len aby ju mal kto počúvať.* (Timrava) — *A malo čo v nej horieť, okrem iného skladoval tu majiteľ aj sudy s pohonnými látkami pre svoj traktor.* (Habaj)

I v tomto osobitnom type *nemá ta kto počúvať* sú podobné sémantické vzťahy ako v type *Peter mal kde spať*. Ide totiž o dva obsahové základy: v prvom sa konštatuje existencia/neexistencia niekoho/niečoho a v druhom možnosť realizácie deja:

x má Δ_1	x môže konať dej Δ_2
x má Δ_1	+ Δ_2 môže konať dej
x má Δ_1	konať dej

Napokon treba upozorniť na osobitné použitie analyzovaných viet. Pri zmene intonácie vznikajú zvolacie vety, často s posunutým významom. Najčastejšie preniká význam nevhodnosti realizovať dej.

Dievka moja, sudy dvíhať nie je robota a — hádam na Matúša nemáš sa čo držať. (Hronský) — *Mal si koho za nástupcu určiť — lepšieho nebolo, len Ondro Ončo?* (Hečko) — *A vlastne nemá tu ani čo pohľadávať.* (Jašík) — *Nemáš tu čo robiť, vieš?!* (Mináč) — *Mne nemáte čo rozkazovať!* (Jašík) — *Čo ti mal čo nosiť ruže!* (Čepčeková)

Niektoré prípady sa už priam frazeologizovali, najmä tie so slovesom *hľadať*.

Teraz tu nemáte čo hľadať, — znela jednoznačná odpoveď. (Urban) — *Nikde nepôjdeš, nemáš tam čo hľadať!* (Chudoba)

Pri formálnom rozbere vety *Peter má kde spať* dalo by sa povedať, že gramatický podmet *Peter* sa spája s gramatickým prísudkom *má* a že k tejto hlavnej vete *Peter má* sa pripína predmetová vedľajšia veta (vzťažná) *kde spať*; v nej sa vzťažný výraz *kde* hodnotí ako príslovkové určenie. Tento rozbor je však nesprávny, lebo neprihliada k sémantike vety a jej komponentov. Treba postupovať rovnako, ako sme to naznačili vyššie pri rozbere vetnej konštrukcie *bolo kde tancovať*. Vetné konštrukcie *Peter mal kde spať* a *bolo kde tancovať* sú totiž komplementárne konštrukcie podľa členitosti gramatického jadra vety.

Vcelku možno o modálnej vetnej konštrukcii *Peter mal kde spať* povedať, že sa v súčasnosti používa pomerne často, a to v celej oblasti spisovnej praxe, hoci má istý nádych hovorovosti (ako azda všetky modálne prostriedky syntaxe). V súčasnej etape vývinu spisovnej slovenčiny je to však spisovná konštrukcia a patrí do centrálnej oblasti syntaktického systému.

Na záver sa žiada stručná zmienka o tom, že sa do uvedeného typu *Peter mal kde spať* niekedy omylom zaraďujú vety ako *mal čo zápasíť* a *nevie čo povedať*.

Vo vete *mal* čo *zápasíť* ide o explicitné vyjadrenie modálnosti modálnym slovesom *mať* (= musieť) a tiež vymedzovacím zámenom *čo* (= veľa, veľmi). Celkový zmysel vety je: Musel veľa zápasíť. Sú to vždy kladné vety. *Dora od Sikačky mala sa čo oháňať, aby ich nasýtila.* (Hečko) — *Ale Bolebrucha združeného, uverte mi, máme sa čo obávať všetci.* (Hečko) — *Má čo robiť so sebou, aby sa neobrátil a nebežal naspäť.* (Hečko) — *Mal sa čo zapierať proti vetru!* (Ballek)

Vo vete *nevie čo povedať* ide o súvetnú konštrukciu, značne zastretú frazeologickou ustálenosťou, a to s vedľajšou vetou predmetovou, v ktorej sa pociťuje elipsa modálneho výrazu.

Marta s malou taštičkou, do ktorej nevie čo položiť. (Chrobák) — *Každé jej slovo pára mu dušu na poly, a jednako jej nevie čo odpovedať.* (Kukučín)

5. *Eliptické varianty eliptických konštrukcií*

Pretože uvedené eliptické konštrukcie pokladáme v súčasnom syntaktickom systéme za ustálené, môžu sa použiť práve tak ako iné vetné konštrukcie aj v takých situáciách, kde sa uplatňuje elidovanie slov ako prostriedok kompresie textu. Je zaujímavé, že sa z preberaných konštrukcií vynecháva práve plnovýznamové sloveso v infinitíve: je to významové jadro konštrukcie, ktoré sa dá najľahšie doplniť podľa súvislosti, takže zvyšok konštrukcie stačí na identifikáciu celej syntaktickej konštrukcie. Tieto eliptické varianty eliptických vetných konštrukcií reprezentujú komunikačné minimum.

a) „*Octom by ho bolo, Anka.*“ (Mináč) (= potrieť) — *Bolo by ich bičom ...* (= vyšľahať)

b) *Vo Vlčindole sa kravy nepasú, nemajú sa kde.* (Hečko) (= pásť) — *Omrvinky, omrvinky vezme so sebou, a kam s tým pôjde? Nemá kam.* (Habaj) (= ísť) — *Nuž práve cez prázdniny som si priveľa nenašetril. Nebolo z čoho.* (Šikula) (= našetríť) — *Jeho pomocníka neraz spomenuli, no jeho nie: nemali prečo.* (Ballek) (= spomenúť).

Jazykovedný ústav L. Štúra SAV

Bratislava, Nálepka 26

Bibliografia

- DANEŠ, F.—HLAVSA, Z. a kol.: *Větné vzorce v češtině.* Praha, Academia 1981. 272 s.
MARSINOVÁ, M.: *Dve konštrukcie so slovesom mať.* In: *Jazykovedné štúdie I.* Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1956, s. 107—114.
MISTRÍK, J.: *Elipsa v diele M. Kukučina.* In: *Jazykovedné štúdie V.* Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1961, s. 89—114.
Morfológia slovenského jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1966. 895 s.
MRÁZEK, R.: *Kontrastivní charakteristika syntaktického systému současné spisovné slovenštiny a češtiny.* *Slavica Slovaca*, 14, 1979, s. 6—22.

- PAULINY, E.: Slovenská gramatika. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1981. 319 s.
- RUŽIČKA, J.: Skladba neurčitku v slovenskom spisovnom jazyku. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1956. 188 s.
- RUŽIČKA, J.: Apoziopéza čiže prerušená výpoveď. Slovenská reč, 24, 1959, s. 129—153.
- RUŽIČKA, J.: Bolo ti mlčať. Kultúra slova, 16, 1982 a, s. 159—163.
- RUŽIČKA, J.: Modálna vetná konštrukcia bolo počuť niečo. Kultúra slova, 16, 1982 b, s. 193—198.
- RUŽIČKA, J.: Trojčlenná vetná konštrukcia so slovesami existencie. Slovenská reč, 47, 1982 c, s. 261—268.
- Slovník slovenského jazyka. 2. Red. Š. Peciar. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1960. 647 s.
- ŠMLAUER, V.: Novočeská skladba. 2. vyd. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1960. 574 s.
- ZIMEK, R.: Problematika spony v ruštině v porovnání s češtinou. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1963. 166 s.

ЭЛЛИПТИЧЕСКИЕ ПРЕДЛОЖНЫЕ КОНСТРУКЦИИ

Резюме

Автор объясняет понятия эллипсис, эллиптический вариант предложных конструкций и эллиптические предложные конструкции. Особенно занимается следующими типами предложных конструкций: а) тебе было молчать, б) было слышно, в) было где танцевать, д) Петру есть где ночевать. На базе анализа репрезентативного иллюстративного материала предьявляет стилистическую оценку этих конструкций в литературном языке.

K TAXONÓMII VYBRANÝCH SLOVENSKÝCH FRAZEOLGIZMOV

IVAN ŠÍPOŠ

Doslovný a figuratívny význam nastoľujú pri výskume sémantickej pamäti kruciálny problém reprezentácie. Rozhoduje syntaktická zložka? Lexikálna zložka? Či sa kóduje iba nejaká mentálna entita, ktorá používa jazyk iba ako obal na realizáciu plánu potenciálnej komunikácie? Podrobnejšie sa týmito otázkami zaoberáme na inom mieste (Šípoš, 1983).

Pre bazálne teoretické, ale aj vývinové a psychodiagnostické zámery v oblasti jazyka a pamäti predstavujú významný podnetový materiál frazeologické jednotky (FJ) — frazeologizmy. J. Mlavec (1977) ich definuje ako ustálené slovné spojenia, ktoré sa vyznačujú obraznosťou a nerozložiteľnosťou svojho významu, ako aj expresívnosťou. Z hľadiska psychologického výskumu podnecuje Mlackova monografia k mnohým otázkam. Z hľadiska sémantickej pamäti je napr. podnetný princíp ekvivalencie FJ so slovom. K empirickej verifikácii nabáda aj problém desémantizácie slova vo FJ, alebo sémantická intenzita kľúčových slov FJ. V experimentoch sa dá efektívne využiť metodika mentálneho reakčného (odpoveďového) času (RČ). Pri tejto metóde sa prezentuje FJ, potom sa podá jej jednoslovné či viacslovné synonymum (budeme ho nazývať parafráza) a meria sa RČ, ktorý proband (Pb) potrebuje na vymedzenie totožnosti alebo nezehody parafrázy s FJ. V doteraz nepublikovanom výskume sme napr. zistili, že FJ s malým počtom parafráz (zistených empiricky) sa identifikujú štatisticky významne rýchlejšie ako FJ s veľkým počtom parafráz. Obdobne si významne dlhší RČ vyžaduje poznanie nezehody FJ s parafrázou, ako pozitívna identifikácia synonymity. Vzhľadom na princíp desémantizácie slova vo FJ nás prekvapilo experimentálne zistenie, že pri nútenom znovupoznaní jedného slova z dvojice kľúčové slovo FJ — parafráza FJ sa na 90 % vymedzovalo doslovné kľúčové slovo, hoci plný význam FJ reprezentovala parafráza.

K psychologickéj analýze podnecujú aj sémantické vzťahy medzi FJ: viacvýznamovosť, homonymia, synonymia, antonymia, ako aj sémantické triedenie FJ na:

1. frazeologické zrazy — význam v nich nie je motivovaný ich zložkami, najčastejšie sú ekvivalentné so slovom;
2. frazeologické celky — ustálené zvraty, ktorých význam iba sprostredkovanne súvisí s významom jednotlivých zložiek;
3. frazeologické spojenia — ustálené zvraty, v ktorých má jeden člen tzv.

frazeologicky viazaný význam, kým ostatné členy majú svoj pôvodný lexikálny význam.

Pre psychologický výskum sa ponúkajú aj otázky konštrukčného a funkčného triedenia, varianty a aktualizácie FJ a z osobitných skupín FJ najmä príslovia a porekadlá, ktoré sa líšia takto: príslovia majú nielen obraznú platnosť, ale obsahujú aj istý poučný zámer, majú didaktizujúce poslanie; porekadlá sú zas obrazné výrazy bez tohto poučného zámeru (Mlacek, 1977, s. 100). Bohatý výber slovenských prísloví a porekadiel ponúka A. P. Zátarecký (1974).

V svetovej i našej literatúre sa týmto otázkam v oblasti psychologického výskumu venovalo doteraz relatívne málo pozornosti. Vykonali sa niektoré experimenty s metaforami, s frazeologizmami, u nás najmä s prísloviami a experimentálne výsledky, teoretické východiská i dedukcie nie sú doteraz zďaleka jednoznačné (Šípoš, 1983). Prirodzene, pre výskum je potrebné využiť isté lingvistické poznatky a zo širokej oblasti figuratívneho významu práve Mlackova monografia nás viedla k úsiliu pripraviť istý kvantifikovaný výber FJ, istý pokus o čosi ako taxonómiu FJ tak, aby mohla záujemcom slúžiť pri utváraní experimentálnych plánov výskumu. Rozmnoží sa tak základný východiskový materiál, ktorý v oblasti asociácií vypracovala u nás L. Maršálová (1972) a v oblasti pojmovej kategorizácie J. Plichtová (1980). Treba spomenúť, že aj naša jazykoveda má už práce, ktoré sú pre psychologický (najmä psycholingvistický) výskum mimoriadne dôležité (napr. Mistrík, 1969). Spoločným úsilím vznikajú tak práce, bez ktorých sa psychológ pracujúci v oblasti jazyka, poznávacích procesov a vývinových otázok nezaobíde.

Metóda. Súbor Pb tvorilo 145 osôb, z čoho bolo 73 žien a 72 mužov. V súbore bolo 96 stredoškolských študentov vo veku 16 až 20 rokov (46 dievčat a 50 chlapcov), bývajúcich v domovoch mládeže. Ďalej bolo v súbore 24 vysokoškolákov vo veku 20—24 rokov (18 žien a 6 mužov) a 25 dospelých, zamestnaných osôb vo veku od 25 do 52 rokov (9 žien a 16 mužov). V kategórii dospelých zamestnaných osôb boli Pb s odborným, stredoškolským i vysokoškolským vzdelaním.

Podnetový materiál tvorilo 82 frazeologických jednotiek vybraných z *Malého frazeologického slovníka* (Smiešková, 1977) tak, aby umožnilo pre empirický výskum široké spektrum experimentálnych zámerov.

Postup bol taký, že každý Pb dostal štvorstránkový hárok, na ktorom bola inštrukcia, potom päť zácičných príkladov FJ, ktoré sa v ďalšom texte nevyskytli. Inštrukcia znela: Máte pred sebou zoznam niektorých používaných fráz. Prečítajte si vždy jednu frázu a vedľa nej napíšte, čo daná fráza svojím obsahom vyjadruje, čo znamená — teda aký je jej význam. Vašou úlohou bude aj oznámkovať jednotlivé slová predtlačených fráz podľa toho, ako naznačujú pochopenie významu celej frázy. Označujte všetky slová frázy číslicami 1, 2 alebo 3 podľa stupňa ich dôležitosti pre pochopenie celkového významu frázy, pričom 1 bude označovať najnižší stupeň, 2 stredný a 3 najvyšší stupeň.

Po inštrukcii nasledovalo päť príkladov a upozornenie, že význam frázy možno

opísať jedným alebo viacerými slovami alebo ucelenou myšlienkou. Respondenti pracovali individuálne, časovo neboli limitovaní. Podľa inštrukcie pracovali potom s 82 predtlačenými frázami na ďalších hárkoch vyplňovacej predlohy.

Výsledky nebudeme podrobnejšie rozoberať a interpretovať, pretože taxonomizovaný zoznam sémantických alternatív a parafráz kvantifikovaný ich počtom, frekvenciou a hodnotením kľúčových slov (Šípoš, 1982) umožní záujemcom výber podnetového materiálu podľa rôznych zvolených kritérií. Materiál sme spracovali ako celok odpovedí 145 respondentov a neuvádzame vekové, vzdelanostné, či pohlavné rozdiely. Až v konkrétnych výskumoch s vymedzeným zámerom sa môžu skúmať vplyvy kontextu, percepčnej skúsenosti, dimenzie figuratívnosť — doslovnosť, či rôzne iné sémantické javy (napr. interpretovanie FJ *Robil to ľavou rukou* protirečivo: „robil to s ľahkosťou“, či práve opačne „nešlo mu to“).

Tabuľky v uvedenej práci sú usporiadané tak, že FJ sú v poradí od 1 do 82 zoradené vzostupne podľa počtu parafráz. Tento počet je uvedený pri danej FJ a za ním sa uvádza celkový počet odpovedí, ktorý nemusí byť v zhode s počtom P_b, pretože niektorí uviedli viac odpovedí, iní odpoveď v niektorých prípadoch neuviedli a stotožnili sa s prezentovanou FJ (pozri príklad). Za kľúčové slová sme považovali tie, ktoré dostali viac ako desať hodnotení najvyššou číslou (3). V taxonomii sú kľúčové slová podľa uvedeného selekčného kritéria udané a kvantifikované percentom trojok z celkového počtu číselného hodnotenia daného slova (číslami 1, 2 i 3). Súčet týchto percent, prirodzene, nedáva súčet 100. Významnosť rozdielu rozloženia hodnotenia trojkou medzi jednotlivými kľúčovými slovami sa štatisticky testovala voči rektangulárnemu rozdeleniu kritériom chí-kvadrát; uvádza sa pod kvantifikáciou kľúčových slov spolu s počtom stupňov voľnosti a vyznačením štatistickej významnosti podľa bežnej konvencie: $p < 0.05 = +$; $p < 0.01 = ++$; $p < 0.001 = +++$. Ak rozdiel nie je štatisticky významný, neuvádza sa. Všetky údaje o danej FJ sú kvantifikované a označené nasledujúcimi symbolmi:

- 2 = poradie FJ podľa vzostupného počtu parafráz
- P = počet parafráz
- O = počet odpovedí
- KS = kľúčové slová
- % h = koľko % respondentov prisúdilo danému slovu číslo 3
- PSV = počet stupňov voľnosti
- Chí-kv. = hodnota chí-kvadrátu
- Sign. = označenie štatistickej významnosti (+ = $p < 0.05$; ++ = $p < 0.01$; +++ = $p < 0.001$)
- N = frekvencia výskytu parafrázy
- % N = percentuálny výskyt parafrázy zo všetkých parafráz
- n = počet parafráz s frekvenciou N

Príklad:

2. *Vzal nohy na plecيا*

P: 8 O: 149
 KS: *vzal nohy na plecيا*
 % h: 35.25 46.28 26.98
 PSV = 2 Chí-kv. = 7.5152 Sign. +

N	% N	n	
67	44.97	1	<i>utiekol</i>
47	31.54	1	<i>ušiel</i>
27	18.12	1	<i>zutekal</i>
4	2.68	1	<i>bežal</i>
1	0.67	4	<i>zmizol ; vedel dobre utekať ; vzdal sa ; zdupkal</i>

Súčasná lingvistika nedostatočne objašňuje tvorbu a interpretáciu poézie, metafory, humoru, frazeologizmov, teda tzv. figuratívneho významu. Aj v teórii umelej inteligencie ide zatiaľ o neprekonateľný problém. Psychológia pritom osobitne vysoko hodnotí práve túto najtvorivejšiu zložku reči, ako aj schopnosť používateľa jazyka generalizovať z jednej skúsenosti na iné. Úroveň chápania figuratívneho významu je v istom vzťahu ku kognitívnym schopnostiam konkrétnych a formálnych operácií známych u J. Piageta. Ide najmä o schopnosť rozšíriť extenziu danej kategórie figuratívneho výrazu, o produktívne aspekty jazyka, ktoré dominujú nad receptívnymi a interpretačnými. Naša taxonómia ponúka istý podklad pre empirické analýzy, ktoré môžu mať teoretický dosah.

*Ústav experimentálnej psychológie SAV
 Bratislava, Koceľova 15*

Bibliografia

- MARŠALOVÁ, E.: Slovo-asociačné normy I. Bratislava, Univerzita Komenského 1972.
 MISTRÍK, J.: Frekvencia slov v slovenčine. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1969. 728 s.
 MLACEK, J.: Slovenská frazeológia. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1977. 120 s.
 PLICHTOVÁ, J.: Taxonomické normy pre V. a IX. ročník ZDŠ. Bratislava, Ústav experimentálnej psychológie SAV 1980. 74 s.
 SMIEŠKOVÁ, E.: Malý frazeologický slovník. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1977. 296 s.
 ŠÍPOŠ, I.: K taxonómii niektorých slovenských frazeologizmov. Bratislava, Ústav experimentálnej psychológie SAV 1982. 53 s.
 ŠÍPOŠ, I.: Figuratívny význam a sémantická pamäť. Československá psychologie, 27, 1983 (v tlači).
 ZÁTURECKÝ, A. P.: Slovenské príslovia, porekadlá a úslovia. Bratislava, Tatran 1974. 756 s.

К ТАКСОНОМИИ НЕКОТОРЫХ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ СЛОВАЦКОГО ЯЗЫКА

Резюме

В статье даются мотивировка и метод разработки таксономии некоторых фразеологизмов словацкого языка. На одном примере показывается способ использования экспериментального анализа в целях исследования фигуративного значения. Автор указывает возможности эмпирического анализа фразеологизмов с психологической точки зрения. Статья является методологическим дополнением уже опубликованной таксономии.

NIEKTORÉ LINGVISTICKÉ ASPEKTY KAUZALITY

BOŽENA ŠVIHRANOVÁ

V posledných rokoch sa jazykový výskum sústreďuje okolo problematiky kauzality. Svedčí o tom aj bohatá lingvistická literatúra, v ktorej sa táto problematika dáva do súvislosti s teóriou generatívnej a transformačnej gramatiky (Shibatani, 1976), s Fillmorovou teóriou pádovej gramatiky, s viacerými teóriami univerzálnej gramatiky (Ullmann, 1966; Comrie, 1974), s rozlišovaním povrchovej a hĺbkovej štruktúry vety (Daneš, 1978), s novými pohľadmi na sémantiku syntaxe, s analýzou kategoriálnych systémov v jazyku, s rozlišovaním gramatických a sémantických kategórií a ich vzťahov v štruktúre vety. Ukázalo sa, že problematika kauzality prináša do jazykového výskumu v uvedených súvislostiach niektoré nové pohľady.

Problematika kauzality v jazyku nie je nová. Nové sú však prístupy k jej riešeniu. V súčasnosti sa do centra pozornosti dostáva snáď i preto, že ide o problematiku, ktorá má pri špecifických otázkach v rámci jednotlivých vedných disciplín aj niektoré spoločné prvky a hľadiská. Také sú napr. ontologická podstata kauzality, jej gnozeologické, ale aj logické hľadiská. Od ich chápania a vysvetľovania závisí interpretácia aj lingvistického pojmu kauzality ako sémantickej kategórie v jazyku.

Ontologická podstata kauzality je v príčinnno-následnom vzťahu javov, z ktorých príčiny *P* sú primárne a predchádzajú časovo účinkom *Ú*. Vzťah medzi *P* a *Ú* sa nazýva kauzálny a následnosť *Ú* po *P* je v materiálnom svete konštantná (Svečnikov, 1966). Kauzálny vzťah ako konštanta sa v prirodzenom jazyku vyjadruje však špecifickým spôsobom a jazykovými prostriedkami, ktoré v komunikácii fungujú podľa jazykových pravidiel.

Podľa marxistickej metodológie sú kauzálne vzťahy iba jedným z druhov reálnych vzťahov v mnohotvárnej usporiadanosti sveta. Avšak medzi reálnymi vzťahmi majú kauzálne vzťahy niektoré osobitné vlastnosti: v empirickom poznaní sú azda jedny z najfrekvencovanejších vzťahov, na základe ktorých sa vo vede formovali časové vzťahy a determinácie. Predpokladá sa, že kauzálne vzťahy a na ich základe utváraná štruktúrnosť materiálneho bytia sú kľúčom k chápaniu podstaty a vlastností nášho času (Mostepanenko, 1974).

Gnozeologické aspekty kauzality sú v odraze kauzálnych dejov a vzájomných súvislostí javov v ľudskom vedomí. V marxistickej filozofii sa kauzalita vysvetľuje ako jedna z foriem determinácie v prírode i v spoločenskom bytí (Filkorn, 1960). Pojem kauzality má empirický základ, ale ako iné pojmy aj kauzalita sa historickým

vývinom mení. Rozvoj vedy si vynútil nové formy abstrakcie, ktorým zodpovedajú nové formy v jazyku a gramatické útvary vyjadrujúce kauzálne situácie. Špecifickou formou vyjadrenia kauzálnych vzťahov je ich logická formalizácia.

Logická formalizácia kauzálnych vzťahov sa zakladá na konštruovaní logických kalkulov, na axiomatizácii kauzálnych vzťahov a na ich modelovaní; postihuje a fixuje základné štruktúry kauzálnych situácií pomocou logických štruktúr v syntaktických konštrukciách. Také konštrukcie v prirodzenom jazyku nazývame kauzálne.

Kauzálne vzťahy v jazyku a prostriedky ich vyjadrenia v komunikácii sú predmetom lingvistického skúmania. Ale lingvistické aspekty kauzality treba brať do úvahy v súvislosti s ontologickým, gnozeologickým a logickým aspektom, lebo spolu tvoria dialektickú jednotu. Lingvistický pojem kauzality implikuje kategórie *P* a *Ú* ako ontologické pojmy. Okrem tejto dvojice kauzálne závislosti v jazyku vyjadrujú aj logické pojmy dôvodu a dôsledku, podmienky a účelu. Z týchto kategórií kauzálny význam má len dvojica *P* a *Ú*, ale jazykové prostriedky, ktorými sa *P* vyjadruje, majú niekedy okrem tohto významu aj iné významové odtienky, napr. môžu tiež vyjadrovať podmienku ako súčasť *P*, dôvod, účel a pod. Každá z týchto kategórií má svoje formálne vyjadrenie, no niektoré kategórie (napr. príčina a dôvod) sa v niektorých oblastiach ľudskej činnosti nerozlišujú významovo a chápu sa často ako synonymné aj formálne (Orlovský, 1965, s. 129 a 140). Príčina a dôvod sa v jazyku vyjadrujú príčinnými a dôvodovými vetami, ktoré sú významovo a konštrukčne odlišné. Tak sa aj vo vede, najmä v prírodných vedách tieto vety chápu. Rozlíšením príčinných a dôvodových viet sa zaoberáme na inom mieste (Švihranová, 1981 a; 1981 b a i.).

Cieľom tohto článku je analyzovať štruktúru kauzálnych konštrukcií a určiť ich sémantické komponenty. Keďže nositeľmi významu týchto komponentov sú jazykové prostriedky, skúmali sme, aké sú to prostriedky a akú funkciu majú v štruktúre kauzálnych viet. Na tomto základe vymedzujeme pojem kauzálnej vety takto: je to predikatívna konštrukcia (jednoduchá alebo zložená), v ktorej je explicitne vyjadrený komponent *P*. Tento komponent je v kauzálnej vete vyjadrený buď na úrovni lexiky (lexikálnymi prostriedkami), alebo na úrovni gramatiky (gramatickými prostriedkami). V prvom prípade ide o lexikálnu formu kauzácie, v druhom o gramatickú. Tieto formy sú základné syntaktické útvary, ktorými sa v jazyku fixuje obsah kauzálnej situácie. Ďalej skúmame lexikálne a gramatické prostriedky kauzácie.

Lexikálne prostriedky kauzácie reprezentujú kauzálne slovesá. To sú slovesá ako *zlomiť*, *zabiť*, *roztopiť*, *zapríčiniť*, *spôsobiť*... a pod., ktoré intenčne vyžadujú vyjadrenie subjektu (*S*) a objektu (*O*) kauzácie (*C_D*). Lexikálnymi formami *S — C_D* sú tvary Nom substantív, ktorými sa realizuje aj sémantická funkcia agensa (*Ag*) a kategória kauzátora (*C*), napr. *vietor*, *žiarenie*, *teplo*, *blesk*... a iné. Oc reprezentujú spravidla tvary akuzatívu (*Ak*) alebo aj iných pádov substantív, napr. *haluz*, *baktérie*, *ľad*, *požiar*... a iné. Dosadením citovaných príkladov do funkčných pozícií

$S—D—O$ — Odostaneme konštrukcie ako *vietor zlomil haluz ; žiarenie zabíja baktérie ; teplo roztopilo ľad ; blesk zapríčinil požiar ; ...* a pod. Pretože sú tieto konštrukcie výpovede o kauzálnej situácii, nazývame ich kauzálne vety. Štruktúru kauzálnych viet tak tvoria komponenty $C—C_D—O_c$, ktoré v lexikálnych formách kauzácie korešpondujú s komponentmi v štruktúre $S—D—O$. Vzťahy týchto komponentov a ich následnosť sú osnované na princípe logických vzťahov a následnosti komponentov $P \rightarrow \dot{U}$ v hĺbkovej štruktúre vety.

V jazykoch s voľným, resp. relatívne voľným slovosledom, ku ktorým patrí aj slovenčina, môže byť aj obrátený pomer komponentov, teda: $O—D—S$, čomu v kauzálnej vete zodpovedá $\dot{U} \leftarrow P$, ako napr. v konštrukciách *požiar zapríčinil blesk ; baktérie zabíjajú žiarenia*, ktoré transformujeme na pasívne konštrukcie typu *požiar bol zapríčinený bleskom ; baktérie sú zabíjané žiarením*, pričom sa gramaticky zhodné tvary O a S vyjadrujúce \dot{U} a P menia. P sa potom realizuje nie tvarmi S , ale prostriedkami, ktoré majú vo vete funkciu kauzálnej okolnosti deja.

Poradie komponentov P a \dot{U} v jazykových konštrukciách nie je teda na rozdiel od fyzikálneho pojmu kauzality konštantné, kde P a \dot{U} sú súčasťou jedného kauzálného javu (napr. elektromagnetické vlny), a závisí od východiska a jadra alebo témy a rémy v kontexte. V takých konštrukciách, kde komponenty P a \dot{U} majú v povrchovej štruktúre gramaticky zhodné tvary, sa ich funkcia určí transformáciou na iné štruktúry, alebo z hĺbkovej štruktúry tzv. jadrovej vety, ktorej zodpovedajú lexikálne formy kauzácie.

Na základe lexikálnej formy kauzácie sa utvárajú jednoduché kauzálne vety. Jednoduchá kauzálna veta je jeden predikatívny vzťah, ktorým sa vyjadruje súčasne kauzálny vzťah, resp. ktorý je nositeľom kauzálného významu v hĺbkovej štruktúre vety. Predikatívny a kauzálny vzťah sú významovo rozdielne dva druhy vzťahov: predikatívny ako syntaktický vzťah je formálnym prostriedkom vyjadrenia kauzálného vzťahu ako sémantickej kategórie, ktorou sa vyjadruje obsah vety. Tieto dva druhy vzťahov v lexikálnych formách kauzácie navzájom korešpondujú, ako naznačuje Schéma 1., kde C_c = kauzálna konštrukcia, $P\check{s}$ = povrchová štruktúra, $H\check{s}$ = hĺbková štruktúra, Pd = predikát, Vf = verbum finitum, C_{Ag} = agens-kauzátor, C_D = kauzácia-dej; O_c = kauzovaný objekt, Vc = kauzálne sloveso.

Štruktúra schémy je invariantný model, podľa ktorého sa utvárajú a v jazyku fungujú vety typu *Slnko roztopilo sneh. Fajčenie zabraňuje okysličovanie krvi. Vlhký vzduch spôsobuje koróziu. Korózia zapríčiňuje chemický rozklad kovov. Vodič zrazil chodca. Pes roztrhal zajaca. Prúd vody pretrhol hrádzu.* a pod.

Zo štruktúry schémy a citovaných príkladov vyplýva: a) C_c v $H\check{s}$ tvoria komponenty P a \dot{U} , ktoré sa v $P\check{s}$ realizujú autosémanticky — plnovýznamovými lexémami; b) komponenty v $P\check{s}$ a $H\check{s}$ navzájom korešpondujú tak, že S_{Nom} je C_{Ag} , Pd je C_D a O je O_c ; c) C je akákoľvek substancia, ktorá má schopnosť byť aktívnym činiteľom (Ag), t. j. byť P , pričom toto P je v inom kauzálnom rade \dot{U} (príklady s výrazmi *korózia*); d) konektorom C a O_c je Vc , ktorý na úrovni lexiky vyjadruje C_D tak, že

viaže *O* a toto *O* sa zásahom *C* a v dôsledku *C_D* mení — kauzuje; e) *Vc* viažu teda zásahový *O* (*O_z*) na rozdiel od slovíe, ktoré sú s kauzálnymi slovesami intencne zhodné, ale sémanticky viažu iné druhy objektov, napr. obsahový objekt ako v konštrukciách *čítať knihu, písať list, vidieť svetlo ...* a pod. Konštrukcie tohto typu nie sú kauzálne, hoci s kauzálnymi konštrukciami majú zhodnú *Pš*.

LEXIKÁLNA FORMA KAUZÁCIE

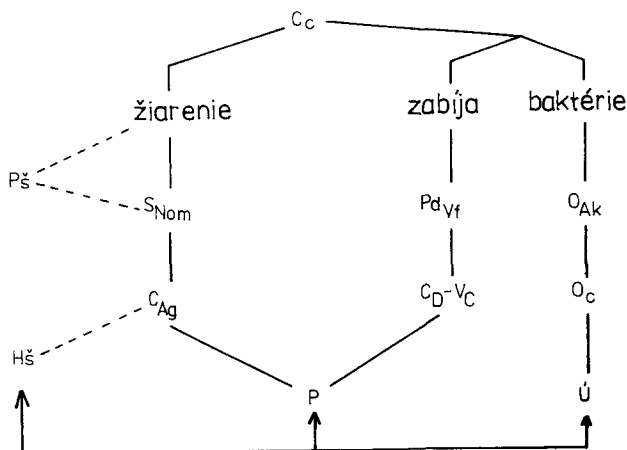

Schéma 1

Lexikálna forma kauzácie sa vyskytuje podľa niektorých autorov vo väčšine indoeurópskych jazykov (Shibatani, 1976), podľa iných vo väčšine jazykov sveta (Comrie, 1976; Savičute, 1980), ba sú názory, že táto forma kauzácie je v jazyku univerzálna (Voznesenskaja, 1970).

Popri lexikálnej forme kauzácie fungujú v slovenčine kauzálne konštrukcie, v ktorých sa komponenty kauzálneho vzťahu vyjadrujú nielen na úrovni lexiky, ale aj gramatiky — gramatickými prostriedkami. Tieto prostriedky sú buď morfológické (prepozície a gramatické morfémy v predložkových alebo bezpredložkových konštrukciách v rámci jednoduchej kauzálnej vety), alebo syntaktické (spojky alebo asyndetické prostriedky v rámci zloženej vety — súvetia).

Morfológické formy kauzácie sú napr. konštrukcie *vyschnúť pre nedostatok vody; rozpínať teplo* alebo *od tepla; hynúť v dôsledku žiarenia ...* a iné. V takýchto konštrukciách formami *P* nie sú tvary *S_{Nom}*, ale iné lexikálne tvary, ktorými sa vyjadruje kauzálna okolnosť deja. Kauzálny vzťah sa v takých konštrukciách nevyjadruje autosémanticky (*Vc*), ale pomocou gramatických konektorov, ako naznačuje Schéma 2., kde a) prepozície; b) *Gm* = gramatické morfémy; *Gc* = gramatický konektor; *Adv. c* = kauzálna okolnosť deja; *E* = efekt.

Štruktúra schémy naznačuje invariantný model, podľa ktorého sa v jazyku

utvárajú a fungujú kauzálne konštrukcie ako napr.: a) *zatvorené pre chorobu; vyskakovať od radosti; smädiť po mäse; plakať nad rozliatym mliekom*; kauzálne vety: *Hospodárska kríza v kapitalistických krajinách vypukla z nerovnováhy surovín. — Poveternostné podmienky sa zmenili v dôsledku zmeny tlaku vzduchu. —*

MORFOLOGICKÉ FORMY KAUZÁCIE

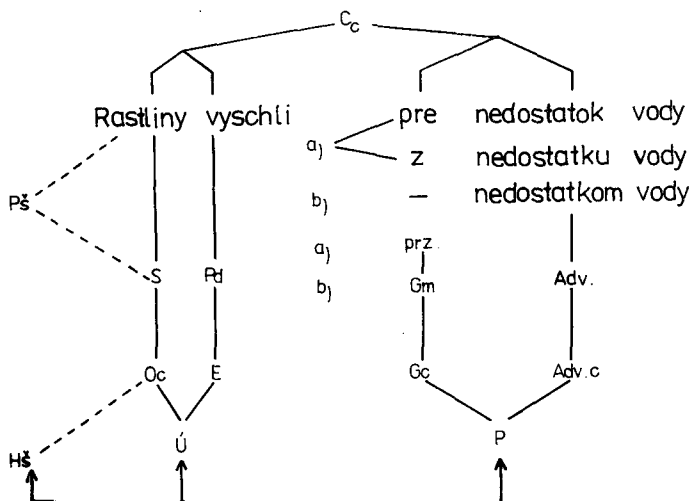

Schéma 2

Niektoré organizmy v prírode vyhynuli zásahom človeka, iné následkom prírodných katastrof. — Voda sa vyparuje účinkom tepla. — Horniny zvetrávajú vplyvom počasia. — Príčina rozťažnosti látok je v anharmonickom kmitaní atómov v kryštálovej mriežke ... a iné.

Zo štruktúry schémy a citovaných príkladov vyplýva: a) *C* nie je *Ag*, ale *Adv. c*; b) kauzálny vzťah medzi *Adv. c* a *Oc* sa realizuje pomocou *Gc* a *Gm*; c) formou kauzácie nie sú *Vc*, ale sysemantické prostriedky — prepozície a gramatické tvary substantív; d) *Gc* sú rôzne prepozície a príslovkové výrazy, ktoré majú v daných konštrukciách vzťahovú funkciu; e) *Pd* nie je *C_D*, ale *E*, lebo slovesá, ktoré v danom type konštrukcií vyjadrujú *Pd*, nie sú kauzálne, ale účinkové alebo dôsledkové, vyjadrujú výsledok — efekt kauzácie (*E*).

Pri vyjadrení kauzálnych situácií sa na úrovni gramatických foriem kauzácie využívajú v rôznych jazykoch rôzne gramatické prostriedky (napr. v maďarčine, ktorá v gramatickom systéme nemá predložky, kauzálnu vzťahovú funkciu zabezpečujú postpozície [*névu tók*] alebo kauzálne predpony, ktoré sa však v maďarčine píše osobitne; v japončine sa kauzálny vzťah vyjadruje pomocným slovesom *sase*); gramatickými prostriedkami sa vyjadruje stupeň gramaticality v jazyku.

Osobitným a v odbornom jazykovom štýle aj častejším gramatickým útvarom

vyjadrenia kauzálnych situácií sú príčinnno-dôsledkové súvetia. Sú to kauzálne konštrukcie zložené z dvoch alebo viac predikatívnych vzťahov, z ktorých aspoň jeden predikatívny vzťah vyjadruje *P* a k dôsledkovej časti súvetia je v gramatickom vzťahu závislosti (hypotaxe) alebo nezávislosti (parataxe). Formálnym prostriedkom vyjadrenia hypotaxe alebo parataxe sú gramatické spojky, ktoré majú v takých konštrukciách funkciu *Gc*. *Gc* uvádza príčinnú alebo dôsledkovú časť, a tak naznačuje ich následnosť v štruktúre súvetia. Podľa toho, akú časť kauzálneho vzťahu *Gc* uvádza, preberá aj jej význam. Na tomto základe potom hovoríme o kauzálnych alebo dôsledkových spojkách.

Vzťahy komponentov a ich výrazové prostriedky v príčinnno-dôsledkových súvetiach naznačuje Schéma 3/A (*C_{c/z}* = zložená kauzálna konštrukcia; *Sc* = kauzálna časť súvetia; *Sd* = dôsledková časť súvetia; *d* = dôsledok).

SYNTAKTICKÉ FORMY KAUZÁCIE

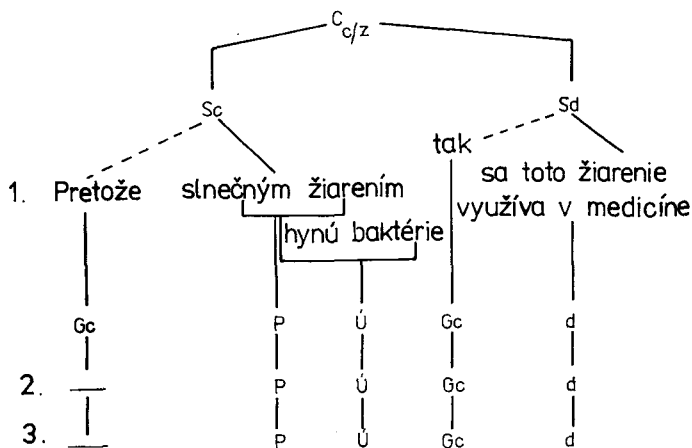

Schéma 3/A

Štruktúra schémy naznačuje invarianty, podľa ktorých sa v jazyku utvárajú a fungujú kauzálne konštrukcie ako napr. *Teplota vzduchu klesla pod bod mrazu a voda v nádrži zamrzla.* — *Potraviny sú strategickou surovinou, a preto sa musí s nimi hospodáriť.* — *Procesy, pohyby a deje ako aktívne substancie sa rôznym spôsobom stretávajú a narážajú na seba, a tak si spôsobujú zmeny.* — *Žiarenie sa vo Vesmíre mení na korpuskulárne častice, a tak sa Vesmír zhusťuje.* — *Atómy absorbujú žiarenie, a tým sa ich elektróny dostávajú do vyšších energetických stavov.* — *Pri ochladzovaní kvapaliny sa kryštály utvárajú samovoľne. Preto je medzi nimi malá potenciálna energia.* — *Rastliny sa vyparujú cez listy. Ináč by od slnka zhoreli. Tak sa vysvetľuje vlhký vzduch v lese.*

Zo štruktúry schémy a citovaných príkladov vyplýva: a) $C_{c/z}$ sa skladá z dvoch

predikatívnych vzťahov, z ktorých jeden vyjadruje kauzálny vzťah (*Sc*), druhý dôsledkový vzťah (*Sd*); b) *Sc* sa v 1. príklade uvádza s *Gc*, v 2. a 3. príklade je *Sc* bezspojková konštrukcia, ku ktorej sa *Sd* priraďuje s dôsledkovým *Gc*; c) *Gc* sú kauzálne a dôsledkové spojky a spájacie výrazy *a*, *a preto*, *a tak*, *a tým*, *preto*, *ináč*, *tak* ...; d) *Gc* spájajú *Sc* s *Sd* v rámci súvetia alebo v rámci textu v nadvetnom útvare; e) v nadvetnom útvare sú kauzálne závislé nielen dve, ale i viac vetných konštrukcií, z ktorých má každá iný význam, napr. dôsledkový v konštrukcii *rastliny sa vyparujú listami*, kauzálny v konštrukcii *ináč by od slnka zhoreli* a vysvetľovací v konštrukcii *tak sa vysvetľuje vlhký vzduch v lese*.

V príčinnno-dôsledkových súvetiach sa vo funkcii gramatických konektorov vyskytujú dva druhy spojok a spojovacích výrazov, ktorými sa určujú dva druhy vzťahov a závislostí. Sú to kauzálne parataktické spojky a kauzálne hypotaktické spojky. Parataktické spojky uvádzajú kauzálnu konštrukciu v súvetí ako gramaticky samostatnú vo vzťahu k dôsledkovej časti súvetia. Hypotaktické spojky uvádzajú kauzálnu konštrukciu v súvetí ako nesamostatnú, gramaticky závislú vo vzťahu k dôsledkovej časti súvetia. Vo funkcii kauzálnych konektorov sa v zložených kauzálnych konštrukciách okrem spojok vyskytujú aj modálne častice, deiktické výrazy a pod.

Spájacími prostriedkami kauzálnej parataxe sú spojky ako *veď*, *však*, *predsa*, *inak*, *aj tak*, *beztak*, *tak* či *tak*, *jednako* ... a pod. (Oravec, 1978, s. 168). K takýmto prostriedkom patrí aj príslovkový výraz *potom*, ktorý v parataktickej kauzálnej konštrukcii vyjadruje aj časovú následnosť komponentov *P* potom *Ú*. Napr.: *Pri vzájomných zrážkach molekuly menia smer pohybu. Výsledná dráha je potom kľukatá.* — *Stláčanie plynu a odoberanie tepla môže mať za následok, že sa podstatne zmení pohyb molekúl; potom sa mení stav látky.* (Hajko) Výraz *potom* v týchto príkladoch funguje ako konektor kauzálnej a súčasne časovej relácie a prostriedok kauzálneho vysvetlenia opisovaných javov.

Spájacími prostriedkami kauzálnej hypotaxe sú spojky *pretože*, *keďže*, *lebo*, *že* ... a súvzťažné spojkové dvojice *preto — lebo*, *preto — že*, *pretože — tak* ... a pod. Tieto spájacie prostriedky, ktoré fungujú ako gramatické konektory, uvádzajú nielen kauzálne, ale aj dôvodové vety v súvetí, pričom kauzálna alebo dôvodová konštrukcia môže byť v súvetí v antepozícii (so spojkami *pretože*, *keďže*), alebo v postpozícii a interpozícii (so spojkami *lebo*, *že*). Napr.: *Pretože ťažké jadrá majú väčší pomer počtu neutrónov a protónov ako ľahké, odštiepené úlomky majú potom nadbytok neutrónov.* (Hajko) — *Pretože svet je časovo a priestorovo nekonečný, t. j. pretože jestvuje nekonečne mnoho predmetov a javov a každý predmet musí byť zapojený do nekonečného množstva vzťahov, má každý predmet nekonečne mnoho vlastností a stránok.* (Filikorn) — *Keďže pri fázových prechodoch sa stupeň neusporiadanosti látky zväčšuje, rastie jej entropia.* (Hajko) — *Vesmír je v nerovnovážnom stave, lebo deje v ňom prebiehajú vo všetkých smeroch.* (Filikorn) — *Sily vzájomného pôsobenia medzi atómami sú príčinou, že sa atómy ukladajú do istého*

geometrického poriadku. (Hajko) — *Pojem sily sa vo fyzike zaviedol preto, lebo bolo treba charakterizovať vzájomné pôsobenie hmotných objektov. — Ochladzovanie nastáva preto, že pri odparovaní kvapalinu opúšťajú molekuly s najväčšou kinetickou energiou.* (Hajko)

Vzťah kauzálnej závislosti sa okrem týchto spojok a spájacích výrazov vyjadruje aj pomocou substantív *účinok, následok, dôsledok*, ktoré takéto deje pomenúvajú. Napr.: *Newtonov gravitačný zákon je jedným zo základných zákonov fyziky a Keplerove zákony sú iba jeho dôsledkom. — Účinok vonkajších síl na teleso má za následok, že sa jednotlivé stavebné častice, ktoré tvoria tuhé teleso, vysunú zo svojej rovnovážnej polohy.* (Hajko)

Spájacími prostriedkami kauzálnej a dôsledkovej časti v príčinnno-dôsledkových súvetiach sú aj modálne častice *asi, iste, aspoň, vlastne, napokon, i, či, čiže* ... a pod. (Oravec, 1978, s. 169), ktorými sa príčinná konštrukcia priraduje k dôsledkovej časti v súvetí, a deiktické výrazy, ktoré okrem vzťahovej funkcie zastupujú niektorý člen kauzálneho vzťahu, a potom samostatne alebo so spojkami a spájacími výrazmi zabezpečujú logickú výstavbu textu. Spájacie deiktické výrazy *to, tak, tým* ... a pod. (Paulíny, 1981, s. 204) fungujú v súvetných alebo nadvetných konštrukciách. Napr.: *či za určitých podmienok nastane rozpúšťanie alebo kryštalizácia, to závisí od toho, koľko je v rozpúšťadle látky. — Atómy absorbujú žiarenie. Tak rastie ich silový náboj. — Žiarenie pôsobí na pokožku. Ním pokožka hnedne. — Pri odparovaní opúšťajú kvapalinu molekuly s najväčšou kinetickou energiou. Tým sa znižuje teplota kvapaliny. — Výdobytky vedy slúžia praxi. To núti uvažovať o ich využití.*

Deiktické výrazy fungujú v kauzálno-vysvetľovacích súvetiach ako prostriedky zastupujúce kauzálny komponent, na ktorý sa odkazuje v dôsledkovej časti. Tieto spájacie výrazy sú tak prostriedkom na vyjadrenie kauzálnej závislosti javov opisovaných v syntaktických alebo v nadvetných útvaroch. Vzťah deixy k obsahu kauzálnej a dôsledkovej konštrukcie naznačuje Schéma 3/B.

SYNTAKTICKÉ FORMY KAUZÁCIE

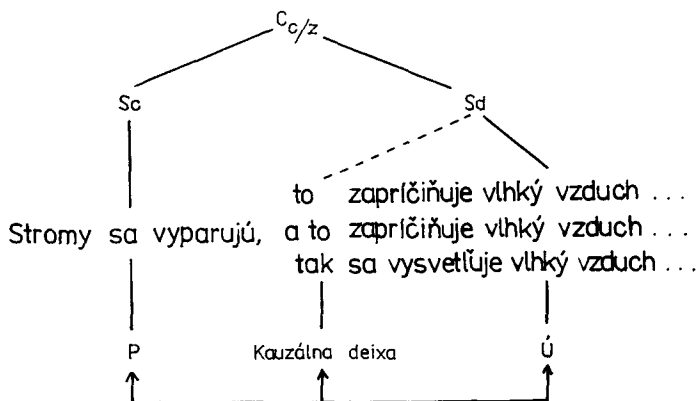

Schéma 3/B

Deixa, ako naznačuje schéma, je ako spájací prostriedok komponentov v syntaktických alebo v nadvetných útvaroch z hľadiska skladby aj textotvorným činiteľom.

Spájacie prostriedky, ktoré v zložených kauzálnych konštrukciách vyjadrujú vzťahovú a gramatickú závislosť komponentov, určujú tým aj ich následnosť alebo poradie. Toto poradie nie je konštantné, ale pre obsah konštrukcie konštantné sú spojky a spájacie výrazy, ktoré ako synsémantické lexikálne prostriedky preberajú význam tej konštrukcie, ktorú uvádzajú: kauzálnu konštrukciu — kauzálne spojky, dôsledkovú konštrukciu — dôsledkové spojky. Napr.: *Slní sa, a tak je opálený.* — *Slní sa, preto je opálený.* — *Pretože sa slní, je opálený.*

Na vyjadrenie kauzálnych vzťahov a závislostí javov mimojazykovej skutočnosti sa v jazyku využívajú rozličné jazykové prostriedky a gramatické útvary. Aké prostriedky má jazyk na vyjadrenie kauzálnych vzťahov, to závisí od stupňa spoločenského poznania vrátane poznania a rozvinutosti jazyka a jeho gramatiky. Kauzálne vzťahy sa odrážajú v ľudskom vedomí ako reálne vzťahy mnohotvárnej skutočnosti a z tohto hľadiska sú nezávislé od jazykových noriem (Daneš, 1968).

Logický obraz sveta si človek utvára na základe osvojenia si poznatkov o ňom, a osvojenie si takých poznatkov sa uskutočňuje aj pomocou jazyka, v ktorom sa špecifickým spôsobom odrážajú vzťahy reálnej skutočnosti. Preto pri skúmaní problematiky kauzality nemôžu byť zanedbateľné jej lingvistické aspekty ani vo vede. Možno povedať, že z tohto hľadiska sú vo vede niektoré stránky problematiky kauzality interdisciplinárne.

Ústredný ústav pre vzdelávanie učiteľov

Bratislava, Budyšínska 3

Bibliografia

- BAJZÍKOVÁ, E.: Úvod do textovej syntaxe. [Skriptum.] Bratislava, Univerzita Komenského 1979. 80 s.
- BELOŠAPKOVA, V. A.: Sovremennyj russkij jazyk. Sintaksis. Moskva, Vysšaja škola 1977. 247 s.
- COMRIE, B.: Causatives and universal grammar. Transactions of the Philological Society 1974. Oxford 1975, s. 1—32.
- COMRIE, B.: The syntax of causative constructions. In: Syntax and semantics. Vol. 6. Red. M. Shibatani. New York — San Francisco — London, Academic Press 1976, s. 67—90.
- DANEŠ, F.: Sémantická štruktúra včtného vzorca. In: Otázky slovanskej syntaxe II. Red. J. Bauer a i. Brno, Univerzita J. E. Purkyně 1968, s. 45—49.
- DANEŠ, F.—HLAVSA, Z. a kol.: Včtné vzorce v češtině. Praha, Academia 1981. 269 s.
- FILKORN, V.: Úvod do metodológie vied. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1960. 412 s.
- HORECKÝ, J.: The generative description of language. In: Prague Studies in Mathematical Linguistics, 4, 1972, s. 225—240.
- HORECKÝ, J.: Základy jazykovedy. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1978 a 176 s.
- HORECKÝ, J.: Niektoré otázky marxistickej koncepcie jazyka. Jazykovedný časopis, 29, 1978 b, s. 6—11.
- KOČIŠ, F.: Zložené súvetia v slovenčine. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1973. 271 s.
- Morfológia slovenského jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1966. 896 s.
- MOSTEPANENKO, A. M.: Priestor a čas v makrosвете, megasвете a mikrosвете. Bratislava, Pravda 1974. 169 s.

- ORAVEC, J.: Vázba slovíec v slovenčine. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1967. 290 s.
- ORAVEC, J.: Náčrt slovenskej skladby. [Skriptum.] Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1978. 197 s.
- ORLOVSKÝ, J.: Slovenská syntax. Bratislava, Obzor 1965. 359 s.
- PAULINY, E.: Slovenská gramatika. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1981. 319 s.
- SAVIČUTE, G. S.: Predikaty celi i kauzácii. Izvestija AN SSSR, 1980, č. 6, s. 539—541.
- SHIBATANI, M.: The grammar of causative constructions. In: Syntax and semantics. Vol. 6. Red. M. Shibatani. New York — San Francisco — London, Academic Press 1976, s. 25—40.
- SVEČNIKOV, G. A.: Kategorie příčinnosti ve fyzice. Praha, Svoboda 1966. 205 s.
- ŠVIHRANOVÁ, B.: Kauzálné vzťahy v jazyku. [Kandidátska dizertácia.] Bratislava, Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV 1981 a. 177 s.
- ŠVIHRANOVÁ, B.: K marxistickej interpretácii kauzality v jazyku. Slavica Slovaca, 16, 1981 b, s. 11—26.
- ULLMANN, S.: Semantic universals. In: Universals of language. Red. J. H. Greenberg. Cambridge — Massachusetts — London, The M. I. T. Press 1966, s. 250—324.
- VOZNESENSKAJA, L. V.: Opyt postrojenija isčislenija kauzativnych struktur. In: Problemy strukturnoj lingvistiky. Moskva, Nauka 1970, s. 137—145.
- ZIMEK, R.: Sémantická výstavba vety. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1980. 173 s.

Excerptovaná literatúra

- FILKORN, V.: Úvod do metodológie vied. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1960. 492 s.
- HAJKO, V. a kol.: Základy fyziky. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1980. 575 s.
- Denník Pravda, roč. 63, 1982.

НЕКОТОРЫЕ ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПРИЧИННЫХ ОТНОШЕНИЙ

Резюме

В статье рассматриваются некоторые лингвистические аспекты причинных отношений с учетом онтологической, гносеологической и логической концепций, образующих диалектическое единство. По мнению автора проблематика причинных отношений имеет в науке некоторые общие черты.

В первую очередь описываются средства и формы, которыми выражаются в словацком языке причинные отношения. Это лексические, морфологические и синтаксические средства, на основе которых названы и формы каузации (изображаются в виде четырех схем). Исходя из анализа конструкций, дается определение основных компонентов причинных отношений.

VERZIA SLOVESA V KARTVELSKÝCH JAZYKOCH A INTENCIA SLOVESNÉHO DEJA

PAVOL ŽIGO

Gramatické kategórie ako „výsledky abstrakcií v oblasti jazyka“ vznikli zovšeobecnením sémantických procesov v jazyku (Horecký, 1978, s. 111). Mnohé z týchto kategórií sú rovnaké v geneticky príbuzných i nepríbuzných jazykoch a vyjadrujú v nich jednotlivé významové zložky záväznými prostriedkami. Rôzne jazyky však môžu tieto rovnaké významové zložky svojich jednotiek vyjadrovať odlišne.

Predmetom nášho príspevku je pohľad na lexikálno-sémantickú kategóriu verzie (nem. Version, rus. versija, gruz. *ķceva*) v kartvelských jazykoch. Do skupiny kartvelských jazykov patrí popri gruzínčine svančina a zančina, jazyky, ktorými hovoria menšinové národy kaukazských autonómnych okruhov Gruzínskej SSR.

Verzia je slovesná kategória, ktorá vyjadruje vzťah medzi pôvodcom deja, výsledkom deja a prijímateľom tohto výsledku (Čikobava, 1967, s. 45; Babunašvili —Nadreišvili, 1974, s. 102). Z typologického hľadiska treba poznamenať, že verzia sa v kartvelských jazykoch viaže k ergatívnym konštrukciám, ktoré sú „modelom tranzitívnej vety ergatívnej typológie“ (Klimov, 1973, s. 48) a vyjadruje sa len pri tranzitívach. Súčasťou ich sémantickej štruktúry je totiž vyjadrenie akejsi utility deja, t. j. takých významových zložiek, ktoré jednoznačne poukazujú na to, v čí prospech sa uskutočňuje dej vyjadrený slovesom. Toto sloveso v určitom tvare implicitne vyjadruje sémantické komponenty viažúce sa na subjekt i objekt vo vete (Džorbenadze, 1975, s. 111). Tak slovenskému tvaru *kreslím* zodpovedá v gruzínčine tvar *vchatav* (*v-* vyjadruje 1. osobu). Obsahovo toto sloveso vyjadruje činnosť, ktorú by sme mohli charakterizovať ako zámerný pohyb ceruzkou po papieri, pričom výsledkom tohto pohybu je istý obraz. Zvratnému tvaru *kreslím si* v gruzínčine zodpovedá forma *v-i-chatav*. V porovnaní s tvarom *v-∅-chatav* pri tvare *v-i-chatav* pribudol formálny znak *-i-*, ktorý vyjadruje sémantický komponent označujúci fakt, že vzniknutý obrázok bude patriť subjektu činnosti. Spojeniu *kreslím mu* v gruzínčine zodpovedá tvar *v-u-chatav*. V tomto prípade sa v porovnaní s tvarom *v-i-chatav* (*kreslím si*) mení posesívna zložka od gramatického subjektu totožného s gramatickým objektom na zložku, v ktorej je gramatický subjekt iný ako objekt v datíve. Formálne túto zložku vyjadruje afix *-u-*. Tieto tri formy (*v-chatav*, *v-i-chatav*, *v-u-chatav*) sú východiskom pre klasifikáciu slovesných tvarov podľa gramatickej kategórie verzie na tri skupiny.

V kartvelských jazykoch sa rozoznávajú tri verzie: neutrálna (gruz. *saarviso*

ķceva ; v- \emptyset -chatav), subjektová (gruz. *sataviso ķceva* ; v-*i*-chatav) a objektová (gruz. *sasachviso ķceva* ; v-*u*-chatav ; porov. Āikobava, 1967, s. 47). Z prĳkladov vidieť, že ide o kategĳriu, ktorĳ vyjadruje prĳsluſnosť priameho objektu gramatickĳmu subjektu (subjektovĳ verzia), nepriamemu objektu (objektovĳ verzia), alebo tĳto prĳsluſnosť vo vete nie je vyjadrenĳ (neutrĳlna verzia). O paralelĳch vo vyjadrovanĳ sĳmantickĳch komponentov neutrĳlnej, objektovej a subjektovej verzie v kartvelskĳch jazykoch a intencii slovesnĳho deja v slovenĳine moſno hovoriť len pri prvom intencnom type slovenskĳho slovesa (Morfolĳgia slovenskĳho jazyka, 1966, s. 391 ; Kaĳala, 1977, s. 227). Sĳmantika sloviess ostatnĳch slovenskĳch intencnĳch typov sa v kartvelskĳch jazykoch formĳlne vyjadruje neutrĳlnou verziou.

Na prvĳ pohľad by sa zdalo, že neutrĳlna verzia je v uvedenej triĳde redundantnĳ. V skutoĳnosti vſak ide o formĳlny typ verzie, ktorĳ sa vyĳleňuje ako „samostatnĳ v porovnanĳ so subjektovou a objektovou verziou“ (Āikobava, 1967, s. 45). Vo vzťahu k slovanskĳmu, a teda aj k slovenskĳmu slovesu vyjadruje neutrĳlna verzia aj tie vĳznamovĳ zloſky, ktorĳ sa viaſu k podmetovĳm slovesĳm — vyjadruje „iba ĳinnosť bez zacielenia na predmet, alebo vyjadruje schopnosť podmetu konať ĳinnosť vyjadrenĳ slovesom“ (Pauliny—Ruſiĳka—ſtolc, 1968, s. 245). Ide o vety typu *Chlapec uſ pĳſe* — gruz. *Biĳi ukve* ĳers. Do skupiny sloviess vyjadrujĳcich v kartvelskĳch jazykoch dej neutrĳlnou verziou patria i neosobnĳ konſtrukcie typu *Prſĳ* — gruz. *Āvims, Sneſi* — gruz. *Tovs.*, ako aj zvratnĳ neosobnĳ konſtrukcie typu *Z komĳna sa dymĳ*. — gruz. *Sakvamuri bolavs*. Neutrĳlnu verziu majĳ aj zvratnĳ osobnĳ konſtrukcie vyjadrujĳce reciproĳnĳ dej typu *Chlapci sa bijĳ*. — gruz. *Biĳebi ĳhuboben.*, pri ktorĳch dej vykonĳvanĳ subjektom je zameranĳ na inĳ objekt, a zvratnĳ konſtrukcie, v ktorĳch zvratnĳ sa vyjadruje totoſnosť subjektu a objektu typu *Deti sa umĳvĳjĳ* — gruz. *Biĳebi banaoben*. Formĳlne neutrĳlnu verziu majĳ vſetky intransitivnĳe slovesĳ kartvelskĳch jazykov.

Problĳmom pri posudzovanĳ vzťahu neutrĳlnej, subjektovej a objektovej verzie v kartvelskĳch jazykoch v porovnanĳ so slovenskĳm slovesom je aj otĳzka jednotlivĳch sĳmantickĳch komponentov zvratnosti sloviess, t. j. deja, pri ktorom agens vykonĳvanĳm deja zasahuje seba samĳho, a otĳzka nĳvratnosti/nenĳvratnosti vĳsledku deja ku gramatickĳmu subjektu ako autorovi deja. Neutrĳlnej verzii kartvelskĳch sloviess zodpovedajĳ tie slovenskĳ vĳznamy, v ktorĳch sa o prĳsluſnosti deja niĳ nehovori. Zo skupiny tranzitivnĳch sloviess sem patria konſtrukcie, v ktorĳch dej nezasahuje subjekt a ani vĳsledky deja tomuto subjektu nepatria, alebo sa o tĳchto vzťahoch vo vete niĳ nehovori. Ide o konſtrukcie typu *Sused stavia dom*. — gruz. *Mezobeli aſenebs sachls.* ; *Chlapec pĳſe list*. — gruz. *Biĳi ĳers ĳerils*. Zo slovenskĳch zvratnĳch konſtrukciĳ sem patria len neosobnĳ konſtrukcie, v ktorĳch subjekt nie je schopnĳ konať dej vyjadrenĳ slovesom (typ *Z komĳna sa dymĳ*).

Pri subjektovej verzii je odliſnĳ situĳcia. V kartvelskĳch jazykoch subjektovĳ verzia pri slovesĳch vyjadruje sĳmantickĳ komponenty oznaĳujĳce skutoĳnosť, že dej slovesa zasahuje gramatickĳ subjekt, alebo že vĳsledok deja je urĳenĳ tomuto

subjektu. Zo slovenských zvratných konštrukcií sem patria všetky prípady so zvratným *si*: *Sused si stavia dom.* — gruz. *Mezobeli išenebs sachls.*; *Maliar si maľuje obraz.* — *Mchatvari ichatavs surats* a pod. Slovenské *si* tu vyjadruje totožnosť gramatického subjektu s nepriamym gramatickým objektom. Zhoda vo vyjadrovaní týchto vzťahov v slovenčine a v kartvelských jazykoch je v tom, že rovnako ako slovenčina má vo všetkých osobných slovesách pri týchto konštrukciách zvratné *si*, subjektová verzia sa v kartvelských jazykoch tiež vyjadruje vo všetkých osobách formálnym znakom *-i*. Subjektovou verziou sa teda vyjadruje vzťah slovesnej činnosti ku gramatickému subjektu a vlastnícky vzťah tohto subjektu k priamemu objektu. Zvratnosť slovenského slovesa však nie je jednoznačne vyriešená v prospech neutrálnej alebo subjektovej verzie (porov. *Z komína sa dymí.*; *Maliar si maľuje obraz.*). Slovenské zvratné konštrukcie, v ktorých sú zvratné slovesá majúce i nezvratné pendanty, pričom „nezvratné sloveso je prechodné a zvratné neprechodné“ (Morfológia slovenského jazyka, 1966, s. 381) typu *kresliť* — *kresliť sa* môžu mať v kartvelských jazykoch paralely vyjadrené ľubovoľnou formou verzie, ale v závislosti od významu vety. Napr. v spojení *kreslím sa* gruzínska forma *v-∅-chatav* (*čavs*) sa o príslušnosti deja nehovorí nič. V prípade *kreslím sa* vyjadrenom gruzínskou formou *v-i-chatav* (*čavs — seba*) výsledok deja vyjadrený formálne afixom *-i* bude patriť subjektu činnosti a v prípade *kreslím sa*, vyjadrenom gruzínskou formou *v-u-chatav* (*čavs*), afix *-u* formálne označuje významové zložky objektovej verzie, vyjadrujúcej jednoznačnú príslušnosť alebo určenosť priameho objektu ďalšiemu — nepriamemu objektu, ktorý, pochopiteľne, nie je totožný s gramatickým subjektom. Platí to pre všetky zvratné slovesá s nezvratnými pendantmi rovnako ako aj pre všetky nezvratné prechodné slovesá.

Ak postavíme proti sebe tri gruzínske vety *Mezobeli ašenebs sachls* (neutrálne verzia, prefix *a-* je tu formálny), *Mezobeli išenebs sachls* (subjektová verzia) a *Mezobeli ušenebs sachls* (objektová verzia), v prvom prípade to bude len konštatovanie činnosti, v druhom prípade prefix *i-* vyjadruje, že výsledok deja bude patriť jeho pôvodcovi a v treťom prípade prefix *u-* implicitne vyjadruje, že výsledok deja bude patriť inému objektu, ktorý explicitne možno konkretizovať ďalšími lexikálnymi jednotkami (napr. gruz. *dzmisačvis* — *bratovi*). Slovenské zvratné tvary dodávajúce prechodnému slovesu trpný význam (typ *Dom sa stavia.*) majú v kartvelských jazykoch pendanty v podobe pasívnych konštrukcií (gruz. *Sachli šendeba.* — „Dom je stavany.“).

Na záver zdôrazňujeme, že opísané javy nie sú len otázkou vzájomného vzťahu zvratnosti v slovenčine a verzii v kartvelských jazykoch, ani javy čisto sémantickej povahy, lebo niektorými aspektmi presahujú aj do oblasti tvorenia slov, syntaxe a morfológie.

Bibliografia

BABUNAŠVILI, E.—NADREIŠVILI, N.: Kartuli enis tvitmascavlebeli. Tbilisi, Ucchoetši mcchovreš tanamamueleebtan kulturuli kavšviris, Sakartvelos sazogadoeba 1974. 286 s.

ČIKOBAVA, A.: Gruzinskij jazyk. In: Jazyki narodov ŠSSR. 4. Iberijsko-kavkazskije jazyki. Red. E. A. Bokarev. Moskva, Nauka 1967. 712 s.

DŽORBENADZE, B.: Zmnis gvaris phormata da phunkciis sakitchebi kartulši. Tbilisi, Tbilisis universitetis gamomcemloba 1975. 240 s.

HORECKÝ, J.: Základy jazykovedy. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1978. 178 s.

KAČALA, J.: Pojem intencie slovesného deja v slovenskej jazykovede. In: Studia Academica Slovaca. 6. Prednášky XIII. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mistrík. Bratislava, Alfa 1977, s. 221—236.

KLIMOV, G. A.: Očerok obščej teorii ergativnosti. Moskva, Nauka 1973. 264 s.

Morfológia slovenského jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1966. 896 s.

PAULINY, E.—RUŽIČKA, J.—ŠTOLC, J.: Slovenská gramatika. 5. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1968. 583 s.

ВЕРСИЯ ГЛАГОЛА В КАРТВЕЛЬСКИХ ЯЗЫКАХ И ИНТЕНЦИЯ ГЛАГОЛЬНОГО ДЕЙСТВИЯ

Резюме

В статье исследуются категории версии глагола и интенции глагольного действия к результату действия. На материале грузинского и словацкого языков приводятся соответствующие типы конструкций глагольной версии и интенционных типов в исследуемых языках тоже в отношении к категории возвратности и залога. В сопоставительном плане приводятся и соответствующие способы выражения исследуемых значений в грузинском и словацком языках.

DISKUSIE

POSLÁNÍ A CHARAKTER ÚVODŮ DO JAZYKOVĚDY

FRANTIŠEK ŠTÍCHA

Od r. 1976 bylo v naší republice postupně vydáno — v podobně knižní, či jako učební texty pro vysoké školy (filozofické a pedagogické fakulty) — několik různých „úvodů do jazykovědy“ (s různými názvy), jejichž autory jsou pražští, moravští a slovenští lingvisté: Čejka, M.—Lotko, E.: *Jazyk a jazykověda I. Úvod do studia jazyka pro bohemisty*. Praha 1976 (JaJ); Oliverius, Z. F. a kol.: *Úvod do jazykovědy*. Praha 1978 (ÚdJ); Horecký, J.: *Základy jazykovědy*. Bratislava 1978 (ZJH); Erhart, A.: *Základy jazykovědy*. Praha 1980 (ZJE); Ondruš, Š.—Sabol, J.: *Úvod do štúdia jazykov*. Bratislava 1981 (ÚdŠJ). Lze tedy s potěšením konstatovat, že byl u nás za posledních několik let odstraněn citelný nedostatek novější publikace, která by studentovi či mladému lingvistovi (aspirantovi) pomohla orientovat se jak v (některých) základních jevech a vlastnostech komunikačního systému, jímž je přirozený jazyk, tak i v badatelských přístupech, metodologiích, metodách a výsledcích jazykovědy. S rostoucím počtem těchto publikací, které se liší nejen názvem, autorem a vydavatelem, ale také dosti podstatně výběrem, uspořádáním a hodnocením, resp. popisem vlastností jazyka, je třeba zejména lingvistovi přednášejícímu tuto problematiku na vysoké škole, ale i každému jinému tvůrci takových úvodů, tj. shrnujících a zobecňujících poznatků o řečových komunikátech a procesu jejich realizace, položit si otázku, co je skutečným smyslem tvoření a přednášení takových „úvodů“. Tomuto smyslu a účelu pak musí být podřízena koncepce i rozsah prolegomen v celku i v jednotlivostech. Je nasnadě, že tento samozřejmý požadavek bude více méně vždy — vědomě či nevědomě — podřizován nejen odbornému zaměření zpracovatele, ale i rozdílným nárokům na čtenáře (posluchače) i jejich předpokládaným schopnostem a znalostem.

Je-li oprávněné se domnívat, že shrnující, zobecňující přehled vybraných základních poznatků o jazyce a o jazykovědné práci je nejen užitečným, ale i potřebným, ne-li nezbytným zdrojem informací pro studenta i pro mladého badatele, pokoušejícího se o vlastní orientaci a práci v daném oboru, pak by bylo možno vzhledem k nepochybně různým cílům prolegomen „školských“ a prolegomen „vědeckých“, tj. určených relativně již samostatnému badateli, při koncipování jazykovědných prolegomen toto rozdílné zaměření respektovat. Je nasnadě, že takové rozlišení by

bylo tím méně nadbytečným či ne dosti efektivním počinem, čím důsledněji by bylo provedeno.

Úvod, který u nás vyšly od r. 1976, jsou vesměs určeny posluchačům filozofických a/nebo pedagogických fakult. Vyjdeme-li při posuzování účelnosti těchto prolegomen z reálných znalostí posluchačů prvních ročníků těchto fakult a z jejich povědomosti o problematice jazyka a jazykové komunikace a o potřebě a smyslu studia mateřského jazyka, pak je třeba konstatovat, že tyto „úvody“ zatím plní nikoli beze zbytku to poslání, které bychom od nich měli očekávat. Závažnějším nedostatkem většiny našich dosavadních jazykovědných školských prolegomen je jejich leckdy nepřiměřená náročnost. Tato náročnost je dána někdy tím, že výklady, pojmy a charakteristiky nejsou zapojeny do dostačujícího množství souvislostí, potřebných k náležitému pochopení jevu i problému, jindy je dána spíše relativně vysokou abstraktní hodnotou jednotlivých formulací. Nejméně se tato kritika týká nejnovějšího, knižního *Úvodu do štúdia jazykov* Š. Ondruše a J. Sabola; tato práce, již považujeme vzhledem k účelu, který má plnit, za velmi zdařilou, snese srovnání s některými kvalitními úvody sovětskými (např. J. S. Maslov).

Vysoká náročnost našich školských úvodů, způsobená mnohdy nedostatečnou zapojeností do souvislostí nebo operováním pojmy a termíny, které se neobjasňují (např. invariant, invariantní), vede někdy až k nemožnosti pochopit podstatu jevu či problému. Uveďme tu jen několik příkladů. V ZJE je definována morfologie jako „dílčí jazykovědná disciplína, zkoumající základní signifikativní (znakové) jednotky jazyka — morfémy“ (s. 52); následující poukaz na nemožnost stanovit hranice mezi lexikologií, gramatikou (!) a morfologií vyvolá rozpaky u školeného lingvisty, který může pochopit, co se danými termíny patrně rozumí. Sotva však lze takové pochopení předpokládat u posluchače prvního ročníku vysoké školy. Totéž platí o výkladu v ZJE, že lexikologie a sémantika je součástí morfologie nebo že kategorii rodu u jmen odpovídá u sloves kategorie diateze apod. V ZJH nacházíme i některé problematické formulace závažných pojmů jazykovědy. Např. jazykový znak se tu charakterizuje jako invariantní jednotka formální struktury jazyka (morfém, slovo, spojení slov, věta). Ale v jazykovědě jsou morfém i slovo běžně považovány za jednotky variantní (alomorfy, varianty slova) a méně běžně se vymezuje jako variantní jednotka i věta. Termínu ‚invariantní‘ je pak v této souvislosti třeba rozumět patrně nikoli jako ‚neproměnný‘, nýbrž jako ‚mající nějaký invariant‘; na to by ovšem bylo třeba poukázat. V kapitole popisující syntaktickou rovinu se v ZJH operuje termínem ergativní konstrukce, avšak odpovídající pojem se vysvětluje vztahem, pro který se vždy užívalo a stále ještě užívá termínu pasívum (tj. konstrukce, v níž agens není vyjádřen podmětovým nominativem; srov. s. 76).

Nalezneme tu i zjevnou kontradikci; na s. 92 se říká, že „slovo je konvenční znak pojmu“, avšak na s. 94 se tvrdí, že „slovo nie je znakov pojmu, ale vyjadruje pojem“. Bylo by tu třeba osvětlit, jaký je rozdíl mezi ‚být znakem něčeho‘ a ‚vyjadřovat něco‘. V kapitole o slovesném rodu je v ZJH na malém prostoru

(1 strana) nahuštěno příliš mnoho informací, přičemž pojem slovesného rodu má zde i v rámci světové jazykovědy neobvykle široký rozsah (zahrnuje kauzativnost, reflexivitu, nerozlišuje se mezi gramatikou v užším smyslu a slovtvorbou atd.). Definice či charakteristika kategorie slovesného rodu jako transformační kategorie, v níž jde o změnu činnosti na trpné vnímání, je více než problematická. V rozsáhlé literatuře o slovesném rodu bylo již mnohokrát poukázáno na to, že ve vztahu tzv. aktiva a pasíva nejde o změnu děje samého, ten se v pasívní konstrukci nemění. Také v ZJE je kategorie slovesného rodu představena příliš široce a navíc výklad je veden v těžko přístupné rovině i pro specialistu na tyto otázky.

V pracích shrnujících (některé) základní poznatky oboru koncipovaných jako ‚úvod do studia‘ dosti překvapují značně problematická netradiční hodnocení některých základních jevů či vlastností systému, které jsou v literatuře popisovány a hodnoceny poměrně jednotně. Jde např. o základní dichotomické rozlišení systémových vztahů v jazyce na vztahy paradigmatické a syntagmatické. Tyto rozdílné systémové vztahy (ovšem syntagmatika je především záležitostí promluvy, avšak zahrnuje i jevy systémové) jsou v ZJE hodnoceny jako vztahy v rámci protikladu langue — parole. Srov.: „Vztahy mezi jednotkami tvořícími systém se nazývají paradigmatické, vztahy mezi jednotkami konkrétní promluvy naproti tomu syntagmatické.“ Lze se snad domnívat, že autor považuje např. lexikální a syntaktickou valenci či syntaktický slovosled za jevy paradigmatické, anebo je nepovažuje za systémové? V ÚdŠJ zase překvapuje tvrzení, že rozdíly mezi významy slov v různých jazycích jsou důsledkem pouze odlišného vnitřnějazykového vývoje jednotlivých jazyků (s. 49).

Je otázka, do jaké míry seznamovat budoucí učitele jazyků s problémy jazyka a jazykovědy. Domníváme se, že zatímco na problémy, rozpory v systému jazyka a v jazykové komunikaci je třeba — metodicky propracovaně a názorně — soustavně poukazovat, upozorňovat na neshody, rozmanité přístupy a často protikladná hodnocení jazykových jevů ze strany lingvistů není nutné, ani potřebné. Tak se domníváme, že není např. vhodným úvodem jazykovědných školských prolegomen upozornění, že jazykovědci ‚nevědí, co je podstatou jazyka‘: „Na otázku, co je to jazyk, odpovídají jednotliví lingvisté a filozofové různým způsobem: existuje několik desítek definic jazyka, obsahujících namnoze protichůdná tvrzení.“ (ZJE, s. 5) Toto upozornění spíše než cokoli jiného vyvolá u studenta rozpaky nad smyslem podobných definic. Zcela jinak, velmi vhodně, začínají výklady o jazyce jako o společenském jevu v JaJ: „Lidská řeč obklopuje člověka od raného dětství až do smrti. Jazyk proniká skrz naskrz našim vědomím. Jazyka jsme si zvykli užívat ve všech životních situacích. Užíváme ho většinou zcela automaticky a přirozeně, takže mu obvykle nevěnujeme víc pozornosti než dýchání nebo tepu srdce. A přece je jazyk něco zcela jiného než prosté fyziologické funkce našeho organismu...“ (JaJ, s. 5).

Budeme-li vědeckou analýzu a systém vědeckých konstruktů budovat na důsled-

ném rozlišování dialekticky protikladných vztahů částí a celků objektivní reality, jejich spontánního odrazu ve vědomí v podobě spontánních, předvědeckých pojmů (vyjadřovaných slovy jako *zvíře*; *učení*; *slovo*, *věta*) a uvědomělého odrazu těchto vztahů v pojmech (konstruktech) vědeckých, omezí se rozporné názory badatelů na důsledky nepřesně, neúplně či mylně hodnocených jevů a rozporů objektivní reality. Půjde pak v oblasti lingvistiky např. o to, co mají společného a čím se liší výpovědi jako *Hoří stodola* a *Požár!*, nikoli o to, zda výpověď *Požár!* „je také věta“ apod. Autor prolegomen pak může předkládat pouze ty informace, o nichž je přesvědčen (na základě znalostí), že jsou relativně správné. Domníváme se, že při tom není rozhodující, zda jde o poznatky obecně známé a přijímané, či o výsledky vlastní badatelské práce. Jistě nelze předpokládat, že autor přistupující k práci na prolegomenech, nezaujme k žádnému jevu vlastní stanovisko a sestaví „úvod“ pouze z hotových či upravených vět a výkladů převzatých odjinud. Na druhé straně ovšem také nelze upadat do opačného extrému a přeplňovat prolegomena vlastními originálními myšlenkami a nápady výrazně se vymykajícími dosavadní soustavě poznatků. S tím souvisí i nevhodnost zavádění málo běžných či zcela individuálních termínů. Jestliže by bylo např. možno předložit širší lingvistické veřejnosti k posouzení vhodnost terminologicky rozlišovat morf jako unilaterální znakovou jednotku vázanou na bilaterální morfém na jedné straně a morfon jako „izolovanou formu jazykového znaku (ZJE, s. 54), pak ovšem nelze předpokládat, že totéž terminologické rozlišení je vhodné jako součást úvodních výkladů o jazykovém systému.

Jedním z nejpodstatnějších problémů při koncipování prolegomen je hledisko výběru základních informací, zejména vzhledem k potřebě respektovat dialektický protiklad obecného a zvláštního. Je-li smyslem úvodu do studia přirozeného jazyka seznámit posluchače 1. ročníku vysoké školy s podstatou jazyka a jazykové komunikace a poskytnout mu dostatečné množství informací o vlastnostech systému přirozeného jazyka tak, aby dovedl náležitě, přiměřeně zhodnotit postavení jednotlivých prostředků jazyka v rámci komplexu jazykového systému a v jejich vztahu k ostatním systémovým prostředkům, aby dokázal vnímat a hodnotit rozmanité projevy vztahu formy a obsahu v oblasti jazykových komunikátů, konkrétně ty vztahy formy a obsahu, s nimiž se bude seznamovat při speciálním studiu jednotlivých jazykových rovin (fonologie, morfologie, syntax, lexikologie), pak se domníváme, že tento úvod by měl poskytovat jistý integrující nadhled nad konkrétními projevy vztahu formy a obsahu jednotlivých rovin a prostředků. Toho je možno dosáhnout tak, že po úvodních výkladech o lidské mluvě, o vztahu řeči a jazyka, o znakových principech komunikace, o vztahu jazyka a společnosti, jazyka a myšlení, o principech a zákonitostech jazykového vývoje, o vztahu jazyka a dialektu a o složkách jazyka národního, budeme dále postupovat nikoli podle jednotlivých paradigmatických a syntagmatických vztahů v rámci jednotlivých rovin, nýbrž zaměříme se spíše na charakteristiku základních jazykových prostředků (foném, morfém, slovo, věta — tak je koncipován ÚdJ) a funkce jejich vlastností v procesu

komunikativní reprezentace entit objektivní reality a vztahů mezi nimi existujících.

Postup od jazykového prostředku (nikoli od jazykové roviny) a zřetel k integrujícímu nadhledu umožňuje např. osvětlit princip synonymie jako jeden z projevů asymetrie formy a obsahu elementů jazykového systému, tedy nejen jako vlastnost jednotek lexikální soustavy. Poukaz na existenci synonymie jako na obecnou vlastnost paradigmatických vztahů ve všech rovinách jazykového systému, je jednou z integrujících informací o jazyce, které by měla jazykovědná prolegomena obsahovat. To, co lze konstatovat o principu synonymie jakožto projevu asymetrie formy a obsahu, platí pochopitelně také o dialekticky protikladném projevu této asymetrie, o principu polysémie a homonymie. S asymetrií formy a obsahu lze pak usouvztažnit obecnější princip jazykových protikladů, protiklad implicitnosti a explicitnosti v jazyce a řeči. S tím souvisí i potřeba objasňovat a exemplifikovat další, dialektické jazykové protiklady, které jsou důsledkem neustálého vzájemného ovlivňování řečové činnosti a jazykového systému.

Rovněž závažným problémem při koncipování prolegomen je rozvržení a uspořádání látky. Podívejme se nyní, jak jsou výklady školských prolegomen rozvrženy v našich jednotlivých úvodech. Uvedeme tu názvy jednotlivých kapitol.

JaJ: 1. Jazyk. 1.1 Jazyk jako společenský jev. 1.2 Jazyk a myšlení. 1.3 Langue — parole. 1.4 Funkce jazyka. 1.5 Znaková povaha jazyka. 1.6 Systém v jazyce. 1.7 Vztah centra a periférie v jazyce. 1.8 Dynamika jazyka. 2. Jazykověda. 3. Fonologie. 4. Gramatika.

ZJH: I. Všeobecné pojmy. II. Jazykové roviny. III. Syntaktická rovina. IV. Onomatologická rovina. V. Fonologická rovina. VI. Jazyková typologie. VII. Genetická příbuznost jazykov.

ZJE: I. Podstata jazyka. II. Struktura promluvy — jazykové jednotky. III. Fonologie. IV. Morfologie. V. Lexikologie, sémantika. VI. Gramatické kategorie. VII. Syntax. VIII. Jazyk a společnost. IX. Klasifikace jazyků.

ÚdJ: I. Komunikace. II. Jazyk. III. Jazykové jednotky. IV. Vznik a vývoj jazyka. V. Národní jazyk a jeho složky. VI. Z historie jazykovědy. VII. Počátky české jazykovědy. VIII. Lingvistika a vyučování českému jazyku.

ÚdŠJ: I. Všeobecná část. II. Zvuková rovina. III. Významová rovina (A. Morfologická rovina, B. Syntaktická rovina, C. Lexikální rovina). IV. Klasifikácia jazykov. V. Základná jazykovědná terminológia v slovenčine a vo svetových jazykoch.

Pokud jde o uspořádání výkladů v těchto úvodech, není zcela jasné, proč např. v ZJE jsou obecné výklady o jazyce a společnosti odtrženy od obecných výkladů o podstatě jazyka a odsunuty až do 8., předposlední kapitoly. Také v ÚdJ by snad bylo možno samostatnou kapitolu o vývoji jazyka spojit s obecnými výklady o jazyce a komunikaci. Pokud jde o nejnovější z řady úvodů (ÚdŠJ), jeho závažnějším nedostatkem v této souvislosti je značná disproporce v rozvržení látky mezi kapitolu zevrubně pojednávající o fonologickém systému (83 stran, tj. přibližně čtvrtina knihy) a kapitolami popisujícími ostatní subsystémy (79 stran pro morfologii, syntax

a lexikologii!). Zdá se, že výrazné upřednostňování fonologie může mj. u čtenáře vyvolat zkrslý dojem, jako by znalost fonologického subsystému představovala nejdůležitější součást znalostí o jazyce.

Jestliže jsme výše poukázali na to, že nepovažujeme za vhodné ve školských prolegomenech upozorňovat na rozmanité názory, leckdy protikladné, týkající se základních jevů jazykového systému, domníváme se, že není rovněž příliš vhodné předkládat studentovi řady terminologických synonym, neboť znalost příčin této synonymie mu v počáteční fázi studia není potřebná. Např. v JaJ na s. 19 se uvádí tato řada terminologických synonym: (funkce) výzvolá, konativní, apelativní, operativní, excitativní. Podobně i v ÚdŠJ na s. 216 se píše: „Predmety objektívnej reality, ktoré označujeme slovami, nazývame v jazykovede denotáty, nomináty, referenty.“ Pokud by bylo vhodné na terminologickou synonymii vzhledem k jejímu běžnému výskytu upozornit, bylo by třeba, domníváme se, uvést alespoň minimální souvislost osvětlující existenci takové synonymie. Naproti tomu v prolegomenech vědeckých (mohli bychom rozlišovat mezi oběma typy prolegomen již jejich názvem, např. *Úvod do studia přirozeného jazyka — Základy jazykovědy*), která by se od školských lišila jednak absencí elementárních, vstupních informací, jednak přítomností informací o složitějších vlastnostech a systémových vztazích, resp. i mírou abstrakce při hodnocení určitých vlastností a vztahů, bylo by shromáždění terminologické synonymie v souvislosti s poukazem na různé metodologické přístupy, jazykovědné školy a jednotlivé koncepce vhodné a prospěšné.

Školská jazykovědná prolegomena (*Úvod do studia přirozeného jazyka*) měla by, domníváme se, především od základu, srozumitelně a přitom nikoli triviálně seznámit posluchače lingvistických oborů s podstatou jazyka jako prostředku mezilidské komunikace, poukázat na rozmanitost dílčích jazykových prostředků a jejich vlastností, na složitost, relativní stálost i proměnlivost vztahů existujících mezi jazykovou formou, obsahem našeho vědomí a skutečností existující mimo jazyk i mimo naše vědomí. Tento zřetel by měl být uplatňován nejen v obecných partiích, ale také v největší možné míře i při charakteristice dílčích oblastí jazykového systému i jednotlivých jevů a vlastností. Domníváme se dále, že by bylo třeba důsledněji systematicky poukazovat na dialektické jazykové protiklady jako jsou protiklad totožnosti a rozdílu (variantnost a synonymie jako protipól invariantnosti), podstaty a jevu (např. problematika fonému a hlásky), kvality a kvantity (problematika fonému, některé jevy vývoje jazyka, problematika deminutiv), obecného a zvláštního atd. a dokumentovat tyto protiklady a rozpory v různých rovinách.

Důležitou součástí školských prolegomen mělo by být vedle osvětlení podstaty a principů jazyka a jazykové komunikace stanovení cílů jazykovědné práce, jejich hlavních úkolů a možností aplikace lingvistiky v životě společnosti. V souvislosti s charakterizací jazyka a vztahu jazyka, jazykovědy a společnosti bylo by pak

umožněno postupovat tak, aby posluchač získal aktivní, uvědomělý vztah k studovnému oboru.

Pedagogická fakulta UK

Praha 1 — Nové Město, M. D. Rettigové 4

НАЗНАЧЕНИЕ И ХАРАКТЕР «ВВЕДЕНИЙ В ЯЗЫКОЗНАНИЕ»

Резюме

Имея в виду назначение пособий типа «введение в языкознание», автор характеризует с 1976 г. изданные в Чехословакии пособия этого типа и рассматривает некоторые недостатки этих пособий. По его мнению, «школьные лингвистические пролегомены» (которые он предлагает отличать от «научных») должны (помимо изложения общих свойств языка как средства общения и проблем пользования языком в общественной коммуникации) вооружить студента прежде всего некоторым интегрирующим воззрением на языковые явления, с которыми он будет знакомиться отдельно на последующих специальных занятиях.

SPRÁVY A POSUDKY

DANEŠ, F.—HLAVSA, Z. a kol.: *VĚTNÉ VZORCE V ČEŠTINĚ*. Praha, Academia 1981. 279 s.

Kolektív pracovníkov Ústavu pro jazyk český ČSAV v zložení F. Daneš (vedúci kolektívu), Z. Hlavsa, A. Jirsová, E. Macháčková a H. Prouzová predkladá v práci *Větné vzorce v češtině* modernú syntézu vetnej sémantiky vychádzajúcu z materiálu českého jazyka. Tejto práci predchádzala cieľavedomá a dôkladná príprava teoretická (porov. štúdie publikované približne od začiatku 60. rokov), študijná (porov. aj publikáciu *Práce o sémantické struktuře věty — přehled a kritický rozbor z r. 1973*) a materiálová (ako sa píše v predhovore, opiera sa práca „o zobecněné zkušenosti získané rozborom asi 2000 českých slovesných lexémů jakožto slovesných predikátorů, avšak v této knize vycházíme z podrobné analýzy 300 najfrekventovanejších sloves“ — s. 5). Takýto spôsob prípravy našiel pozitívny výraz vo výslednom tvare: postup autorov je hlboko premyslený v teoretickej i materiálovej zložke tejto monografie, moderným lingvistickým aparátom sa zmocňujú komplikovanej reality prirodzeného jazyka v komplexe jeho významovej i výrazovej zložky a na tomto základe prinášajú nové a pozoruhodné poznatky.

Treba vyzdvihnúť predovšetkým šírku spracovanej lingvistickej literatúry domácej i zahraničnej (autori ju rozoberajú v 1. kapitole s názvom *Některé významnější práce o sémantické a valenční struktuře věty*, s. 7—40). Pri náčrte doterajšieho vývinu lingvistického myslenia v oblasti sémantiky vetvy upozorňujú na myšlienky, koncepcie, na ktoré nadväzujú, resp. ktoré sú blízke ich teoreticko-metodologickému východisku (K. F. Sundén, T. Milewski, Z. Gołąb, V. Mathesius, M. Dokulil, S. D. Kacnelson, M. A. K. Halliday, G. F. Leech, E. H. Bendix, M. Bierwisch, V. L. Chafe, M. Grochowski a i.). Žiada sa upozorniť, že v tomto prehľade literatúry sa osobitne uvádzajú aj slovenské práce o intencii slovesného deja: koncepcia, ktorej autorom je E. Paulíny, a jej rozpracovanie v prácach J. Ružičku, J. Kačalu, F. Mika a J. Oravca. K tejto línii vo výskume syntaktickosémantických vlastností slovesa sa autori programovo hlásia najmä používaním pojmu a termínu intencia predikátov (v sémantickom zmysle — oproti pojmu a termínu valencia, s ktorým pracujú na formálnosyntaktickej rovine). Zaujímavé je, že pojmom a termínom intencné pole („súbor participantských pozícií vlastný danému predikátu“ — s. 50—51) sa hlásia k Porzigovmu pojmu *Bedeutungsfeld*, hoci v podobnom vymedzení sa s ním narába aj v slovenskej lingvistiky (napr. u F. Mika v práci z r. 1962, u J. Ružičku, v *Morfologii slovenského jazyka* a pod.). Do úvahy tu prichádza aj termín intencná sféra (predikátu). Tým, že autori *Větných vzorců v češtině* upozorňujú na myšlienky iných bádateľov, ktoré sami rozpracúvajú, pomáhajú čitateľovi nielen vidieť väzby svojej koncepcie s výsledkami iných bádateľov, lež aj orientovať sa v zložitej problematike súčasných teórií vetnej sémantiky vo svete.

Vekú pozornosť venujú autori prácam sovietskych jazykovedcov v okruhu vetnej sémantiky, napr. prácam J. D. Apresiana, V. G. Gaka, T. Alisovovej a osobitne názorom S. D. Kacnelsona, ktorý vo svojej monografii *Tipologija jazyka i rečevyje myšlenije* (1972) nerieši výlučne alebo špeciálne otázky vetnej sémantiky, ale ich pertraktuje na pozadí jazykovej sémantiky a ucelenej teórie jazyka, a jeho závery značia aj pre systematiku vetnej sémantiky originálny prínos a popudy na ďalšie tvorivé rozvíjanie. Originálnosť Kacnelsonovej koncepcie potvrdzuje i to, že sa na ňu v našej i zahraničnej literatúre stále bohato nadväzuje. U nás v ostatnom čase intenzívne nadviazal na Kacnelsonove výskumné výsledky R. Zimek v práci *Sémantická výstavba věty* (1980).

Zo západoeurópskych a amerických lingvistov značnú pozornosť venujú autori Fillmorevej tzv. pádovej gramatiky, ktorá od svojho vzniku prešla rozličnými modifikáciami a v súčasnosti predstavuje jednu z najvýraznejších koncepcií sémantickej syntaxe, rozpracovaných viacerými ďalšími bádateľmi. Fillmoreve práce rozoberá najnovšie E. Ružičková vo svojej monografii *Slovesá pohybu v slovenčine a angličtine* (1982).

V súvisе s rozborom odbornej literatúry sa autori *Větných vzorcov v češtině* vyrovnávajú s takými v súčasných lingvistických teóriách často používanými, ale nie vždy explicitne vymedzenými pojmami, ako je hĺbková a povrchová štruktúra, propozícia, presupozícia, a podávajú kritiku rozličných koncepcií tzv. generatívnej sémantiky.

Šírkou spracovanej domácej i zahraničnej literatúry, systematickým a názorným výkladom vlastnej koncepcie, ako i jej aplikáciou na bohatý jazykový materiál sa monografia o vetných vzorcoch v češtine okrem iného stáva aj veľmi potrebnou a užitočnou študijnou pomôckou. Pravda, aj odborne pripravený čitateľ môže niekedy mať starosti, aby sa zorientoval v takých pojmoch ako závisle premenné, nezávisle premenné (pochádzajúcich z matematickej logiky), najmä ak nie sú na príslušnom mieste v knihe vysvetlené. Náročné sú tie časti výkladu, v ktorých sa jazykové javy formalizujú (prispôbenými prostriedkami relačnej logiky) — myslíme tu predovšetkým výklad na s. 52—56, ktorým sa objasňuje pojem sémantická formula predikátov. Ťažko sa sledujú výklady o premenných špecifikovaných predikátom, ktoré majú ráz participantu, resp. o nešpecifikovaných alebo implikovaných predikátom, ktoré nemajú ráz participantu (s. 55).

V hŕštine odbornej literatúry a rozmanitých koncepcií sémantickej syntaxe si autori vymedzili zreteľné vlastné miesto. Charakteristické pre ich prístup k vetnej sémantike a k štruktúre vety je ujasnené filozofické východisko, dobrá orientácia vo svetovej jazykovednej literatúre, nadväzovanie na bohatú domácu lingvistickú tradíciu, využívanie výdobytkov modernej logiky, presne vypracovaný pojmový a terminologický aparát, opretie o bohaté materiálové východisko a pevné rozlíšenie jazykových javov z hľadiska ich príslušnosti k rozličným úrovniam jazykového systému. V kontexte svetovej jazykovednej literatúry sú *Větné vzorce v češtině* originálnym jazykovedným dielom, ukazujúcim, že jestvujúca úroveň vedeckého poznania vetnej sémantiky (a vety vôbec) umožňuje robiť syntézu, ale aj optimálnu metódu, ako takúto syntézu robiť.

Svoj prístup ku štruktúre vety a osobitne k vetnej sémantike rozvádzajú autori v 2. kapitole (*Principy analýzy a popisu větných struktur* — s. 41—87). Z celkovej koncepcie, ako i z zvláštného pracovného postupu vychádza, že autori chápu jazykové javy na úrovni vety ako komplexy významu a výrazu. Vychádza sa z pojmu vetná syntax češtiny: vymedzuje sa ako „systémově uspořádaný soubor větných vzorců a pravidel, tj. obecných a jazykovým společenstvím přijatých organizačních principů, podle nichž mluvčí utváří jedinečné výpovědi“ (s. 41). Vetný vzorec je štruktúra minimálna a zároveň úplná, syntaktický systém disponuje konečným počtom vetných vzorcov. Vetné vzorce môžu mať rozličné derivácie — tie vznikajú uplatnením syntaktických pravidiel (autori rozoznávajú rozvíjacie, rozširovacie a substitučné syntaktické pravidlá). Vetný vzorec má formálnogramatickú a sémantickú zložku, pričom obidve sa opierajú o centrálnе postavenie slovesa vo vete. Sloveso má schopnosť spájať sa s istými tvarmi iných plnovýznamových slov. Rozdiel medzi spájateľnosťou slovesa s mennými tvarmi na gramatickej a sémantickej rovine stavby vety riešia autori zavedením pojmov valenčný potenciál, ktorý sa pripisuje slovesu na gramatickej úrovni (v rámci tzv. gramatického vetného vzorca), a intencia, ktorá sa pririeká slovesu na sémantickej úrovni (v rámci tzv. sémantického vetného vzorca).

Pre koncepciu autorov je dôležité rozlíšenie predikátora a predikátu. Predikátor má rozhodujúcu úlohu pri usúvzťažňovaní, a to vo formálnej i významovej zložke. Je to znaková jednotka majúca formu a význam. Predikátom sa označuje významová zložka predikátora. Z hľadiska spájania sa týchto prvkov s inými hovorí potom autori pri predikátore o valenčnom potenciáli, kým pri predikáte o intencii. Dlíštinka valenčný potenciál (valencia) — intencné pole (intencia) je síce vecne aj metodicky pochopiteľná, ale prináša so sebou isté ťažkosti. Aj autori píšú, že „mezi valenci a intenci není vztah jednoznačného přiřazení“ (s. 51), ale vynára sa otázka, či je možné dôsledne valenčný potenciál

a intencné pole rozlišovať. Oprávnenosť tejto otázky potvrdzuje aj kríženie pojmov (zrejme neúmyselné) patriacich do sféry valencie z jednej strany a intencie z druhej strany: pojem participant sa v práci jednoznačne prísudzuje intencii, resp. intencnému poľu, a teda sémantickej rovine, ale na s. 57 je reč o „Iavovalenčnom participante“, hoci v duchu koncepcie autorov zjavne má byť reč o Iavointenčnom participante. Z druhej strany zasa na s. 61 sa hovorí o valenčnom poli predikátora, resp. slovesa, hoci tu podľa koncepcie autorov patrí pojem valenčný potenciál alebo intencné pole. V každom prípade to svedčí o prirodzenom prestupovaní sa blízkyh pojmov a termínov. Dôležité však je, že v práci sú obidva pojmy a termíny presne vymedzené a jasne je určený aj ich vzájomný vzťah.

Vetnú sémantiku autori *Větných vzorcov v češtině* opierajú o to, že „vety každého jazyka nějak popisují, prezentují, vystihují různé reálné situace (dějové i statické), které člověk poznává a o nichž komunikuje“ (s. 44). Pritom je dôležitý princíp výberovosti, prejavujúci sa u každého hovoriaceho a v každom jazyku. „Typové“ situácie, v ktorých pozície zodpovedajúce objektom nie sú špecifikované, nachádzajú svoj výraz v predikátoroch umožňujúcich (po špecifikácii objektov) označiť veľké množstvo reálnych situácií. Pre takýto výklad sémantiky vety nachádzajú autori oporu aj u S. D. KacneIsona, ktorý vraví: „Reálne fakty skutočnosti sa neodrážajú v izolovaných slovách, ako sú dané napr. v slovníkoch, lež v rečových komunikáciách, celostných oznámeniach, textoch“ (Tipologija jazyka i rečevoje myšlenije, 1972, s. 140).

Ako sme už naznačili, pre autorov *Větných vzorcov v češtině* je charakteristický premyslený a na seba nadväzujúci súbor pojmov a termínov typu predikátor, predikátorová štruktúra, valenčný potenciál, valencia, gramatický vetný vzorec; predikát, intencné pole, intencia, sémantická formula predikátov, sémantický vetný vzorec a pod. Pri voľbe tohto presného pracovného aparátu, ktorý je jedným z charakteristických znakov práce a zvyšuje jej exaktnosť, výdatne čerpali z výdobytkov modernej logiky. S takýmto prístupom prirodzene súvisí aj preverovanie pojmového a terminologického aparátu tradičnej alebo klasickej jazykovedy. Z tohto hľadiska sa autori programovo vzdávajú „tradičných lingvisticko-logických pojmov subjekt — predikát“ (s. 39); podobné konštatovanie si možno prečítať i na s. 43 a 59. Pravdaže, vetnočlenská teória výkladu vetnej stavby a s ňou spätý pojmový a terminologický aparát je taký vžitý, že aj autori sami toto svoje striktné stanovisko porušujú (napr. na s. 41, 63).

V tretej časti monografie, ktorá je najrozsiahlejšia (s. 88—250), autori analyzujú a opisujú vybraný jazykový materiál. Uvádzajú vzorce so slovesami pohybu, so slovesami hovorenia, myslenia a vnímania, so slovesami so všeobecným významom zmeny a napokon so slovesami všeobecne chápaných a elementárnych dejov. Najprv sa podáva analýza celej skupiny a potom sa opisujú jednotlivé slovesá. Autori pristupujú k materiálu s pozoruhodným zmyslom pre vystihnutie a označenie relevantných významových zložiek skupín slovies so spoločnými sémantickými črtami, ako aj jednotlivých slovesných lexém. Tak roztriedenie, ako aj sémantickú analýzu vybratej množiny českých slovies treba označiť za priekopnícku prácu. Autori sa pri nej museli vyrovnávať s mnohými teoretickými aj praktickými problémami, ako je voľba kritérií, ich kríženie, viacvýznamovosť prevažnej väčšiny slovies a príslušnosť mnohých slovies do rozmanitých skupín a pod. Pri svojej práci využívali aj údaje vo výkladových slovníkoch češtiny. Ich pracovné výsledky majú však aj spätnú väzbu, lebo ich bude možno opätovne využiť pri presnejšom lexikografickom opise významu slovesných lexém.

Prácu kolektívu autorov na čele s F. Danešom treba hodnotiť veľmi vysoko. Vychádza síce predovšetkým z výdobytkov moderného lingvistického myslenia a je založená aj na výsledkoch modernej logiky, ale zároveň predstavuje aj syntézu poznatkov klasickej syntaxe, resp. gramatiky. *Větné vzorce v češtině* sú úspešnou syntézou aj v inom zmysle: sú totiž aj syntézou teoretickej a materiálovej zložky lingvistickej práce a ukazujú, ako by sa mala bádateľská práca v oblasti vetnej sémantiky uberať aj v iných výskumných strediskách.

J. Kačala

V ostatnom čase sa v lingvistickom výskume venuje zvýšená pozornosť teoretickým a metodologickým otázkam jazykovedy. Overovanie a prepracúvanie teoreticko-metodologických východísk výskumu je v podstatnej miere stimulované orientáciou mnohých lingvistických pracovísk na problémy sémantiky a semiológie. Výskum sémantiky jazykových prostriedkov z jednotlivých jazykových rovín nevyhnutne predpokladá konkrétne analýzy jazykového materiálu, no zároveň nastoľuje celý rad všeobecných otázok. Aj v tejto súvislosti je aktuálna dialektická väzba medzi teoretickými východiskami a ich overovaním v praxi, na praktickom materiáli: analýzy nemožno robiť iba na základe empirie, teoretické zovšeobecnenia bez dokladu sú prázdne schémy.

Obidva póly sémantických výskumov (teoreticko-metodologický a analyticko-praktický) sa u nás naposledy komplexnejšie osvetľovali na vedeckej konferencii o sémantike v Smoleniciach, ktorá sa konala v januári 1980 — materiály z tejto konferencie vyšli ako *Jazykovedné štúdie XVI*. Zborník obsahuje 51 referátov a pripravených diskusných príspevkov (komunikátov). Treba privítať, že sa v tomto zväzku upustilo od tradície uvádzať príspevky podľa abecedného poradia autorov. Tu sa uplatnilo obsahovo-tematické členenie, na základe ktorého sa publikácia člení do štyroch častí.

Všeobecné teoreticko-metodologické otázky sa na pozadí vzťahu semiológie a sémantiky skúmajú v prvej časti zborníka (*Semiologické aspekty sémantiky*, s. 13—42). Hovorí sa tu o takých základných otázkach, ako je podstata jazykového znaku ako systémového prvku, vlastnosti jazykového znaku v procese komunikácie, vzťah medzi jazykovým znakom a jazykovými prvkami (najmä slovom), rozsah jazykového znaku, ako aj vzťah sémantiky a semiológie. Dôsledne sa presadzovala bilaterálna koncepcia jazykového znaku (E. Pauliny, Á. Kráľ, i keď v iných prácach sa skôr prikláňa k unilaterálnej teórii, a najmä J. Horecký). Správne sa zdôraznilo, že znak nemožno stotožňovať so slovom. Teoreticky závažné je rozlišovanie systémových a komunikačných jazykových znakov (J. Horecký). Na jeho základe možno jednoznačnejšie vymedziť vzťah medzi znakom a slovom (významom slova). Zároveň to umožní z nového aspektu skúmať tzv. významové vzťahy slov v rámci synonymie, polysémie a homonymie.

Positívnu črtou príspevkov v prvej časti (ktorá je príznačná aj pre ostatné príspevky) je kritická, no nie negatívistická interpretácia koncepcií lingvistov z nesocialistických krajín. Znova sa potvrdilo, že tvorivé aplikovanie princípov marxistickej jazykovedy umožňuje zužitkovať podnety sémantických a semiologických výskumov vo svete na budovanie vlastných koncepcií. V takom dialógu s existujúcimi lingvistickými teóriami sa zdôraznila aj potreba venovať pozornosť všetkým stránkam a vlastnostiam jazykového znaku. Ukázalo sa, že v procese komunikácie popri výskumoch v oblasti sémantiky bude treba sústredenejšie skúmať a analyzovať pragmatické javy (P. Sgall), ako aj sigmatické vlastnosti jazykového znaku. V tejto súvislosti treba pripomenúť aj Novákovu semiotickú koncepciu založenú na štruktúrnej osnove lineárnych útvarov (začiatok — stred — koniec).

Druhá časť *Jazykovedných štúdií XVI* je venovaná syntaktickej sémantike (s. 45—142), ktorá sa v ostatnom čase dostáva do centra pozornosti; 19 autorov si všima sémantiku rozličných syntaktických javov, a to vo vzťahu medzi významom a výrazom.

Najviac pozornosti sústredila na seba sémantika vety a jej častí. Vychádzajúc z domácich tradícií, predložil J. Kačala program výskumu sémantickej a gramatickej štruktúry vety založený na intencii slovesného deja. Základným predpokladom opisu sémantickej štruktúry vety je vymedzenie druhu a počtu sémantických zložiek, analýza ich rozmiestnenia vzhľadom na východisko a cieľ dynamického príznaku pomenovaného slovesom, určenie vzájomného vzťahu medzi východiskovou a cieľovou substanciou vzhľadom na funkciu, ktorú majú ich pomenovania v gramatickej štruktúre vety, a napokon vymedzenie vzájomného vzťahu východiskovej substancie a dynamického príznaku.

Viaceri autori skúmajú vzťah medzi výrazovou rovinou vety a jej významovými dimenziami. Tu je teoreticky závažné konštatovanie, že vetnú sémantiku treba považovať za zložku jazykového systému

(M. Grepl), ktoré opodstatňuje analýzu vzťahov medzi ilokúciou a jej indikátormi. V tejto súvislosti je dôležité zistenie, že ilokučné zložky rečových aktov sa primerane manifestujú prostredníctvom príslušných súborov jazykových prvkov, ktoré sa v jazyku konvencionalizujú a štandardizujú. V rozmedzí vzťahu medzi výrazom a významom sa presvedčivo argumentovalo, že sémantický konštituent syntagmy treba hľadať v sémantike slovných druhov, na základe čoho možno určiť hranice syntagmy (F. Kočíš). Nastolila sa požiadavka prehodnotiť niektoré tradičné pojmy, ktoré zdanlivo spĺňajú požiadavky v syntaxi presne rozhraničovať výrazovú (formálnu) a významovú (sémantickú) stránku. Tak napr. aj determinácia je univerzálnejší sémantický princíp, nepokrýva iba vzťah medzi nadradeným a podradeným členom (Z. Hlavsa). Pri slovných druhoch sa „tlak“ sémantiky na formu odráža v interferencii prípon, prípadne presunom istých sémantických okruhov slov z jedného vzoru do druhého (J. Oravec). Aj pri klasifikácii a analýze polopredikatívnych konštrukcií treba vychádzať nielen z formálnych kritérií, ale aj z funkčnej a sémantickej stránky vety (G. Moško). Pokiaľ ide o vzťah zvuku a významu, tiež treba zdôrazňovať dominantné postavenie sémantiky, ktorej výraz, forma „služi“ (J. Sabol). Veta a jej sémantika je rozhodujúca aj pri riešení vzťahu medzi synonymiou a konverziou (S. Ondrejovič).

Popri sémantike vety sa časť autorov zamerala na sémantiku textu. Na základe semiotiky sa aj text vymedzuje ako forma existencie istej informácie (J. Mistřík). Potom aj pri texte možno hovoriť o štyroch základných dimenziách (sigmatike, syntaktike, sémantike a pragmatike). Takýto semiotický pohľad na text otvára nové výskumné možnosti. Syntaxe textu sa týka aj otázka zámen (E. Bajžiková); aj keď ich skúmame ako prostriedky výstavby textu, musíme prihliadať na ich sémantiku.

Na rozhraní gramatickej a lexikálnej sémantiky sú príspevky, v ktorých sa riešia sémantické otázky frazeológie. Odôvodňuje sa potreba sémantickej (semémovej) analýzy frazeológie, pričom sa naznačujú i jej možné obmedzenia (J. Mlavec); analyzujú sa frazeologizmy, ktoré jazykovo vyjadrujú obsah mimických a kinetických prvkov (E. Smiešková); skúma sa obsahová stránka tzv. ustálených prirovnaní (E. Kučerová); na základe analýzy frazeologizmov, v ktorých jeden komponent je obsadený historizmom, sa nastoľuje požiadavka konštituovať historickú frazeológiu (J. Skladaná).

Výskumy v oblasti lexikálnej sémantiky sa prezentujú v tretej časti (s. 145—253). Znova sa potvrdilo, že tieto výskumy majú u nás dobrú úroveň, sú rozvinuté do šírky i do hĺbky. Iste aj preto bol o lexikálnu sémantiku na konferencii mimoriadny záujem (22 príspevkov). Problematika lexiky sa síce spracúva hlavne zo synchronného hľadiska, no zároveň sa uplatňuje aj diachronický aspekt a skúma sa i nárečová lexika.

Podstatná časť autorov sa sústreďuje na analýzu sémantickej štruktúry slova a na metódy výskumu lexikálneho významu, ako aj konfrontáciu lexikálneho a slovotvorného významu. V príspevkoch sa akcentuje teoretický a metodologický aspekt, no zovšeobecňujúce závery sa opierajú o primeranú materiálovú základňu.

Nový pohľad na tézu o arbitrérnosti jazykového znaku odhalila analýza úloh slovotvornej motivácie pri tvorení a fungovaní nových slov (J. Furdík): slovotvorná motivovanosť je špecifickým prípadom arbitrérnosti. Pozoruhodná je analýza odvodených slov na rovine paradigmatickej a syntagmatickej (K. Buzássyová). Analýza sémantických príznakov derivátov s abstraktným významom spredmetnenia deja a výskum ich fungovania (spájatelnosti) v kontexte ukázal, že významová špecifikácia odvodených slov sa ozrejmuje viac na základe syntagmatických vzťahov v texte než na základe paradigmatických vzťahov v systéme. Zároveň možno takto sledovať aj synonymnosť a nesynonymnosť jednotlivých slovotvorných prostriedkov. V súlade s tézou o dynamike jazykového systému sa zdôraznila téza o dynamike sémantického systému (V. Straková). Konštitutívne sémantické príznaky, ktoré sú organizujúcim faktorom v sémantickom systéme, sú v neustálom pohybe (zmeny v rozložení, hierarchii a pod.). K takejto disperzii sémantických príznakov dochádza nielen vnútri jednej roviny a jej prvkov, ale aj medzi jednotlivými jazykovými rovinami.

Inštruktívny je prehľad názorov na kategóriu významu v jazyku, konkrétne na vzťah významu a pojmu a na vymedzenie sémantických komponentov slova (P. Ondrus). Správna je požiadavka dôslednejšie využívať sémantickú štatistiku, ktorá je vhodná hlavne pri výskume polysémických slov (M. Těšite-

lová). Odporúča sa distribučná štatistická metóda, ktorú však treba doplniť o syntaktický a morfológický aspekt. Teoreticky fundovane sa odôvodňuje predpoklad o prítomnosti asémantických prvkov v štruktúre slova (J. Bosák). Dôležité je zistenie, že treba odlišovať asémantické prvky, ktoré sa vyčleňujú pri aktuálnej synchronnej derivácii, od prvkov, ktorých vyčleňovanie je (historicky) výsledkom napätia medzi plánom výrazu a významu.

Rámec lexikálnej sémantiky presahuje príspevok o podobnosti a odlišnosti v sémantickej štruktúre prenesených a neprenesených slovies pohybu (E. Ružičková). Závažný je záver, že počet sémantických príznakov sa síce v sémantickej štruktúre prenesených významov zužuje, zatiaľ čo spájateľnosť v rámci kontextu sa rozširuje. Otvára to nové možnosti pri analýze obraznej výstavby umeleckých diel. Osobitný príspevok je venovaný produktivite slovtvorných prípon a sémantike desubstantív a deverbatív (J. Jacko).

Vo viacerých príspevkoch sa autori vracajú k problematike polysémie, homonymie a synonymie. Ide najmä o vymedzenie vzťahu medzi polysémiou a homonymiou. V tejto súvislosti je zaujímavý pokus o stanovenie formalizovaného štatútu lexikálnej homonymie (M. I. Šalínová). Znova sa zdôraznilo, že pri určovaní hraníc medzi polysémiou a homonymiou je potrebná hlboká komplexná sémantická a slovtvorná analýza (Š. Peciar). Ak však uplatníme diachronický aspekt (hodnotenie historického materiálu pre historický slovník), mnohé synchronne homonymá bude treba hodnotiť ako polysémické pomenovania (E. Krasnovská). Rozdiely v polysémickom rozpätí zaznamenávame aj pri porovnávaní spisovného jazyka a nárečí. Komponentová analýza potvrdila, že v nárečovej lexike je bohatšia polysémia (I. Ripka). V tejto súvislosti je dôležité zistenie, že na základe lexikálno-sémantického členenia sa utvárajú západoslovenské, stredoslovenské a východoslovenské areály (A. Habovštiak). Z metodologického hľadiska sa takto znova potvrdilo, že synchronne hľadisko treba rozšíriť nielen o časový aspekt (diachronia), ale aj o rozmer priestorový (V. Blánár), ako aj o ďalšie mimojazykové zretele, vyplývajúce zo spätosti jazyka a spoločnosti (J. Doruľa).

Zaujímavý je pokus vymedziť príznak deminutívnosti pri slovesách, substantívach a adverbiách, určenie jeho sémantických a formálnych príznakov, ako aj charakteristika textových možností deminutív ako synonymných prostriedkov (M. Pisárčiková). Precízna je systémová analýza slovesných slovtvorných synonym, pri vzniku ktorých ide z jednej strany o zámernú metaforizáciu a z druhej strany o analógiu morfeomaticko-slovtvornej štruktúry (M. Marsinová). Treba súhlasiť s tézou, že aj termíny môžu byť v obmedzenej miere „zasiahnuté“ lexikálno-sémantickými procesmi, ktoré sú bežné v neterminologickej slovnej zásobe (I. Masár). S lexikálnou sémantikou voľne súvisia príspevky o sémantickej stavbe názvov rastlín (M. Majtánová), o sémantike gramatických výrazov (A. Ferenčíková) a o hudobníckom slangu (S. Mátejová).

Štvrtá časť (*Konfrontačná sémantika*, s. 257—280) obsahuje štyri príspevky. Tri z nich sú založené na konfrontácii slovenčiny a ruštiny; ide v nich predovšetkým o slovtvornú problematiku. Na základe komponentovej analýzy sa skúmajú lexikálno-sémantické skupiny slovies, ktoré predstavujú prefixálne charakterizované spôsoby slovesného deja (E. Sečaninová). Konfrontáciou sufixálneho a prefixálneho tvorenia adverbií v slovenčine a v ruštine sa zisťujú štruktúrne a typologické podobnosti a rozdiely (D. Kollár). Podobne sa konfrontuje sémantika kvantitatívnych morfém odvodených od základných a radových čísloviek (M. O. Malíková). Vo štvrtom príspevku sa rieši problém ekvivalentnosti prekladu (V. Krupa); konštatuje sa v ňom, že pri hľadaní ekvivalentnej vety ku každej vete originálu dochádza k hierarchickým posunom smerom nadol (redukcia) i smerom nahor (extenzia).

Prehľad hlavných tematických okruhov a základné vymedzenie výskumného zamerania jednotlivých príspevkov ukazuje, že *Jazykovedné štúdie XVI.* predstavujú publikáciu, v ktorej sa dobre odráža súčasný stav a úroveň sémantických výskumov na Slovensku, a to v konfrontácii s výsledkami výskumu českej lingvistiky, ktorá mala na konferencii reprezentatívne zastúpenie. Zborník potvrdzuje, že popri dobre rozvinutom výskume lexikálnej sémantiky sa u nás úspešne rozvíja aj výskum gramatickej (syntaktickej) sémantiky. A tak možno oprávnenne predpokladať, že publikácia, ktorá obsahuje takéto

bohatý teoreticko-metodologický materiál, bude stimulovať ďalšie výskumy v oblasti sémantiky a semiológie.

J. Findra

BUFFA, F.: *ATLAS SLOVENSKEHO JAZYKA. III. TVORENIE SLOV*. Časť prvá. Mapy. Bratislava, Veda 1981. 424 s. — Časť druhá. Úvod — komentáre — dotazník — indexy. Bratislava, Veda 1978. 248 s.

Slovenská dialektológia sa v posledných rokoch prezentovala viacerými krajoými monografiami či oblastnými slovníkmi, no doteraz jej najvýraznejším projektom je nesporne *Atlas slovenského jazyka*. Realizácia tohto rozsiahleho projektu bola heuristicky, teoreticko-metodologicky i technicky značne náročná, a preto sa vydávanie diela uskutočňuje etapovito. Podľa zvolenej koncepcie sa v *Atlase slovenského jazyka* (ďalej *ASJ*) — na rozdiel od iných národných atlasov — jednotlivé jazykové roviny spracúvajú v samostatných zväzkoch. Kolektívne pripravený I. diel *ASJ*, ktorý vyšiel už r. 1968, priniesol závažné údaje o zemepisne diferencovaných hláskoslovných javoch. Po 13-ročnej prestávke vyšli súčasne mapové časti II. a III. dielu atlasu. Druhý diel *ASJ*, venovaný morfolologickej rovine, pripravoval J. Štolc; pri definitívnej úprave máp a porovnávaní údajov v legendách máp s údajmi v predstihu vydanéj komentárovej časti diela (r. 1978 — tento fakt bude treba mať vždy na zreteli pri citovaní atlasu v bibliografiách) participovali pracovníci dialektologického oddelenia Jazykovedného ústavu L. Štúra SAV.

Recenzovaný III. diel *ASJ*, ktorý autorsky pripravil Ferdinand Buffa, priekopnícky komplexne — a to aj v širších slavistických reláciách — využíva metódy lingvistickej geografie pri skúmaní tvorenia slov. Sumované a interpretované poznatky o slovotvorných zvláštnostiach a odlišnostiach slovenských dialektov majú neopakovateľnú dokumentárnu hodnotu.

Je všeobecne známe, že pri príprave jazykového atlasu treba venovať mimoriadnu pozornosť zostaveniu dotazníka, na základe ktorého sa v teréne získava materiál. Dotazník predurčuje obsah atlasu a istým spôsobom determinuje aj samotné spracúvanie materiálu. *ASJ III* vznikol na základe *Dotazníka pre výskum slovenských nárečí II*; jeho slovotvornú časť zostavil autor atlasu. Slovenská dialektológia sa zaoberala slovotvornými otázkami iba sporadicky, slovotvorné zvláštnosti sa z celoslovenského aspektu neskúmali, a preto bolo nefahké vybrať také javy, ktoré by sa dali spracovať metódami lingvistickej geografie. F. Buffa zaradil do svojho dotazníka, ktorý sa vyplňal v r. 1965—1970 v sieti bodov stanovenej pre celý atlas (335 lokalít), 592 otázok. Skúmalo sa tvorenie podstatných mien (393 otázok), prídavných mien (115 otázok), slovíec (71 otázok) i prísloviac (13 otázok). Je prirodzené, že v atlasovom spracovaní sa dotazníkové členenie (v rámci podstatných mien autor vyčlenil ďalších deväť podskupín, napr. mužské názvy osôb, názvy predmetov, expresíva, abstraktá a i.) v plnej miere nedalo rešpektovať, no zaradenie niektorých máp je diskutabilné.

F. Buffa konštatuje (*ASJ III/2*, s. 19), že spôsob utriedenia získaného materiálu vyplynul z jeho povahy a zo základných kritérií slovotvornej analýzy. Vzhľadom na značné slovotvorné svojskosti jednotlivých slovných druhov použil delenie podľa slovných druhov ako hlavné. Centrálné postavenie v atlase majú podstatné mená; v rámci tejto skupiny bolo hlavným klasifikačným kritériom onomaziologické hľadisko, doplnené — najmä so zreteľom na kvantitatívnu obmedzenosť materiálu — sémantickým hľadiskom. V rámci veľkej skupiny názvov podľa vlastnosti sa napr. vyčleňuje podskupina (B) desubstantívnych názvov, podľa autora „názvy osôb a vecí podľa vlastnosti vyplývajúcej z toho, že majú, obsahujú (často v prehnanej miere) to, čo pomenúva slovotvorný (spravidla substantívny) základ“ (s. 55). Okrem názvov osôb typu *všivák*, *brucháč*, *pupkáč*, *hrbáň*, *hlaváň* a pod., tvorených v slovenských

nárečiach sufixami *-ák, -áč, -áň*, sa do tejto skupiny zaraďuje aj názov *lekvárnik* (mapa č. 73 — pomenovanie koláča s lekvárom), ku ktorému sa prikomentujú názvy *jablčník, orechovník, makovník*. Ďalšiu podskupinu (C) však tvoria „názvy vecí pomenované podľa toho, že pochádzajú z toho, resp. nachádzajú sa pri tom, čo vyjadruje slovo (spravidla menný) základ“ (s. 59). V komentári sa potom uvádza, že v spisovnej slovenčine sú pre túto skupinu typické slová so sufixmi *-ník* (napr. *makovník*), čiže sa pripúšťa možnosť iného zaradenia skúmaného javu.

Do tretej kapitoly zaraďuje autor „názvy miesta, na ktorom sa nachádzajú isté veci, na ktorom (alebo v ktorom) je (resp. bolo) alebo sa koná to, čo vyjadruje slovo (spravidla menný) základ“ (s. 64). Zdá sa však, že v slovách *soľníčka* (nádoba na soľ — mapa č. 90), *kolomažnica* (nádoba na kolomaž — mapa č. 91) i *kosisko* (rúčka, držadlo kopy — mapa č. 98) vystupuje len sprievodný príznak miesta; bolo by ich možné pokladať za názvy vecí či nástrojov (so špecifikáciou pasívny nástroj, charakteristickou pre súčiastky nástrojov a pomôcky).

Nárečový materiál autor predstavuje na čiernobielych symbolových mapách. Uplatnil metódu, ktorá sa v súčasnej dialektológii využíva najviac; pomocou symbolov sa nárečová diferenciácia znázorňovala už aj v prvom zväzku slovenského národného atlasu. V *ASJ III* sa používa tzv. analytický spôsob mapovania. Na jednej mape, ktorá je samostatnou jednotkou, je zachytená slovo tvorná diferenciácia v rámci jedného slova, pričom ťažisko je v rozličných derivátoch so spoločným slovo tvorným základom a s tým istým významom. Takéto deriváty autor vyznačil na mapách rozličnými symbolmi, pričom menej výrazné symboly (prázdne krúžky) používal pri najrozšírenejších (a spravidla stredoslovenských) derivátoch, kým výraznejšie symboly (vnútri vyplnené geometrické figúry) použil na zobrazenie menej rozšírených a spravidla okrajových podôb. Zvolená systematika je inštruktívna a preukazná, mapy sú kontrastné a dobre čitateľné.

Menšími (negeometrickými) znakmi sa na mapách *ASJ III* zaznačujú lexikálne diferenciácie, ktoré sa pri akcentovaní slovo tvorných diferencií správne chápu ako nadbytočné protiklady. Pri expresívach (napr. pri slove *hundoš* — mapa č. 5) sú lexikálne základy veľmi variabilné, a preto sa základnými symbolmi znázorňujú sufixy (v citovanom príklade sufix *-oš* krúžkom, *-ák* trojuholníkom) a diferenciencie v základoch (*hundoš, dudroš, šomroš, frľoš* a i.) sa vyznačujú vnútorným členením týchto symbolov. V tejto súvislosti možno vysloviť otázku, či sú expresíva vhodné na výskum slovo tvornej diferenciácie. Pri terénnych výskumoch sa získal bohatý a zaujímavý materiál aj z tejto oblasti, no z kartografických aspektov nie sú všetky údaje relevantné. Na dvojici máp (č. 66 a 67) sa predstavujú názvy používané na pomenovanie „človeka, ktorý má veľké brucho“ (v dotazníku otázka č. 43) a „človeka, ktorý má veľký pupok, v prenesenom význame brucho“ (otázka č. 49). Odpovede získané pri dotazníkových výskumoch nesú stopy idiolektovej expresivity, a preto na mapách znázornené slovo tvorné deriváty nevytvárajú kompaktné areály. Názvy s expresívnym zafarbením treba posudzovať v rámci celého príslušného slovo tvorného typu, lebo jednotlivé mapy samy osebe nemajú plnú hodnotu.

Doplňkom jednotlivých javových (analytických) máp sú súhrnné (syntetické) mapy, na ktorých sa symbolovou metódou vyznačuje častota výskytu jedného afixu v istej sérii jednotlivo mapovaných názvov. Skupinu deverbatívnych činiteľských názvov s najčastejšími slovo tvornými formantmi *-áč, -ák, -oš* dopĺňajú tri syntetické mapy, na ktorých sa znázorňuje výskyt odvođenis príslušnými sufixmi. Spolu je do *ASJ III* zaradených 354 analytických a 52 syntetických javových máp. Rozsah spracovaného materiálu je však väčší, lebo 31 slov sa predstavuje na mapách (pomocou lineárnych znakov, izoglos) ako druhý jav a 110 slov sa prikomentúva k iným mapám, a tak sa v recenzovanej práci spracúva až 495 slovo tvorne diferencovaných slov. Na tieto slová pripadá 3 388 nárečových slovo tvorných variantov (v priemere teda 6,8 variantov na jedno slovo predstavené v atlase).

V textovej časti *ASJ III*, vytlačenej r. 1978, sa uvádza, že v diele bude aj všeobecnozemeepisná mapa, administratívna (historická) mapa Slovenska, mapa skúmaných (číslovaných) lokalít a mapa nárečovej diferenciácie (s prihliadnutím na slovo tvorný materiál), no z technických príčin sa, žiaľ, do mapovej časti dostala len posledná z nich.

Na jazykových mapách zaznamenaný materiál má sám osebe nevyhnutne statický charakter. Aj pre

nárečové tvorenie slov je však príznačná dynamika; diferenciaciu slovtvorných javov ovplyvnili viaceré činitele, ktoré na mape nemožno postihnúť. Systematický výklad príčin jazykových procesov a zmien presahuje možnosti jazykového zemepisu, a preto sa vo všetkých atlasových projektoch venuje pozornosť spracúvaniu komentárov. Komentáre F. Buffu majú primeranú a vyváženú štruktúru; jednoznačne zvyšujú zobrazovaciu hodnotu a teoretický dosah máp. Najprv sa v nich uvádzajú všetky sporadické derivácie, ktoré sú na mape označené ako *K* (často sa však tieto podoby citujú aj na iných miestach komentára, takže ide o istú duplicitu), potom sa podáva významová charakteristika mapovaného pojmu vzhľadom na jeho slovtvornú štruktúru. Dôležitou zložkou komentára je odkaz na skúmanú otázku v dotazníku a slovtvorná i zemepisná charakteristika vyskytujúcich sa odvodenín. Pri radení jednotlivých odvodenín sa rešpektuje ich rozšírenosť a vzájomné vzťahy.

V súlade s celkovou koncepciou *Atlasu slovenského jazyka* sa aj v jeho III. diele kladie dôraz najmä na zhromaždenie, utriedenie a opis získaného materiálu, no F. Buffa sa v komentároch nevyhýba ani výkladom o slovtvornej štruktúre jednotlivých javov. Spracovaný materiál dokazuje, že slovtvorná diferencovanosť slovenských nárečí sa v mnohom zhoduje s územnou diferencovanosťou hláskovou, tvarovou i lexikálnou; správna interpretácia zaznamenaných údajov umožní komplexne charakterizovať jednotlivé nárečové celky.

Z jazykovezemepisného hľadiska sú najvýznamnejšie tie slovtvorné javy, keď jednotlivé derivácie sú rozšírené (kompaktne alebo prevažujúco) na určitých oblastiach, čím utvárajú areálové opozície. F. Buffa inštruktívne vyčleňuje (s. 23) niekoľko ich typov, napr. typ A : B (sufix *-ák* doložený na západnej polovici územia Slovenska, *-oš* na východnej; reprezentantom typu je rozšírenie podôb *babrák* a *babroš* — mapa č. 10), typ A : B : C (okrajové západoslov. *kov-ár*, západoslov. a stredoslov. *kov-áč*, východoslov. *kov-af* — mapa č. 2), ale aj A : B : A (zsl. *ňehaňebň-ik*, strsl. *ňehanbľiv-ec*, vsl. *ňehaňebň-ik* — mapa č. 41). Takéto klasické prípady sú pomerne zriedkavé; často sa k nim pridružujú opozície podôb rozšírených na menších oblastiach. Pre slovtvornú časť *ASJ III* sú teda podľa zistení autora charakteristické mapy s rozvetvenými slovtvornými variantmi istého hesla a s ich pomerne komplikovaným zemepisným rozložením.

Atlas slovenského jazyka III. — Tvorenie slov je zrelé dielo, primerane reprezentujúce slovenskú dialektológiu. Autor v ňom na vysokej odbornej úrovni predstavuje výsledky dlhoročných jazykovezemepisných výskumov. Má nezastupiteľné miesto v kontexte slovenskej jazykovedy a mimoriadny význam i dokumentárnu hodnotu pre celú slavistiku.

I. Ripka

RECUEIL LINGUISTIQUE DE BRATISLAVA VI. Horeckého zborník. Red. J. Ružička. Bratislava, Veda 1982. 274 s.

Šiesty ročník zborníka *Recueil linguistique de Bratislava*, venovaný prof. J. Horeckému pri príležitosti 60. narodenín, prináša skoro tri desiatky štúdií jeho spolupracovníkov, kolegov a žiakov z rozmanitých oblastí.

Štúdie E. Bajzíkovej (*Some Remarks on the Problems of Text Syntax*, s. 11—17) a J. Mistríka (*Dialogue and Hypersyntax*, s. 159—163) sú príspevkami z nadvetnej syntaxe. V prvej si autorka všima jazykové konektory z hľadiska ich funkčného využitia pri kondenzácii textu. — J. Mistrík rozoberá problematiku dialógu, jeho typy a uplatnenie vo vzťahu k teórii textu.

Ostatné syntaktické práce sú štúdiami čiastkových problémov „klasickej“ syntaxe. V príspevku *Ierarchizacija atributov v slovackom jazyke* (s. 77—93) J. Kačala rozoberá špecifický typ zložitejších syntagmatických vzťahov — konštrukcie s viacerými nerovnorodými prívlastkami, ktoré sa viažu samostatne na spoločné nadradené substantívum. Po analýze viacerých prípadov konštatuje, že usporiadanie prívlastkov v postpozícii i antepozícii nie je ľubovoľné, riadi sa presne určenými pravidlami a závisí

od gramatickej a sémantickej spájateľnosti substantíva a syntaktickej a sémantickej (prípadne len sémantickej) závažnosti príslušného prívlastku (podľa druhu prívlastku). — J. Oravec (*The Objektive Reflexive Pronoun in Slovak*, s. 205—215) skúma objektové zvrtné zámená. Poukazuje na ich výskyt najmä v dvoch syntaktických pozíciách: a) v závislosti od prísudkového slovesa, b) v závislosti od infinitívu v polovetnej konštrukcii. — F. Kočiš v štúdiu *Očerk klassifikacij slovosocetanj v slovackom jazyke* (s. 93—103) predkladá svoju klasifikáciu syntaktickej spájateľnosti (priraďovacia, podraďovacia, komplexná), pričom spájateľnosť chápe ako prvok patriaci do štruktúry vety (s. 102).

Interlingválny konfrontačný aspekt ukazuje často na problémy, ktoré sa nevyskytujú pri intralingválnom aspekte. M. Marko to dokumentuje v štúdiu *Das prädikative Attribut im Deutschen und Slowakischen* (s. 129—139) na niektorých prípadoch predikatívneho atribútu (čiže doplnku) v nemčine. Vychádza z valenčnej teórie (oproti Kačalovmu východisku z intencnej štruktúry), všima si pozíčné a sémantické rozdiely medzi atribútom a doplnkom. Konštatuje, že práve valenčná teória a transformáty môžu vyjasniť (alebo aspoň zredukovať na minimum) sporné prípady.

Vývin mnohých gramatických kategórií v širšom kontexte načrtáva V. Krupa (*Some Remarks on the Noun Classes and Genders*, s. 103—107). Menné gramatické kategórie sa vyvíjajú cyklicky, od lexikálnej ku gramatickej rovine, teda každá z nich má svoj pôvod v lexikálnej rovine. Bližšie si autor všima kategóriu mena v čínštine, japončine, indonézčine, v bantuských a austrálskych jazykoch. Zaujímavé je zistenie, že v mnohých európskych jazykoch kategória menného rodu dosiahla konečné štádium vývinu. V slovanských jazykoch sa kategória menného rodu reinterpretuje alebo oživa; klasický ternárny systém sa komplikuje životnosťou/neživotnosťou u životných a neživotných substantív. (Značný priestor tejto problematike venoval V. Krupa v monografii *Jednota a variabilita jazyka*, 1981.)

Slovotvornou problematikou sa zaoberajú M. O. Malíková (*K probleme poluafiksov*, s. 163—173), M. Marsinová (*Durch Tiernamen motivierte Verben in der slowakischen Sprache*, s. 139—159) a K. Buzássyová (*Vzaimootnošenije meždu slovoobrazovatelnyim i leksičeskim značenijami transpozicionnyh proizvodnyh*, s. 35—55). K. Buzássyová porovnáva slovotvorný a lexikálny význam abstrakt tvorených vysokoproduktívnymi formantmi *-osť*, *-stvo* (v zmysle Dokulilovho chápania transpozíčných derivátov). Ako transpozíčné deriváty mali by mať zhodné lexikálne a slovotvorné významy. Túto zhodu však narúša viacznačnosť slovotvornej štruktúry slova (pri viacerých abstraktách), implicitná prítomnosť istých významových komponentov pri desubstantívnych substantívach (abstraktá na *-stvo*), v dôsledku čoho sú ich lexikálne významy bohatšie ako slovotvorné, ako aj motivovanosť niektorých abstrakt na *-stvo*, *-osť* vzťahovými adjektívami. V zhode s J. Puzyninovou a R. Grzegorzcykowou konštatuje, že abstraktá na *-stvo* sú skôr derivátmi mutačného typu.

A. Ráčová v štúdiu *The Morphological Type of Bengali* (s. 215—223) podľa V. Krupu a J. H. Greenberga načrtáva morfematickú typológiu bengáľčiny.

Z historickej jazykovedy a nárečového výskumu sú v recenzovanom zväzku viaceré štúdie. J. Doruľa (*Über die Sprache der feudalen slowakischen Nationalität im 15.—18. Jahrhundert*, s. 55—63) na základe predchádzajúceho štúdia bohatého písomného materiálu z tohto obdobia zovšeobecnil závery o jazyku slovenskej feudálnej národnosti v 15.—18. stor. — M. Majtán (*Toponym und onymische Situation*, s. 115—119) opisuje vzťah medzi toponymom a onymickou situáciou (situáciou, v ktorej vzniká miestny názov) a dokladá ho maďarským, latinským a nemeckým materiálom z 12.—14. stor. — Predmetom príspevku M. Majtánovej (*Der urslawische Charakter von Pflanznamen im Slowakischen*, s. 119—129) je názvoslovie húb. — F. Buffa (*Zur Charakteristik der mundartlichen Lexik vom Standpunkt der Wortbildung*, s. 29—35) pri skúmaní slovotvornej stránky nárečí konštatuje, že aj keď podstatnú časť nárečí tvoria odvodené slová, spôsoby a typy odvodzovania sú prevzaté zo spisovného jazyka. — J. Valiska (*Buleinerich ist keine Monophthongierungsmundart*, 263—274) v rámci svojho výskumu nárečových enkláv opisuje niektoré javy tzv. bulejnerečiny — dobšinského nemeckého dialektu.

Široký problémový okruh predstavujú v zborníku lexikálno-sémantické práce. — Príspevok V. Blánára (*Lexikalische Bedeutung und bezeichnete Wirklichkeit unter sprachgeographischen Gesichtspunkt* (s. 19—29) je spojením teoretických východísk s ukážkou spracovania konkrétneho materiálu (z

jazykovozezemepisného aspektu). V široko koncipovanej prvej časti autor sumarizuje teoretické predpoklady komplexnej sémantickej analýzy vychádzajúc z ternárneho systému sémantických príznakov (klasifikačné, identifikačné a špecifikačné). Originálna je tretia časť, kde V. Blanár zovšeobecnil poznatky výsledkov výskumu z jazykovozezemepisného aspektu. — Príspevok E. Ružičkovej *Verbs of Motion in English and Slovak* (s. 229—231) je tézovitým náčrtom sémantickej (komponentnej) analýzy sloves pohybu v slovenčine a angličtine, širšie spracovanej v autorkinej monografii *Slovesá pohybu v slovenčine a angličtine* (1982). — V konfrontačnej štúdii *Vyraženije intensivnosti dejstvija v russkom i slovackom jazykach* (s. 245—252) E. Sekaninová na základe vyjadrenia intenzitného príznaku analyzuje spôsoby slovesného deja. Špeciálne spôsoby slovesného deja (napr. excesívny, libitatívny, maximatívny atď.) začleňuje do troch skupín SD: 1. temporálno-intenzitnej, 2. kvantitatívno-intenzitnej, 3. vlastnej intenzitnej. V autorkinej monografii *Sémantická analýza predponového slovesa v ruštine a slovenčine* (1980) sú tieto špeciálne SD začlenené do iných skupín podľa hlavných sém temporálnosti, lokalizovanosti a modalitnosti. Nové delenie spôsobilo zrejme zúženie problému v štúdii (skúmanie z hľadiska príznaku intenzity) a funkčnú platnosť príznakov temporálnosti, lokalizovanosti a modality oproti príznaku intenzity, ktorý sa vo vzťahu k nim javí ako sprievodný.

V príspevku *O funkcionafno-semantičeskoj kategorii „animalnosti-neanimalnosti“ v slovackom jazyke* (s. 233—237) J. Rybák vychádza z tézy A. V. Bondarka, že morfológické odlišnosti medzi dvoma jazykmi navodzujú rozdiely aj medzi funkčno-sémantickými kategóriami. Na základe konfrontácie slovenčiny a ruštiny pokladá za užitočné postulovať funkčno-sémantickú kategóriu animálnosti/neanimálnosti; pomocou nej možno logicky vysvetliť mnohé rozdiely medzi ruštinou a slovenčinou, ktoré sa pri tradičnom opise zdajú náhodné. — M. Ivanová-Šalingová (*Theorie der Homonymie*, s. 63—77) chápe homonymá ako lexikálne jednotky patriace k rovnakému slovnému druhu, čo motivuje aj ďalší postoj pri riešení vzťahov medzi homonymiou, polysémiou, prípadne medzi homografiou a homofóniou a ďalšími problémami. Zdá sa však, že pri skúmaní jazykov typovo odlišných by uvedené vymedzenie homonymie malo úzku funkčnú platnosť.

Ucelený obraz o realizácii frazém v texte podáva J. Mlacek v štúdii *Typologija realizaciji frazeologii v tekste* (s. 173—185). — V štúdii E. Kučerovej *K voprosu o sopostavitelnom izučenii frazeologii* (s. 107—114) ide o konfrontačný prístup k problémom frazeológie, vyplývajúci z praktických poznatkov pri práci na Veľkom rusko-slovenskom slovníku. Výsledky tohto výskumu ponúkajú širšie využitie najmä v lexikografickej praxi.

Teoretické problémy konfrontačnej jazykovedy sú predmetom štúdie V. Schwanzera *Zu einigen Fragen der konfrontativen Sprachbetrachtung* (s. 253—263). Autor v nej zaujíma stanovisko k týmto otázkam: 1. Pri bilaterálnom porovnávaní, kde sa konfrontuje identita, podobnosť (nepodobnosť), disparita, je síce najprimeranejšie postupovať od východiskového jazyka (bázového) k cieľovému, ale je možná aj iná orientácia. 2. Synchronný prístup nevyklučuje diachronne štúdium interlingválnych vzťahov. 3. Možno porovnávať aj umelé jazyky, pretože sú epifenomény prirodzených jazykov. Otázkou však je, či ich konfrontácia má vedeckú hodnotu. 4. Práve intralingválna konfrontácia rozličných štýlov, rôznych sociálnych jazykových rovín a systémov, ekvivalentných štruktúr a konštrukcií umožňuje formulovať všeobecne platné závery o dynamike a vzťahu medzi systémom a normou.

L. No vák v skrátenej a čiastočne modifikovanej verzii *Axiomatics of Semiology of Linear Structures* (s. 185—197) predkladá už známu koncepciu ternárnych protikladov v znakovom lineárnom útvaru. — Čiastočne zodpovedané otázky vzťahu medzi obsahom a formou v slove sú v príspevku P. Ondruša *Zur Frage vom Form und Inhalt im Wort* (s. 197—205). — Teória jazykovej komunikácie je zastúpená štúdiou J. Sabola *The Speed of Linguistic Communication* (s. 237—245), v ktorej autor uvažuje o niektorých časových aspektoch prenosu informácie v jazykovej komunikácii a na základe materiálu a experimentov nachádza širšie a univerzálnejšie zákonitosti. — V príspevku *Kritik der Sprachwissenschaft* (s. 223—229) J. Ružička hodnotí súčasnú jazykovedu a navrhuje určité metodologické východiská (prehodnotenie historicko-porovnávacej metódy).

Aj napriek tomu, že niektoré príspevky majú skôr charakter rozhľadov, prípadne v nich ide len

o tézovité načrtnutie metodických postupov a ich cieľom bolo skôr upútať pozornosť na oblasť, v ktorej autor pracuje, ako ich hlbšie riešiť, recenzovaný zborník dobre reprezentuje súčasný stav bádania v slovenskej jazykovede.

E. Nemcová

MARŠÁLOVÁ, L.: *PSYCHOLINGVISTICKÁ ANALÝZA VÝVINU LEXIKY*. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1982. 206 s.

K otázke vývinu lexiky pristupuje L. Maršálová na základe analýzy syntaktických a sémantických aspektov asociačných odpovedí, získaných v rozsiahlom výskume žiakov 1. až 9. postupného ročníka ZDŠ (po 150 probandov — ďalej Pb) a vysokoškolských študentov (240 Pb). Použila 120 (resp. 156) podnetových slov s rovnakým počtom podstatných mien, prídavných mien a sloviac. Podnetové slová zaradila do 4 frekvenčných rozsahov (podľa J. Mistríka). Odpovede získala v individuálne vedenom (mladší žiaci) a kolektívne vedenom (starší Pb) asociačnom experimente.

Podľa gramatických kritérií autorka klasifikuje asociačné odpovede na paradigmatické (*vták — zvierat*), paradigmatico-syntaktické (*vták — na skale*), syntagmatico-syntaktické (*vták — spieva*) a hrubé syntagmatické (*vták — lietat*). Podľa sémantických kritérií rozdeľuje substantívne asociačné odpovede na kategóriu nadradených pojmov, koordinovaných pojmov, na definujúce charakteristiky, ktoré rozčleňuje na aktívne charakteristiky, deskriptívne atribúty a inkluzívne časti, ďalej na kategóriu lokalizácie a lokálnej styčnosti, kategóriu metaforických významov, kategóriu prípadov pojmu a kategóriu zvyšných odpovedí. Pri slovesných asociačných odpovediach spája syntaktické i sémantické kritériá a vymedzuje napr. aj subkategórie podľa príslovkového určenia. Pri adjektívach od sémantickej kategorizácie odpovedí autorka upúšťa.

Na základe uvedených kategórií autorka analyzuje vývinové zmeny lingvistického a kognitívneho charakteru, vychádzajú zo súčasných teoretických prístupov psycholingvistiky. Dominujúci typ asociácií u mladších Pb je syntagmatico-syntaktická odpoveď. U starších Pb zisťuje významný rast paradigmatických asociácií najmä na substantívne slovné podnety. U starších Pb rastie s vekom počet hrubých syntagmatických odpovedí pri slovesách. Nízka slovná frekvencia vedie k zvýšenému počtu schematických (paradigmatických a hrubých syntagmatických) asociácií, vysoká slovná frekvencia facilituje sekvenčné asociácie. Z hľadiska sémantického kritéria dosahujú v 1.—7. ročníku ZDŠ najvyššie percentuálne hodnoty odpovede typu aktívnej a deskriptívnej charakteristiky, v celom rozsahu ZDŠ pribúdajú asociácie nadradených pojmov, koordinovaných pojmov, prípadov pojmov a metaforických významov. Pri slovesách sa zisťuje plynulý rast paradigmatických a hrubých syntagmatických asociácií, pokles syntakticky určených kategórií predmetového a príslovkového určenia a mierny rast potenciálneho predmetového a príslovkového určenia.

V teoretických rozboroch L. Maršálová využíva súčasné prístupy psycholingvistiky a výskumov sémantickej pamäti. Prijíma propozičnú reprezentáciu lexikálnych elementov v dlhodobej pamäti. Predovšetkým však kladie dôraz na to, že nová teória vzniku asociácií a ich štruktúracie musí byť jednotnou kognitívno-lingvistickou teóriou. Vývin jazyka a reči je takto nemysliteľný bez rozvoja kategoriálne-kognitívnych štruktúr, konceptuálneho myslenia, kategorizačnej organizácie. Dokazujú to aj experimentálne zistenia o konceptoch a kategóriách ako rozmazaných množinách, kde namiesto presného logického ohraničenia hrá skôr úlohu „rodová podobnosť“. To je v zhode aj s Roschovej zisteniami o prototypoch a s novými prístupmi k analýze podobnosti (Tversky).

Významné dôsledky majú údaje autorky o tom, že pre niektoré jazykové skupiny sa zisťuje nízky výskyt paradigmatických odpovedí v porovnaní s výskumami v angličtine; tak je to v slovanských jazykoch, ale aj v japončine. Z toho vyplýva, že nijaká teória si nemôže nárokovať univerzálnu platnosť, ak sa buduje na zisteniach z jedného jazyka, čo platí aj pre mnohé prístupy generativistov. Na základe

svojich zistení autorka upozorňuje na príbuznosť medzi paradigmatickými a syntagmatickými asociáciami najmä vzhľadom na ich kontextovú podmienenosť. Spájajú ich zrejme dimenzie sémantickej štruktúracie slov. Autorka z toho dedukuje iluzórnosť rozlišovania medzi paradigmatickými a syntagmatickými asociáciami pre vysvetlenie postupu organizácie slovníka.

Posudzovaná monografia vyniká metodologickou precíznosťou, dôkladnosťou teoretického záberu, kritickými prístupmi i novými zisteniami s ich teoretickým domyslením. Problém reprezentácie nie je však v súčasnosti doriešený. Paivio napr. zvyrazňuje ikonický charakter reprezentácie a v modeli HAM (Anderson a Bower) sa aj propozícia chápe ako zakódovanie opisu perцепnej udalosti; dá sa argumentovať, že prirodzené jazyky sa dajú naučiť najmä preto, že ich organizácia zodpovedá perцепnej organizácii referenčného poľa. Aj teória umelej inteligencie hľadá širšie spektrum reprezentácie. Takisto sa rozlišuje medzi propozíciami ako jednotkami deklaratívnych poznatkov, a plánmi ako jednotkami procedurálnych vedomostí. Pojem schémy, rámca akoby zjednocoval množiny propozícií a plánov do samostatných jednotiek.

Autorka si uvedomuje aj nedostatočnosť analýzy obmedzeného množstva slov na teoretické extrapolácie na celú lexiku. Empirický výskum má však vždy nutne svoje hranice. Preto aj zvyrazňuje potrebu sémanticko-kategoriálnej analýzy.

I. Šípoš

MILOSLAVSKIJ, I. G.: *VOPROSY SLOVOOBRAZOVATELNOGO SINTEZA*. Moskva, Izdatelstvo Moskovskogo universiteta 1980. 295 s.

Zvýšený záujem jazykovedcov o významovú stránku jazyka sa výrazne prejavuje i v prácach venovaných otázkam slootovorby. Prehľadili sa poznatky o sémantických vlastnostiach odvodených slov, systematicky sa skúma ich sémantická štruktúra, sémantický vzťah medzi fundujúcim a fundovaným slovom, ako aj vzťah slootovorného a lexikálneho významu. Získavané poznatky sú dôležité nielen z hľadiska rozvoja slootovornej teórie, ale aj z hľadiska lexikografickej praxe, vyučovania materinského i cudzieho jazyka i z hľadiska strojového prekladu. Otázky slootovornej teórie so zreteľným dôrazom na praktickú využiteľnosť (najmä pri lexikografickom opise slovnej zásoby a pri vyučovaní jazyka) sú aj predmetom recenzovanej monografie.

V úvode I. G. Miloslavskij vymedzuje okruh otázok súvisiacich so slootovornou syntézou. Ide o dve základné úlohy: 1. určiť pravidlá, pomocou ktorých možno porozumieť slootovorne členiteľným slovám; 2. utvárať od daných slov nové slová na základe zadanej sémantickej diferencie. Pri prvej úlohe — zisťovaní významu odvodeného slova na základe jeho segmentov — je nevyhnutné mať k dispozícii jednak slovník morféme, jednak slovník, v ktorom sa opisujú významy vyčlenených morféme — výkladový slovník morféme. Okrem toho treba mať inventár významových „prírastkov“ morféme, ako aj pravidlá, pomocou ktorých sa z tohto inventára vyberá príslušný prvok v každom konkrétnom prípade. Afix môže totiž v istom morfémovej okolí priberať k svojmu invariantnému významu aj významový „prírastok“, ktorý nie je v deriváte explicitne vyjadrený.

Splnenie druhej úlohy slootovornej syntézy — utvorenie nového slova na základe zadaného sémantického rozdielu — si vyžaduje ideografický slovník morféme a slovník spájateľnosti morféme. Ideografický slovník morféme uvádza významy, ktoré sa môžu realizovať slootovornými prostriedkami, kým druhý slovník zachytáva pravidlá kompatibility morféme v rámci jedného slova. Pri vytvorení nových slov sú potrebné aj pravidlá predpovedajúce morfonologické zmeny morféme.

V prvej kapitole sa osvetľujú otázky určovania významu slova na základe významu jeho komponentov — morféme. Autor rozoberá niektoré sporné prípady morfeomatického členenia slova v ruštine, teoreticky zdôvodňuje potrebu výkladového slovníka morféme, poukazuje na rozdiely vo význame predpôň a ukazuje, že slovník koreňových morféme sa v podstate neodchyľuje od obyčajného výkladového

slovníka, jeho osobitosť spočíva len v tom, že sa záväzne uvádza aj kategoriálna charakteristika koreňa a morfológické alternácie. Pri určovaní významu predpôň a prípon sa však vyskytuje spoločný problém — ako oddeliť invariantný význam od takých významov, ktoré vznikajú v dôsledku vzájomného pôsobenia významov rôznych častí slova a ktoré teda nie sú formálne vyjadrené. Pri skúmaní týchto formálne nevyjadrených doplnujúcich významov sa zisťujú tieto základné tendencie: prípony vytvárajú doplnujúci význam oveľa častejšie ako predpony; prípony s konkrétnym významom spravidla nevytvárajú významový „prírastok“, pri druhej časti takýto význam nevzniká. Ak sa stanoví inventár pravidelných významových „prírastkov“ a zistí sa, či daný afix aktualizuje pravidelný alebo nepravidelný doplnujúci význam, potom možno vyriešiť prvú úlohu slovotvornej syntézy — určiť význam slova na základe jeho morfológie.

Pravidelnosť alebo nepravidelnosť doplnujúceho významu súvisí s otázkou predpovedateľnosti lexikálneho významu na základe poznania slovotvorného významu, ktorá čoraz viac priťahuje pozornosť bádateľov. (U nás je priekopníckou prácou štúdia M. Dokulila *K otázke prediktability lexikálneho významu slovotvorne motivovaného slova*. Slovo a slovesnosť, 39, 1978, s. 244—251). Prediktabilita je spojená s dvoma úlohami: 1. zistiť, či slovotvorný význam je zhodný s lexikálnym; 2. v prípade nezhody určiť významové prvky, ktoré dotvárajú lexikálny význam. Teoreticky sa prvá úloha viaže na stanovenie hranice medzi pravidelným a nepravidelným slovotvorne motivovaným slovom. M. Dokulil naznačuje riešenie tejto úlohy z takéhoto hľadiska a uvádza hierarchicky usporiadaný súbor faktorov, ktoré rozhodujú o zhode alebo inom vzťahu medzi slovotvorným a lexikálnym významom, pričom prvoradá dôležitosť pripisuje typu onomaziologickej kategórie. Z praktického hľadiska sa však vyžaduje, aby bolo k dispozícii rozhodovacie kritérium pri určovaní, či slovotvorný význam je skutočne zhodný s lexikálnym alebo nie — takto rieši úlohu I. G. Miloslavskij. Ukazuje, že výkladový morfológický slovník musí obsahovať údaje o tom, či daná slovotvorná morféma môže aktualizovať doplnujúci význam alebo nie. Okrem toho — a v tom spočíva riešenie druhej úlohy — treba uviesť, aké doplnujúce významy sa pri daných afixoch môžu aktualizovať (vrátane údajov o tom, či ide o pravidelné, t. j. prediktabilné alebo nepravidelné významy).

V druhej kapitole sa spracúva problematika utvárania nového slova od daného na základe zadaného sémantického rozdielu. Autora knihy zaujímajú pritom dve otázky. Prvá spočíva v určení tých nominatívnych a syntaktických významov, ktoré možno vyjadriť v ruštine slovotvornými prostriedkami, a druhá sa týka pravidiel spájania daných slov s príslušnými morfémmi, čiže pravidiel sémantickej spájateľnosti daného slova s formantom. Predkladá sa inventár základných konkrétnych významov, ktoré vyjadrujú prípony a predpony v ruštine, a poukazuje sa na možnosť (a nevyhnutnosť) zostavenia ideografického slovníka morfémm. Povahy týchto významov predurčuje, aké základové slová sa môžu spájať s danými významami a aké nie. Slovotvorný význam sa spravidla spája s príslušným lexikálnym významom iba v tom prípade, ak majú oba tieto významy nejaký spoločný komponent. Pôsobí teda aj tu zákon sémantickej kongruencie. Pravda, sémantická kongruencia je iba predpokladom danej derivácie. Podľa I. G. Miloslavského najdôležitejším faktorom, ktorý ovplyvňuje realizáciu alebo nerealizáciu možného derivátu, je existencia neodvodeného synonymného slova k možnému derivátu. Ak takéto synonymum jestvuje, potom s veľkou pravdepodobnosťou sa potenciálna odvođenina nerealizuje. Čiastočne tu hrajú úlohu i formálne obmedzenia spájateľnosti. Potvrďuje sa, že syntagmatické vlastnosti morfémm pri syntéze nového slova nemožno vo všeobecnosti vyjadriť pevnými pravidlami.

V ďalšej časti sa autor ešte dotýka vplyvu slovotvornej zložitosti základového slova na možnosti syntézy nového slova od daného na základe zadanej sémantickej diferencie, ako aj otázky morfológických zmien v tejto syntéze. Zdôrazňuje, že pri základových slovách, ktoré sú samy odvodené, možno udať konkrétnejšie pravidlá syntézy. V tomto prípade sa zužuje jednak okruh sémantických „predĺžení“ slova, jednak sa zjednodušuje výber formálnych prostriedkov. Čo sa týka morfológických procesov, autor monografie nepredpokladá možnosť nájsť také morfológické modely, pomocou ktorých by sa úplne postihol mechanizmus morfológických zmien.

Podnetný je aj Miloslavského pokus o uplatnenie metód, ktoré použil pri skúmaní slovotvornej

syntézy, na analogické operácie so slovnými tvarmi a slovnými spojeniami. Poznatky o slovotvornej syntéze využíva na osvetlenie otázky spájateľnosti jazykových jednotiek z doposiaľ málo všimáného aspektu, na objasnenie otázky syntézy významu slovných tvarov v ruštine na základe významu ich stavebných morfémov, otázky syntézy slovných tvarov na základe zadanej sémantickej diferencie, ako aj otázky analogickej syntézy slovného spojenia. Zisťuje sa, že syntéza slovného spojenia ukazuje značnú izomorfnosť so syntézou odvodeného slova, ako aj slovného tvaru.

I. G. Miloslavskij významne prispel k prehĺbeniu poznatkov o sémantickej stránke odvodzovania slov, resp. derivátov, pričom ukazuje, ako sa dajú uplatniť získané poznatky o slovotvornej syntéze pri skúmaní jazykov presahujúcich oblasť slovotvorby. Výsledky skúmania slovotvornej syntézy umožňujú hlbšie objasniť aj také všeobecnejšie otázky, ako napr. vzťah významu zloženej jazykovej jednotky k významu jej segmentov, odhalenie sémantickej totožnosti a odlišnosti jazykových jednotiek bez ohľadu na to, ku ktorej jazykovej rovine patria, povaha formálne syntaktických vzťahov medzi jazykovými jednotkami (práve analýza syntaktickej formy v rámci určitého obsahu objasňuje niektoré logicky nepredpokladané jazykové formácie) a systémovosť/asystémovosť rôznych jazykových jednotiek (výsledky výskumu slovotvornej syntézy jasne ukazujú, že popri systémových jednotkách jestvujú v ruštine i jednotky, ktoré sa nepodriaďujú systémovej organizovanosti). Cenným prínosom recenzovanej knihy je i to, že sa v nej predkladajú faktograficky podložené a teoreticky zdôvodnené poznatky, z ktorých možno bezprostredne vychádzať pri lexikografickom opise derivátov, pri výučbe materinského i cudzieho jazyka, ako aj pri strojovom spracúvaní textu. Nie na poslednom mieste je hodnota knihy aj v tom, že originálne poukazuje na ďalšie aktuálne úlohy slovotvorného výskumu.

J. Dolník

DVE PODNETNÉ PRÁCE Z LINGVISTIKY TEXTU

Teória textu sa v Sovietskom zväze stáva predmetom prehĺbenej pozornosti lingvistov. Svedčia o tom aj dve monografie, o ktorých tu podávame podrobnejšiu informáciu (I. R. Gaľperin : *Tekst kak objekt lingvističeskogo issledovanija*. Moskva, Nauka 1981. 139 s. — O. I. Moskaľskaja : *Grammatika teksta*. Moskva, Vyššaja škola 1981. 183 s.).

Predmetom monografie I. R. Gaľperina sú otázky lingvistiky textu, ktorej objektom výskumu je text, jeho kategórie, ontologické príznaky a jednotky (konštituenty) textu. Autor sa zameriava najmä na výklad gramatických kategórií textu.

Z dvoch základných prístupov k teórii textu — zostrojiť formalizovanú gramatiku textu, na základe ktorej sa budú modelovať štruktúry textu (prevažujúci prístup západoeurópskych škôl), alebo vytvoríť všeobecnú teóriu textu výskumom konkrétnych rečových aktov (sovietska lingvistika, ale aj ďalšie) — vychádza autor z druhej koncepcie, preto svoje výklady, závery a definície ilustruje na mnohých praktických ukázkach.

V prvej kapitole sa I. R. Gaľperin zaoberá všeobecnými otázkami textu a gramatiky vôbec (gramatika, gramatická kategória, predikácia, text a i.). Za cieľ lingvistiky textu vytyčuje interpretovať z pozície usporiadanosti každý text podľa foriem realizácie — v podstate podľa žánrov a slohových postupov. Cesta ku všeobecnej typológii textov vedie preto podľa autora cez indukčný výskum.

Medzi základné kategórie textu v prvom rade patrí kategória informácie, ktorá zahrňuje viaceré problémy presahujúce čisto lingvistickú charakteristiku. Jedným z nich je pojem známeho-neznámeho, ktorý sa môže skúmať bez vzťahu k sociálnym, psychologickým, časovým a iným faktorom (pre jedného prijímateľa pôjde o novú informáciu, pre iného nie). Ďalšou je otázka hodnoty (významu) informácie, ktorá presahuje do oblasti filozofie a zvlášť do axiológie. Na základe analýzy textov sa rozlišujú tri typy informácií: obsahová-faktová (faktuálna), obsahovo-koncepčná (konceptuálna) a obsahovo-podtextová. Gramatická kategória informácie sa prejavuje v rozličných formách: od nulovej (ak obsah textu

neprináša pre percipienta nič nové, skôr opakuje známe) až po koncepcnú informativnosť. Medzi týmito dvoma pólmi sú rady s rôznou mierou novosti. Ako každá gramatická kategória aj informácia sa prejavuje v určitých formách, medzi ktoré autor zaraďuje opis, úvahu, oznam, článok, list, rezolúciu a i. (nerozlišuje tu žánre a slohové postupy).

V kapitole o členení textu uplatňuje I. R. Gaľperin dve hľadiská: a) rozsahovo-pragmatické členenie na časť, hlavu, podhlavu (označovanú arabskými číslicami), odrážku (otbivku), odsek a nadfrázovú jednotku (NJ); b) kontextovo-variantné členenie, prekrývajúce sa s prvým, kde sa rozlišuje: 1. reč autora, opis prírody, situácie, osoby a pod., 2. cudzia reč — dialóg, citát, 3. nevlastná priama reč. Najmenšou jednotkou textu je podľa autora (a v duchu sovietskej lingvistiky) nadfrázová jednotka. Za synonymá k tomuto pojmu pokladá termíny zložený syntaktický celok, komponent textu, register, výpoveď (utterance), prozaická strofa a i. Konštatuje, že doteraz nie je jednotne vymedzená nadfrázová jednotka; jej výskum sa zameriava na plán sémantický, pragmatický, syntaktický a komunikatívny, pričom je najviac rozpracovaný syntaktický plán (problematika spájania častí do celku). Pri štruktúre nadfrázovej jednotky sa rozlišujú dva plány: vnútorno-syntaktický a kompozično-tematický, čomu na úrovni vety zodpovedá gramatické členenie a aktuálne vetné členenie.

Ku gramatickým kategóriám zaraďuje ďalej kohéziu (vnútrotextová nadväznosť), ktorá zabezpečuje kontinuitu čiže logickú následnosť (časovú alebo priestorovú), vzájomnú závislosť jednotlivých správ, faktov a i. Typy kohézie demonštruje autor na ukážkach niektorých štýlov. Okrem tradičného delenia gramatických kohéznych prvkov (spojky, spojkové výrazy, deiktické prostriedky a i.) rozdeľuje kohéziu na logickú, asociačnú, obraznú, kompozično-štruktúrnú a rytmizujúcu. Napr. číselné prostriedky tvoria logickú kohéziu, pretože uvádzajú významy časovej, priestorovej, príčinnej následnosti, asociatívna kohézia sa zakladá najmä na retrospekcii, môžu ju však tvoriť aj verbálne signály; rytmizujúca je hlavne v poézii a pod.

O kategórii kontinuity autor konštatuje, že je zviazaná s chápaním času a priestoru, preto spolu s kategóriou kohézie a členením textu sa vzájomne ovplyvňujú a dopĺňajú. Vo všeobecných črtách sa táto kategória charakterizuje ako následnosť faktov, udalostí. Kategória kontinuity je syntézou kohézie a prerušovanosti textu. Pre vyjasnenie tejto kategórie je nevyhnutné zaoberať sa morfológiou slovesa a hlavne jeho vidovo-časovými formami, ich sémanticko-funkčnými vzťahmi.

Predmetom šiestej kapitoly je kategória autosémantizácie, pod ktorou autor rozumie formy závislosti a relatívnej nezávislosti častí textu od obsahu celého textu alebo od jeho časti. V jednotkách vyšších ako veta (nadfrázová jednotka, odsek, kapitola) každá časť textu oddelená od druhého textu významovými alebo grafickými parametrami nadobúda istý stupeň nezávislosti a izolácie. Bežnou nadfrázovou autosémantickou časťou textu je úvaha autora (napr. vo forme sentence, záveru), osobitnú autosémantizáciu majú citáty. Určenie hraníc autosémantických častí textu má svoje problémy (napr. individuálny prístup); závisí aj od členenia textu a pod. Odlišnosť je tiež medzi určením nezávislosti nadfrázovej jednotky oproti vyšším častiam textu. Kategória autosémantizácie sa prelína s kategóriou kohézie, pôsobí však ako pauza, prerývanie v texte, ktoré odkláňa čitateľa od línie rozprávania, inokedy istý jav pozdvihuje do roviny filozofického zovšeobecnenia. Autosémantizáciu chápe autor ako nevyhnutný postup pri organizácii textu, ktorý zabezpečuje hlbšie odhalenie obsahovo-koncepcnej informácie autora.

Kategória retrospekcie a prospekcie v texte sa chápe ako forma diskontinuity. Retrospekcia môže mať tri funkcie: a) obnoviť v pamäti čitateľa predchádzajúce (starsie alebo novšie) informácie; b) dať možnosť prehodnotiť informácie v nových podmienkach, v inom kontexte; c) aktualizovať jednotlivé časti textu. Prakticky každý text je vybudovaný na istom stupni retrospekcie, ktorá môže byť v texte subjektívno-čitateľská a objektívno-autorská. Realizuje sa rozličnými spôsobmi, osobitné miesto medzi nimi má opakovanie. Retrospekcia, ako sme už spomínali aj pri iných kategóriách, je tiež úzko spätá s ďalšími kategóriami, napr. s kohéziou, informáciou, členenosťou a i. Prospekcia môže byť objektívna a subjektívna. Táto gramatická kategória sa vyjadruje jazykovými formami vzťahujúcimi sa na to, o čom bude reč.

O modálnosti I. R. Gaľperin konštatuje, že je to kategória, ktorá patrí jazyku v činnosti čiže reči, preto

jej podstatu treba hľadať v komunikatívnom procese. Zaoberá sa dvoma typmi modálnosti (Gramatika sovremennogo ruskogo literaturnogo jazyka, 1970): objektívno-modálnym významom a subjektívno-modálnym významom. Za dôležité pokladá uvedenie subjektívno-modálneho významu do všeobecnej kategórie modálnosti, čo predstavuje významnú etapu pri rozšírení rámca gramatickej analýzy vety a je mostíkom vedúcim od vety k prehovoru (vyskazyvanije) i k textu.

Subjektívno-hodnotiacu modálnosť je vhodné rozdeliť na modálnosť frázovú a textovú. Frázová modálnosť sa vyjadruje gramatickými alebo lexikálnymi prostriedkami, kým textová modálnosť sa okrem týchto prostriedkov — uplatňovaných osobitným spôsobom — realizuje pri charakterizácii hrdinov, v sentenciách, zakončeníach, v aktualizácii časti textu a i. Textová modálnosť je zvlášť zrejmä v poetických textoch, iná je v náučných textoch a pod. Autor rozoberá aj vzťahy frázovej a textovej modálnosti (prerastanie prvej do druhej), napr. otázku epitet, citosloviec.

Metóda analýzy textu sa zameriava jednak na analýzu jednotlivých častí (epizód, fabuly, charakteristiky), ale aj na ich vzájomné vzťahy. Pri sledovaní týchto vzájomných vzťahov častí v texte možno hovoriť o syntetizujúcej alebo integrujúcej metóde. Integráciu v texte chápe autor ako proces, pri ktorom sa spájajú významy jednotlivých nadfrázových jednotiek, obsahy jednotlivých kapitol a pod. do jedného celku. Integrácia preto neutralizuje relatívnu autosémantizáciu týchto častí a podrobuje ich všeobecnej informácii zahrnutej v diele. Výsledok integrácie je tesne zviazaný s kategóriou zakončenosti. Hranica medzi kohéziou a integráciou je v tom, že kohézia má formy nadväznosti gramatické, lexikálne, sémantické (medzi jednotlivými časťami), kým integrácia je spojenie všetkých častí textu. Integrácia sa môže uskutočňovať aj prostriedkami kohézie, no môže sa utvárať na základe asociačných a presupozitívnych vzťahov.

Pri skúmaní vzájomného vzťahu medzi kategóriou integrácie a zakončenosti I. R. Gaľperin vychádza z toho, že každý pravidelný text má začiatok a koniec (ak nie, ide o odklon od typológie textov). Za ukončený pokladá taký text, ktorý má z hľadiska autora vyčerpané vyjadrenie. Aby bol pojem zakončenosť presný, treba ho ohraničiť istými príznakmi, typickými pre každý text (vytvoril istý ideálny model textu). K takýmto príznakom textu patrí aj vzájomný vzťah pojmov zakončenosti a názvu (titulu). Názov sa charakterizuje ako kompresívny, neodkrytý obsah textu. Pri výklade kategórie integrácie a zakončenosti pokladá autor za nevyhnutné odlišiť pojem zakončenosť a koniec textu. Ako koniec chápe svojráznu „bodku“ textu, ktorá sa vzťahuje na obsahovo-faktovú informáciu, kým zakončenosť sa vzťahuje na obsahovo-koncepčnú informáciu.

Základným východiskom v monografii I. R. Gaľperina je chápanie gramatiky ako javu, ktorý sa môže uplatňovať aj vo väčších celkoch než veta (teda aj v texte), a chápanie textu ako danosti s istými parametrami a kategóriami; autor z nich vyčlenil tie, ktoré pokladá za základné pri konštituovaní textu. Pri opisovaní a vymedzovaní textových gramatických kategórií a však ukázalo (na to neustále upozorňuje aj autor), že medzi jednotlivými kategóriami je značné prekryvanie, isté prostriedky slúžia viacerým kategóriám, preto je ťažko mnohé vymedziť jednoznačne. I. R. Gaľperin po výklade, resp. i definovaní kategórií ilustroval svoje východiská na bohatom materiáli z rozličných funkčných štýlov a žánrov. Ukazuje sa, že bude potrebné, vychádzajúc zo spomínanej druhej koncepcie, vytvoril všeobecné modely textov diferencovaných podľa jednotlivých štýlov a v ich rámci základných žánrov. Textové kategórie bude potrebné presnejšie diferencovať a uvážiť, či sa niektoré tak neprekrývajú, že sú vlastne jednou kategóriou textu, napr. retrospekcia-prospekcia a kontinuum, kontinuum a kohézia a pod.

* * *

V úvode knihy O. I. Moskalskej, určenej študentom, aspirantom, ale aj lingvistom zaoberajúcim sa teóriou textu, autorka konštatuje, že sa v lingvistiky textu vydeľujú tri samostatné disciplíny: všeobecná teória textu, gramatika textu a štylistika textu. Vymedzenie pojmu text a rozvoj novej oblasti výskumu — lingvistiky textu — odkrylo širšie možnosti výskumu textu, prispelo k prehodnoteniu mnohých gramatických javov patriacich do výskumu v rámci vety, ktoré sa z hľadiska nového pohľadu vymedzujú ako textové kategórie.

Podľa O. I. Moskafskej sa lingvistika textu ako samostatná disciplína postupne formuje tri desaťročia, ale tento proces stále nie je ukončený. Nie sú napríklad vyjasnené vzťahy k príbuzným náukám: k rétorike, poetike, štylistike a pragmatike, s ktorými lingvistiku textu spája spoločný objekt skúmania — súvislá reč.

V prvej kapitole autorka rozoberá rozvoj tejto disciplíny v sovietskej a zahraničnej lingvistike, konštatuje sa búrlivý vývoj na hranici 60. a 70. rokov. Súčasný výskum v lingvistike textu charakterizujú tieto momenty: 1. za základnú jednotku reči sa nepokladá veta, ale text — vyššia jednotka syntaktickej roviny, 2. v konkrétnych textoch sú obsiahnuté všeobecné princípy výstavby textov, preto text je nielen jednotkou reči, ale aj jednotkou jazyka; 3. podobne ako iné jazykové jednotky aj text je časťou znakového systému; 4. všestranný výskum textu si vyžaduje sformovanie novej lingvistickej disciplíny — lingvistiky textu.

Pojem text sa v práci vykladá jednak ako ľubovoľný prehovor (vyskazyvanie), ktorý sa skladá z jednej vety alebo z viacerých viet a z hľadiska hovoriaceho je významovo ukončený, jednak také rečové prehovory ako povest, román, vedecké dielo, novinové články a i. Lingvistika textu má dva základné objekty výskumu: 1. celý rečový akt čiže text v širokom zmysle slova — makrotext; 2. nadfrázovú jednotku čiže text v úzkom zmysle slova — mikrotext. Nadfrázová jednotka sa hodnotí ako jednotka syntaxe, text ako sociálno-rečový jav, ako komunikatívna jednotka najvyššej úrovne. Časti textu, hlavy, paragrafy a i. sa chápu ako osobitné kompozičné formy istých žánrov, nemôžu sa chápať ako osobitné lingvistické jednotky. Odsek sa z týchto častí vyčleňuje ako štylisticko-kompozičná (nie jazyková) jednotka. Keďže sa však v texte skúma aj problematika kompozície, zaraďuje sa do kompetencie lingvistiky textu aj odsek. Toto konštatovanie o kompozičných formách pri výstavbe textu bude potrebné jednak jednoznačnejšie vymedziť a jednak určiť, čo pri výskume výstavby týchto foriem patrí do lingvistiky textu a čo je vecou štylistiky textu, resp. aj iných disciplín. Hoci autorka píše o dvoch objektoch výskumu, lingvistika textu má len jeden predmet výskumu — výskum výstavby modelov súvislej reči. Posledné konštatovanie je však všeobecné a žiadalo by si bližšiu špecifikáciu.

Osobitná kapitola je venovaná tradičnej jednotke v sovietskej lingvistike — nadfrázovej jednotke, jej štruktúre. Vo vzťahu k odseku sa rozoberá celostnosť čiže koherentnosť textu — zmyslová koherentnosť zakotvená v jednote témy; komunikatívna koherentnosť vysvetľovaná na princípe Danešových tematických postupností; štruktúrna koherentnosť, ktorej signálmi sú zámená, príslovky, používanie časov a iné prostriedky.

V kapitole o sémantike textu sa hlavná úloha syntaktickej sémantiky vidí v objasnení najvšeobecnejších významových štruktúr nachádzajúcich sa vo vetách a textoch a odrážajúcich spôsoby ľudského myslenia a činnosti. Táto úloha sa realizuje najmä výskumom v nadfrázovej jednotke, v súčasnosti aj sémantickou analýzou celého textu nevelkého rozsahu, pričom pre zistenie významovej (zmyslovej) štruktúry textu je dôležitým prameňom teória komunikácie. Základom pri komunikatívnej analýze textu je výklad komunikatívneho zamerania, intencia textu. Túto úlohu z aspektu syntaktickej sémantiky sledovala najmä štylistika (k rečovým formám zaraďuje opis, správu, úvahu), množstvo spôsobov a foriem rečového styku vymedzuje lingvodidaktika (konštatovanie, utvrdenie, opísanie, hodnotenie, referovanie a pod. — podľa W. Schmidta) a iné disciplíny.

Autorka sa zaoberá aj relačnou štruktúrou nadfrázovej jednotky čiže systémom významových (zmyslových) vzťahov medzi jednotkami, ktoré ju vytvárajú. Pri zisťovaní parametrov sémantickej analýzy textu je problémom stupeň nevyhnutnej detailizácie sémantickej analýzy textu. Algoritmy pre strojový preklad autorka nepokladá za vhodné, lebo nezodpovedajú filologickému výskumu textu (gramatickým, lingvisticko-štylistickým a funkčne-štylistickým výskumom). Pri filologickom výskume ide o dve úrovne analýzy: o sémanticko-syntaktickú analýzu vety a syntakticko-sémantickú analýzu textu. Pri druhej úrovni ide o odkrytie významovej štruktúry textu ako celku čiže o odkrytie komunikatívneho zamerania nachádzajúceho sa v základe syntaktického celku a relačných vzťahov medzi jeho časťami ako odraz pohybu mysle, ako aj výklad zložených zmyslových štruktúr. Okrem elementárnych jednotiek — viet — do sémantickej reprezentácie musia byť zahrnuté tie prvky, ktoré sú relevantné pre zmyslovú

štruktúru textu: určenie základného referenta (osoby alebo neosoby), okolo ktorého sa organizuje prehovor, a určenie prevládajúcich logických foriem elementárnych viet (tie sú — ako aj relačné vzťahy — zviazané v mnohom s typom textu).

Do lingvistiky textu sa zahrňuje aj kompozícia. Pod makrokompozíciou chápe O. I. Moskafskaja rozčlenenie textu (najmä menších foriem), napr. v liste dátum, oslovenie, hlavná časť, záver a podpis. K mikrokompozícii zaraďuje hlavne štruktúru odseku (odlišuje analýzu štruktúry v umeleckých a ostatných textoch) a opisuje rozličné varianty pri kompozícii odseku (v podstate subjektívne a objektívne členenie textu na odseky).

Osobitnú kapitolu venuje tzv. aktualizátorom textu. Identifikácia predmetov pomenovaných vo vete je vlastne podľa autorky spravenie referencie mien, a to hlavne substantív. Na nemeckom texte dokumentuje spôsoby vyjadrenia referencie určitým a neurčitým členom, gramatickým a najuniverzálnejším referentom, pomocou ktorého sa vyjadruje kategória určenosti—neurčenosti (pojem tejto kategórie rozširuje na kategóriu textu). Signálom referencie je určitý člen, pri neurčitom člene z hľadiska prijímateľa ide o neznámy predmet. K referentným signálom patria tzv. kvantifikátory, napr. číselné, niektoré skupiny zámen, osobitné adjektíva a i. (*každý človek, mnoho ľudí* a pod.). Bližšie sa tieto aktualizátory nediferencujú.

V kapitole o spôsoboch reči sa autorka zaoberá monologickým a dialogickým textom, ich odlišnosťami a istými zhodami z hľadiska lingvistiky textu, napr. významovou celosťou textu, tematicko-rematickou organizáciou, štruktúrnymi ukazovateľmi kohézie, všíma si nevlastnú priamu reč a pod.

Predmetom dvoch posledných kapitol sú otázky slovosledu; za začiatok textového prístupu k zákonitostiam slovosledu z hľadiska gramatiky textu sa pokladá modelovanie komunikatívnej progresie textu podľa F. Daneša. Upozorňuje sa aj na začiatkové pozície vo vete, napr. Místríkovu glutináciu textu.

Obidve recenzované monografie sú významným príspevkom k rozvíjaniu teoreticko-metodologickej zložky lingvistiky textu a prinášajú veľa podnetov pre tento výskum z ďalších aspektov.

E. Bajzíkóvá

HAKES, D. T.: *THE DEVELOPMENT OF METALINGUISTIC ABILITIES IN CHILDREN*. Springer-Verlag, Berlin 1980. 119 s.

Recenzovaná práca vyšla ako deviaty zväzok Springerovej edície o jazyku a komunikácii, ktorú redakčne vedie W. J. M. Levelt. Je založená na Piagetovej koncepcii psychického vývinu dieťaťa a podnetne prispieva do diskusie o vzťahu medzi vývinom jazykových a kognitívnych schopností.

Monografia sa člení na päť častí: prehľad literatúry, opis metód a experimentu, výsledky, diskusia, súhrn. Z doterajšej literatúry sa komentujú výlučne len práce, v ktorých sa objasňuje vzťah medzi kognitívnym a jazykovým vývinom v jednotlivých vývinových štádiách (senzomotorické, predoperačné a štádiom konkrétnych operácií). Predoperačné štádium je obdobím veľkého rozvoja produkcie a chápania reči. Stratégie, ktoré dieťa vyvíja, aby rozumelo reči, majú ten istý charakter ako stratégie, ktoré používa pri interpretácii aj iných, neverbálnych vstupov.

Najviac pozornosti autor venuje obdobiu stredného detstva a otázke, ktoré lingvistické schopnosti sa vyvíjajú paralelne s konkrétnymi operáciami; ich vývin — v zhode s Piagetom, pokladá v tomto období za ťažiskový. Predpokladá, že tomuto veľkému skoku vo vývine kognitívnych schopností, prechodu z predoperačného štádia do štádia konkrétnych operácií, zodpovedá rozvoj metalingvistických schopností dieťaťa (t. j. kvalitatívne lepšia schopnosť uvedomovať si jazyk ako taký, rozmýšľať a posudzovať jeho správnosť a pod.). Konštatuje, že na rozdiel od produkcie a porozumenia reči, ktoré majú automatický charakter, sú metalingvistické schopnosti riadené na vedomej úrovni. Podobne aj konkrétne operácie sú vedome riadené, keďže dieťa si vyberá z niekoľkých alternatívnych spôsobov riešenia problému.

Opis použitých metód je veľmi podrobný. Na rozdiel od všeobecného trendu sa autor rozhodol pre

pomerne malý súbor metód, čo správne odôvodňuje tým, že väčší súbor by mohol zapríčiniť stratu záujmu, oslabenie pozornosti a spolupráce malých probandov, a tým aj nevalidné údaje. Rovnako vzťah medzi kognitívnym a jazykovým vývinom nezisťoval tak, ako sa to robí všeobecne (pomocou výpočtu korelácií), ale na základe porovnávania kvalitatívnej a kvantitatívnej povahy vývinu týchto dvoch tried schopností.

Vývin kognitívnych schopností detí zachytáva autor pomocou šiestich úloh, ktoré tvoria súčasť štandardizovaného testu Goldschmida a Bentlera.

Metalingvistické schopnosti detí identifikuje pomocou troch súborov metód: metódy posudzovania synonymity viet, posudzovania prijateľnosti viet a napokon pomocou úlohy segmentovať jednotlivé slová na fonémy.

Deti posudzovali synonymitu párov viet, z ktorých polovicu tvorili skutočne synonymné páry. Povrchová štruktúra týchto viet však bola rozdielna, vety sa odlišovali v spôsobe vyjadrenia činnosti (činný a trpný rod); vyjadrenia existencie; vyjadrenia časových vzťahov (*predtým — potom, najprv — potom, potom*); vyjadrenia priestorových vzťahov (*pred — za, nad — pod*); vyjadrenia komparatívneho množstva (*viac — menej, väčší — menší, kratší — dlhší*).

Ďalej deti posudzovali prijateľnosť viet, pričom sa im predkladala polovica normálnych viet a polovica deformovaných viet. Autor použil niekoľko druhov deformovaných viet: zmena slovosledu; neadekvátne väzby prechodného slovesa; neadekvátne väzby subjekt — sloveso, sloveso — objekt, adjektívum — substantívum; nesprávne väzby s neurčitými číslovkami; nepravdepodobný obsah vety; nepravdivý, falošný obsah vety.

Obidve úlohy — posudzovanie synonymity a prijateľnosti viet — sa realizovali s deťmi v hrovej situácii, ktorá zodpovedala ich veku. S každým dieťaťom sa pracovalo individuálne podľa záujmu, ktorý dieťa prejavovalo o úlohy (minimálne štyri sedenia s každým dieťaťom). Súhrnne sa vyšetrilo sto detí, po dvadsať z každej z piatich vekových skupín od štyroch do ôsmich rokov, pričom polovicu tvorili dievčatá.

Ukázalo sa, že mladšie deti posudzovali synonymitu viet skôr na základe podobnosti ich povrchovej štruktúry ako na základe podobnosti ich významu. Staršie deti — na rozdiel od mladších — boli schopné vziať do úvahy nielen povrchovú, ale aj hĺbkovú štruktúru viet.

Pri posudzovaní prijateľnosti viet mladšie deti zasa používali kritériá pravdivosti, pravdepodobnosti a mravnosti (teda obsah vety) v podstatne väčšej miere ako gramatické či syntaktické pravidlá. Až staršie deti sa viac orientovali na formálnu štruktúru viet a za neprijateľné považovali vety s gramatickými a syntaktickými deformáciami.

Pri úlohe rozdeliť slová na fonémy sa získali menej zaujímavé výsledky, podľa autora predovšetkým preto, že deti úlohu dobre nerozumeli alebo nebola pre nich dostatočne zábavná.

Na záver D. T. Hakes konštatuje, že získané výsledky sú v súlade s pôvodným predpokladom, že paralelu prechodu z predoperačného štádia do štádia konkrétnych operácií tvorí vývin metalingvistických schopností, t. j. významné zmeny v schopnosti dieťaťa priamo sa zaoberať vlastnosťami jazyka. Tento záver podopiera aj zisteniami iných autorov, ktoré identifikujú výrazný rozvoj aj iných metalingvistických schopností v tomto vekovom období, a to schopnosti chápať dvojznačnosť, slovné hračky a figuratívny jazyk a schopnosti rozlišovať rým od nerým.

Spoločným menovateľom oboch vývinov (kognitívneho aj metalingvistického) je podľa autora vývin schopností riadiť kognitívne procesy, schopnosti decentrovať pozornosť z jednej vlastnosti na viaceré vlastnosti objektov a vývin schopnosti operačnej reverzibility konkrétnych operácií.

V diskusii autor predpokladá, že v období stredného detstva dochádza s vysokou pravdepodobnosťou k paralelnému vývinu aj iných kognitívnych procesov, napríklad pamäťových (najmä metapamäte). Zatiaľ chýbajú dôkazy experimentálneho charakteru. Ak je však predpoklad spoločného menovateľa vývinu kognitívnych, pamäťových a lingvistických schopností správny, tak dôkazy na seba nedajú dlho čakať.

Autor ďalej diskutuje o povahe vývinu metalingvistických schopností, pričom uvažuje o dvoch možných alternatívach: vývin ako kontinuálny rast kvantitatívnych zmien a vývin ako proces diskontinuálnych kvalitatívnych zmien viažúcich sa na určité obdobie života. Naznačuje, že okrem diskontinuálnych zmien možno pozorovať aj kontinuálny vývin metalingvistických schopností až do obdobia dospelosti.

Publikácia má koncepčný a ucelený charakter. Kládne sa v nej nepomerne viac otázok, než sa na ne aj odpovedá. Poskytuje tak výskumnému pracovníkovi veľa cenných podnetov na zamyslenie, pričom súčasne vytvára vhodné metodické východisko pre ďalšie experimentálne práce o vývine metalingvistickej schopnosti detí. Za problematický považujeme autorov záver, že v období stredného detstva nedochádza k významným zmenám v produkcii a porozumení reči a že tieto dve schopnosti sú výlučne automaticky riadené, bez vedomej regulácie dieťaťa.

J. Plichtová

PATZIG, G.: *SPRACHE UND LOGIK*. 2. vyd. Göttingen 1981. 132 s.

Rozsahom nevelká, ale hutná práca nemeckého logika a filozofa G. Patziga je venovaná problematike na rozhraní filozofie, logiky a jazykovedy. Autor sa v nej sústredil na niekoľko vybraných tém, pričom jednotlivé kapitoly na seba voľne nadväzujú a v podstate predstavujú samostatné štúdie.

G. Patzig chápe logiku ako vedu o pravdivých výrokových formách, ako teóriu výrokov, ktoré sú pravdivé na základe samotnej formy. Pritom si uvedomuje, že termín forma výroku má mnoho významových odtieňov.

V knihe sa ďalej objasňuje povaha a funkcia logických spojok, junktorov a funktorov. Podľa autora logické spojky nemožno chápať ako preklad spojok prirodzeného jazyka, ale ako ich náhradu. No ani takýto výklad nemôže obísť otázky ich vzájomných vzťahov a možnosti aplikácie v rôznych sférach činnosti a poznávania. Autor zohľadňuje historické skúsenosti s touto problematikou. Pripomína nezdar Leibnizových snáh o „univerzálnu charakteristiku“, ktorá mala nahradiť prirodzený jazyk umelým matematickým systémom, od ktorého Leibniz očakával presné vyjadrenie myšlienok. Napriek tomu Leibnizove pokusy a projekty stimulovali mnohých mysliteľov a svojím spôsobom prispeli k vytvoreniu umelých jazykových systémov pre potreby logiky a pre počítače.

V kapitole *Veta a skutočnosť* sa G. Patzig dotýka zásadných otázok s ďalekosiahlymi svetonázorovými a metodologickými dôsledkami. Vo svojom výklade sa snaží zmieriť dve protikladné stanoviská: na jednej strane tvrdenie, že danosti, fakty nejstujú bez toho, že by boli vyjadrené, opísané nejakou vetou. Na druhej strane autor priznáva, že jestvovalo a bude jestvovať mnoho skutočností a faktorov, o ktorých v jazyku nebola ani zmienka; v ňom vidí akúsi dvojakosť samotného pojmu skutočnosť (s. 47). Aj keď pripustíme, že *pri vymedzovaní pojmu skutočnosti hrá istú rolu konvencia, reálna skutočnosť, materiálne dianie jestvuje nezávisle od konvencie i od vedomia človeka.*

Kapitola pod názvom *Gottlob Frege a logická analýza jazyka* prináša nielen zaujímavé údaje o živote a diele tohto významného nemeckého logika, ale sa zaoberá závažnými otázkami aplikability matematických postupov a metód v logike a vo filozofii. Aj keď sa dá sotva súhlasiť s autorovým tvrdením, že žiadna iná disciplína nemá tak blízko k filozofii ako matematika (s. 81), treba priznať, že umelé logické jazyky, kalkuly a modely prispeli v mnohých bodoch k exaktnej analýze vzťahov medzi jazykom, logikou, teóriou poznania a psychológiou. K Fregeho zásluhám patrí aj výstižná kritika psychologizmu a objasnenie logickej štruktúry mnohých matematických postupov a argumentov. Pritom je vari zveličené Patzigovo tvrdenie, že umelý logický jazyk by mohol mať vo filozofii podobný význam ako mikroskop v biológii (s. 86).

Svojimi prácami položil G. Frege základy logickej sémantiky a dôkladne objasnil rozdiely medzi znakom, zmyslom a významom. Neobmedzil sa len na izolované výrazy a termíny, ale analýzu rozšíril aj na vety. Hodne pritom uplatňoval pojem funkcie a spájal ho aj s problematikou pravdivosti. Hoci jeho snaha o vybudovanie aritmetiky z logiky stroskotala, bolo to stroskotanie, ktoré podnetne stimulovalo ďalší výskum v tejto oblasti.

V kapitole pod názvom *Štrukturalizmus a jeho hranice* G. Patzig správne poukazuje na módné nánosy, ktoré sprevedzajú túto v súčasnosti aktuálnu problematiku. Za týmito módnymi nánosmi však vidí aj zaujímavé historické peripetie a seriózne problémy v prírodných i v humanitných vedách. Saussurovo

chápanie jazyka ako útvaru, v ktorom sa prvky a vzťahy navzájom podmieňujú, dáva do súvislosti so staršími úvahami o vzťahu substancie a formy, celku a časti, prvkov a vzťahov. Rovnako je pozoruhodné konštatovanie, že Lévi-Straussova koncepcia predstavuje kantianizmus bez transcendentálneho subjektu (s. 111).

G. Patzig však proti štrukturalizmu uvádza aj viaceré výhrady. Podľa neho štrukturalizmus predstavuje prílišné akcentovanie vzťahov na úkor základných prvkov a málo diferencuje vzťahy od predmetov a vlastností. V modernej matematike sa síce pojem abstraktných štruktúr úspešne používa, no tento pojem podľa autora nemožno považovať za univerzálny kľúč pre poznanie a pochopenie celej skutočnosti. Človek nie je mechanickým priesečníkom spoločenských vzťahov, je obdarený vedomím, vôľou, emóciami, túžbami, potrebami, ale aj genetickými a biologickými danosťami, koná pod vplyvom vonkajších okolností, ale aj pod tlakom vlastných dispozícií, potrieb a záujmov. Preto nepokladá za správne robiť zo štrukturalizmu osobitný svetonázor.

Patzigova kniha sa vyznačuje snahou o serióznu argumentáciu, moderný prístup a úsporný výklad. Aj keď z marxistického hľadiska treba mať výhrady proti niektorým bodom jeho výkladu o vzťahu medzi vetou a skutočnosťou a o význame matematiky pre logiku a filozofiu, nájde čitateľ v nej nemálo podnetných myšlienok, ktoré prispejú k hlbšiemu chápaniu otázok na rozhraní logiky, filozofie a jazykovedy.

J. Švihran

MAĎARSKÁ JAZYKOVEDA PO OSLOBODENÍ

Za posledných tridsať rokov podrobili maďarskí jazykovedci diskusii takmer všetky základné i čiastkové otázky jazykovedného výskumu: jeho miesto v systéme vied, vzťah k spoločenským požiadavkám, jeho predmet, obsah, metódu až po hodnotenie jednotlivých jazykových javov. Dôkazom tejto aktivity je aj sumarizujúca kniha Mihálya Temesiho *Maďarská jazykoveda. Smery výskumu a jej výsledky po oslobodení* (Temesi, M.: *A magyar nyelv tudomány. Irányok és eredmények a felszabadulás óta*. Gondolat 1980. 408 s.). Autor ju rozdelil do šiestich kapitol: 1. *Stav, postupy a hlavné smery v skúmaní maďarčiny*; 2. *Opis súčasnej maďarčiny*; 3. *Kontrastívno-kontrafakčné skúmanie vnútorného členenia súčasnej maďarčiny*; 4. *Aplikovaná jazykoveda*; 5. *Historický vývin maďarčiny*; 6. *Úlohy maďarskej jazykovedy*. V poznámkach sa uvádza množstvo odkazov na literatúru (vrátane časopiseckej) a nechýba ani menný register.

Dedičstvo, ktoré si maďarská jazykoveda priniesla z obdobia pred druhou svetovou vojnou, vychádza z mladogramatizmu, ktorý bol dlhé roky vedúcim smerom v maďarskej jazykovede. Jazykovedný pozitívizmus, historizmus, podceňovanie synchronie sa odrazili aj v prvých rokoch po oslobodení. V päťdesiatych rokoch sa dostáva do popredia záujem o synchronný stav jazyka, o skúmanie jeho systému a štruktúry. Neobišlo sa to však bez istých krajností, čo vyvolalo niekoľko rokov trvajúci spor o metódy jazykovedného bádania. Boj synchronie a diachronie uzatvárajú maďarskí jazykovedci s konečnou platnosťou až v 60. rokoch, odkedy existuje v maďarskej jazykovede — podľa slov M. Temesiho — iba jediná všeobecne platná a prijatá metóda: metóda dialektického materializmu, dialektická jednota súčasného stavu s jeho historickým vývojom. V tejto súvislosti si vyjasnila maďarská jazykoveda trojaký prístup k hodnoteným jazykovým javom: 1. synchronický, 2. diachronický, 3. panchronický.

V súvislosti s existenciou viacerých jazykovedných smerov a ich konvergentným vývojom sa vyčleňujú v Maďarsku dve jazykovedy: tradičná (resp. klasická) a moderná. Autor však poukazuje na veľké názorové a metodologické zmeny aj v tradičnej jazykovede, preto súčasný stav charakterizuje týmito vlastnosťami: 1. celková diferenciácia jazykovedy (objavili sa nové čiastkové disciplíny, ktoré v predchádzajúcom období neexistovali, napr. jazykový zemepis, historická dialektológia, jazyková kultúra, onomastika a pod.); 2. rešpektovanie požiadaviek spoločenského života; 3. plánovanie, plánovitosť

(uprednostňovanie spoločenských požiadaviek); 4. komplexnosť jazykovedy ako vednej disciplíny.

V kapitole *Stav, postupy a hlavné smery v súčasnej maďarskej jazykovede* uvádza autor prehľad existujúcich smerov, ako aj ich výsledky. Veľa pozornosti venuje najmä tradičnej jazykovede, funkčnej, štruktúrno-generatívnej, psycholingvistiky i sociolingvistiky. Okrem nich charakterizuje jazykovedný pozitívizmus v prejavoch tzv. Budapeštianskej školy, výskum systému maďarčiny, využívanie matematicko-statistických metód, genetický a typologický smer a aplikovanú jazykovedu. Za výdobytky tradičnej jazykovedy pokladá bohatý empirický materiál, ktorý sa doteraz zozbieral a usporiadal, opis javov a zákonitostí maďarčiny, čím sa utvorili predpoklady pre rozvoj jazykovej kultúry. Nedostatky vidí v tom, že tradičné maďarské gramatiky neobjasnili v dostatočnej miere vzťah jazyka a myslenia, kreatívnu funkciu jazyka, ani súvislosti medzi jazykovou praxou a komunikáciou, že sa zamerali len na výskum písanej podoby jazyka, a nie na živú hovorenú reč. Reprezentatívnym dielom tradičnej lingvistiky je akademická gramatika maďarčiny (1961—1962), v ktorej sa odráža súčasný stav skúmania národného jazyka, ale zároveň aj slabé miesta v teoretickom uchopení a objasnení javov a zákonitostí maďarčiny. Vytvára však predpoklady pre vytýčenie a objasnenie ďalších výskumných úloh.

Nie bez zaujímavosti je neujasnenosť miesta typologických skúmaní súčasnej maďarčiny, uvažovanie o typológii ako o protiklade historicko-porovnávacej metódy, prípadne ako o praktickej disciplíne pre jazykový zemepis. Výsledky v tejto oblasti skúmania sú skôr zásluhou zahraničných jazykovedcov ako domácich. Za východisko terajších typologických bádání pokladajú maďarskí jazykovedci štúdiu V. Skaličku *Typológia maďarského jazyka*, prednesenú na debrecínskej jazykovednej konferencii r. 1968.

V opisnej jazykovede existujú v súčasnej maďarčine viaceré problémy: nedostatok jednotnej terminológie, neujasnenosť predmetu jednotlivých čiastkových disciplín. Nestranného pozorovateľa prekvapia diskusie o základných otázkach gramatiky: o jej predmete, obsahu, mieste v systéme lingvistických disciplín, o jej systéme a pod. V súčasnej maďarskej jazykovede možno vyčleniť dva základné prístupy ku gramatike, stále však chýba jednotný pohľad na vypracovanie gramatiky nového typu. Pri príprave akademickkej gramatiky v 50. rokoch sa stretli dve koncepcie: podľa prvej sa opis jazyka chápe v širokom zmysle, teda ako opis všetkých jazykových rovín, podľa druhej, užšej, sa do gramatiky zaraďuje len morfológia a syntax. Nakoniec sa od týchto diskusií upustilo a bola vypracovaná gramatika podľa maďarských jazykovedných tradícií s tradičným členením: *Hláskoslovie — Náuka o slove — Skladba*. Druhá časť sa chápe široko, je tu náuka o slovnej zásobe, tvorení slov, systéme slovných druhov i tvaroslovie (najmä skloňovanie—časovanie, otázka morfológických kategórií). Tvaroslovie sa v akademickej gramatike maďarčiny analyzuje okrem náuky o slove aj v syntaxi, čo bádatelia odôvodňujú tým, že tvar slova nachádza plné uplatnenie až jeho funkčným zaradením vo vete.

Opis systému súčasnej maďarčiny sa odráža vo viacerých pozoruhodných publikáciách, ktorých spoločnou črtou je nadväzovanie na úspešné výsledky domácej i zahraničnej gramatickej teórie, predovšetkým sa však zakladajú na domácej jazykovednej tradícii — tradičnom taxonomickom opise. Ich spoločným nedostatkom podľa M. Temesiho je, že neberú do úvahy výraznú typologickú odlišnosť maďarčiny od iných jazykov s vyspelou jazykovednou tradíciou, najmä čo sa týka vyjadrenia myšlienkových štruktúr jazykovými štruktúrami.

Jedným z doteraz neuzavretých problémov je systém a klasifikácia slovných druhov. Z knihy M. Temesiho vyplýva, že maďarská jazykoveda je nejednotná v kritériách klasifikácie slovných druhov: časť jazykovedcov pokladá za konštitutívnu vlastnosť slovného druhu význam, teda šématické hľadisko, iní uprednostňujú morfológické či syntaktické kritériá. Nie je ujasnené ani zaradenie slovných druhov do náuky o slove či do skladby. Výkladový slovník maďarčiny a akademická gramatika prijali za rozhodujúcu pre konštituovanie slovného druhu a pre zaradenie slov do slovných druhov funkciu slov vo vete.

Vzhľadom na neujasnenosť základných kritérií pokračuje v maďarskej jazykovede diskusia o vzťahu podstatných mien, prídavných mien a čísloviek k zámenám, ktoré stoja namiesto týchto slovných druhov. V poslednom období prevláda názor, že zámena nie sú samostatným slovným druhom, ale len subkategóriou tých slovných druhov, ktoré „zamiňajú“. Diskutuje sa aj o otázkach neurčitých

slovesných tvarov (ktoré sa pokladajú za prechodný slovný druh), otázkach vlastných mien, prísloviak a častíc.

Z lexikologických javov k najdiskutovanejším patrí interpretácia morfematickej a slovotvornej štruktúry slova, vymedzenie hraníc slovotvorno-tvarotvorných prístupov, morfematické členenie slov, typy tvorenia slov. V syntaxi sú to otázky vzťahu výpovede a vety, klasifikácie viet a existencia súvetia ako samostatného syntaktického javu (v doterajšej teórii je lepšie prepracovaná syntagmatika a náuka o vete, o súvetí sa vôbec neuvažovalo).

V monografii je aj prehľad opisných maďarských gramatík od 50. rokov podnes, pričom sa značný priestor venuje akademickej gramatike (*A mai magyar nyelv rendszere: Leiró nyelvtan. 2 zv. 1961—1962*). M. Temesi súhlasí s kritickými názormi, ktoré tejto gramatike vyčítajú nediferencovanie lexikálneho a gramatického prístupu (nahradzuje vraj aj doteraz neexistujúcu modernú maďarskú lexikológiu), zároveň však autor vyzdvihuje skutočnosť, že prináša systém pravidiel fungovania všetkých jazykových rovín na sémanticko-syntaktickom základe. Prichádza s požiadavkou uzavrieť opisnú gramatiku náukou o texte a dosiahnuť tým komplexný opis od fonémy po text. Touto požiadavkou sa M. Temesi zaraďuje k tým jazykovedcom, ktorí chápu gramatiku širšie a žiadajú od nej opis všetkých jazykových rovín.

Maďarská lingvistika sa za posledných tridsať rokov môže prezentovať významnými jazykovednými činmi. Za také považuje M. Temesi vypracovanie siedmich zväzkov *Výkladového slovníka maďarčiny* (1959—1962), ktorý na 383 stranách prináša takmer 207 000 slovníkových údajov v 50 000 heslách, *Slovníka cudzích slov a výrazov* (80 000 hesiel), jednozväzkového *Príručného výkladového slovníka* (70 000 hesiel), maďarského synonymického slovníka (30 000 jednotiek). Zároveň pokračujú prípravy *Veľkého slovníka maďarského jazyka*, ktorý obsiahne slovnú zásobu maďarčiny od r. 1526 a frekvenčného slovníka, spracovaného na základe reprezentatívnych textov o rozsahu 2 mil. slov.

Viaceré úspechy dosiahla maďarská jazykoveda v oblasti skúmania histórie maďarčiny a dialektológie. Svedčí o tom *Atlas maďarských nárečí*, pripravovaný maďarský nárečový slovník (vyšiel z neho 1. diel), niekoľko regionálnych nárečových slovníkov, trojzväzkový etymologický slovník, slovníky idiolektu spisovateľov a i. Veľkú pozornosť venuje súčasná maďarská lingvistika požiadavkám praxe — najmä jazykovej kultúre a jazykovej výchove v školách. Svedčia o tom kapitoly Temesiho knihy o aplikovanej lingvistike: o rozvoji rečových návykov, o normovaní spisovnej výslovnosti (v súčasnosti sa pripravuje normatívna *Príručka spisovnej maďarskej výslovnosti*), o pravopisných normách a otázkach jazykovej kultúry a normy.

Predmetom poslednej kapitoly recenzovanej knihy je krátky náčrt úloh maďarskej jazykovedy: vypracovanie nového maďarského nárečového slovníka, príprava príručky o základných otázkach jazykovej normy a jazykovej kultúry, vypracovanie príručky spisovnej výslovnosti, dokončenie frekvenčného slovníka maďarčiny i niekoľkých menších frekvenčných slovníkov pre potreby jazykovej praxe, prehodnotenie a stanovenie nových, moderných základov maďarskej gramatiky, spoločenská potreba aplikovať výsledky jazykovedných výskumov na fungovanie jazyka nielen ako nástroja dorozumievania, ale aj poznania.

Temesiho kniha predstavuje zaujímavý a aktuálny prehľad názorov i problémov, neujasnených aj vyriešených otázok, úspechov i výdobytkov súčasnej maďarskej lingvistiky. Hodnovernosť nastolených otázok, konštatácií stanovisk autor dokladá množstvom odkazov na literatúru, sčasti aj zahraničnú. Kniha je zaujímavým dokladom o vyše tridsaťročnom úsilí maďarských jazykovedcov o dôkladný a dôstojný výskum národného jazyka, zároveň však odhaľuje aj biele miesta či nevyjasnené problémy. Tým sa stáva dobrým pomocníkom pri vytyčovaní ďalších úloh. A do tretice je zaujímavým a fundovaným sprievodcom pre všetkých záujemcov o súčasné „dejiny“ maďarskej jazykovedy.

M. Fazekašová

I. ČESKOSLOVENSKÁ ONOMASTICKÁ KONFERENCIA (TROJANOVICE 18.—21. MÁJA 1982)

Po dvoch českých a ôsmich slovenských onomastických konferenciách zišlo sa 22 českých a 10 slovenských onomastikov so svojimi 25 kolegami zo ZSSR, NDR, Bulharska, Južoslávie, Maďarska, Poľska, Rumunska a Grécka, väčšinou členmi Medzinárodnej komisie pre slovanskú onomastiku pri Medzinárodnom komitáte slavistov, na prvej československej onomastickej konferencii. Usporiadateľmi konferencie boli Ústav pro jazyk český ČSAV, Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV, Pedagogická fakulta v Ostrave, Místopisná komise ČSAV a Slovenská onomastická komisia SAV.

Rokovanie konferencie ukázalo, že na širokej základni možno dobre konfrontovať výsledky československej onomastiky s prácami zahraničných bádateľov, že možno rozvíjať domáce tradície, prehľbovať teoretické a metodologické východiská základného výskumu i veľkých medzinárodných vedeckých projektov, ako sú napr. *Slovanský onomastický atlas* alebo spracovanie lexiky slovanskej toponymie.

Základná téma rokovania *Onomastika ako spoločenská veda* umožňovala v referátoch i v diskusných príspevkoch rozpracovať široký okruh problematiky výskumu vlastných mien, niektoré filozofické otázky jazyka a vlastných mien, postavenie onomastiky v rámci spoločenských vied, jej spätosť s jazykovedou, sociolingvistikou, psychológiou, históriou, otázky psychológie pomenúvania, jazykovej výstavby jednotlivých tried vlastných mien, fungovanie vlastných mien v spoločenskej komunikácii. Osobitná pozornosť sa venovala otázkam šandardizácie vlastných mien a literárnej onomastike.

Úvodný referát o filozofických aspektoch onomastiky predniesol riaditeľ Ústavu pro jazyk český ČSAV J. Petr. Osvetlil v ňom podstatný znak vlastných mien spočívajúci v individualizácii javu v rámci triedy javov a niektoré otázky mimojazykovej stránky vlastného mena. — W. Lubaš (Katowice) charakterizoval vlastné meno zo sociolingvistického hľadiska ako súčasť prehovoru (textu). Pri takomto chápaní onymický znak vystupuje ako situačná elipsa na pozadí spoločenskej praxe. — O jazykových kontaktoch zo sociolingvistického hľadiska hovoril J. Skácel (Ostrava). V referáte zdôraznil, že marxistické chápanie jazykových kontaktov musí vychádzať zo všestranného posúdenia so zreteľom na prioritu materiálnych vzťahov, na leninské riešenie národnostnej otázky a na internacionálne zväzky.

V. Blánár (Bratislava) predstavil vo svojom referáte onomastiku vo svetle vedy o vede. Vlastné meno definoval ako prejav vnútornej jednoty jednotlivého, všeobecného a zvláštneho, onomastiku ako náuku o formovaní a o fungovaní onymických znakov a onymických sústav a onymických sústav a komplexnú onomastickú analýzu ako bádateľský proces smerujúci od pomenovaných objektov k odrazu znakových javov a k vyjadreniu onymického obsahu jazykovými prostriedkami. — M. Knappová (Praha) analyzovala rodné meno ako sociálny jav a na základe materialistickej dialektiky zhodnotila vývinové črty rodných mien v češtine. — J. Matejíček (Banská Bystrica) poukázal na všeobecné a jednotlivé v obsahových modeloch živých osobných mien.

Ďalšia séria referátov z rokovania prvého dňa bola venovaná všeobecným metodologickým otázkam toponomastiky. R. Šrámek (Brno) poukázal na spätosť objektívnej reality s vlastným menom, na výber motivačných príznačkov a jazykových prostriedkov pri pomenovaní. Pri fungovaní je vlastné meno prostriedkom identifikácie onymického javu. — E. Eichler (Lipsko) hovoril o vlastnom mene ako o odraze sociálnych vzťahov vo vývine spoločnosti. — R. Krajčovič (Bratislava) zdôraznil potrebu verifikácie, overovania a objasňovania pôvodných apelatívnych významov pri výskume ojkonymickej lexiky rozličnými metódami a postupmi s využitím poznatkov iných vedných disciplín (histórie, botaniky, geológie a i.). — Ph. Malingoudis (Thessaloniké) sa zaoberal jazykovými a historickými aspektmi slovanskej toponymie na území Grécka. — A. V. Superanskaja (Moskva) vo svojom referáte ukázala, ako urbanonymá (názvy ulíc a iných verejných priestranstiev, názvy zastávok mestskej hromadnej dopravy a pod.) odrážajú vnútromestské realie. — J. Spal (Plzeň) hovoril o psychológii pomenovania, o motivovanosti vlastných mien pri ich vzniku a o postupnom strácaní motivácie pri fungovaní vlastných mien.

Druhý deň pokračovalo rokovanie v sekciách. V jednej sekcii odzneli referáty o význame toponymie pre históriu a vývin osídlenia, v druhej o problematike osobných mien, etnoným a literárnej onymie.

O význame kartografického spracovania jednotlivých chronologických vrstiev osadných názvov pre výskum histórie osídlenia predniesol referát K. Rymut (Krakov). — L. Olivová-Nezbedová (Praha) predložila metódu určovania zaniknutých osád na základe terénnych názvov. Postup, ktorým pracuje, je podnetný a prináša užitočné výsledky pre historikov i archeológov. — Metodicky podnetný a zaujímavý bol referát O. R. Halagu (Košice) o hodnotení historickej situácie na základe stredovekých zápisov vlastných mien, v ktorom odmietol závery o kontinuite, resp. o prerušení kontinuity osídlenia iba na základe jazykovej podoby historických vlastných mien.

V tejto sekcii odzneli ešte referáty o charaktere terénnych názvov v českom pohraničí (K. Oliva, P. Prokop — obaja Praha), o odraze socializácie vidieka v terénnych názvoch (J. Pleskalová — Brno), o osídlení okolia Brna na základe toponymie (J. Skutil — Brno), o charaktere osídlenia vo svetle osadných názvov na území NDR (G. Schlimpert, E. Fosterová — S. Wauerová — všetci Berlín) a o odraze materiálnej i duchovnej kultúry Veľkopoľska a Západného Pomorska v toponymii (A. Belch-nierowska — Slupsk).

V antroponomastickej sekcii odzneli referáty o lužickosrbských osobných menách (W. Wenzel — Lipsko), o sociolingvistikých aspektoch poľských priezvisk (B. Siciński — Wroclav), o sociálnych a jazykovedných aspektoch slovenských historických osobných mien (I. Kotulič — Bratislava), o sliezskych priezviskách antroponymického pôvodu (N. Bayerová — Ostrava). Dva referáty boli venované etnonýmam a postaveniu etnoným v onomastike (V. I. Suprun — Volgograd; M. Opělová — Ostrava).

Samostatný blok tvorili referáty z literárnej onomastiky. M. Majtán (Bratislava) zdôvodňoval zásadu, že aj literárnu onymiu treba spracúvať komplexne s prizeraním na to, ako autor odráža skutočné vlastné mená a spôsoby pomenúvania, ako podľa existujúcich modelov sám tvorí literárne vlastné mená a ako jeho výtvary pôsobia na čitateľa so zreteľom na špecifiku literárnej komunikácie. — Na rovnakých východiskách bol postavený aj referát K. Gutschmidta (Berlín) o špecifike a tradíciách v menách hrdinov rozličných literárnych smerov. — V referáte E. Brezu (Gdaňsk) o vlastných menách v kašubskom folklóre sa kládol dôraz na špeciálne funkcie (typizačnú, didaktickú, symbolickú, humoristickú) literárnej (aj folklórnej) onymie. — J. Pleskot (Ostrava) analyzoval vlastné mená v rozprávkach F. Lazeckého vo vzťahu k deju, prostrediu a štýlu. — V referáte J. Říhovej (Ostrava) bola venovaná pozornosť literárnej toponymii v diele V. Neffa. — A. Stašková (Prešov) charakterizovala vlastné mená vo východoslovenských ľudových piesňach z hľadiska ich funkcie.

V tretí deň rokovanie prebiehalo tiež v sekciách. V jednej odzneli referáty o vzťahu onomastiky a dialektológie (D. Čupíc — Belehrad), o sémantických areáloch geografických apelatív *strouha* a *stoka* na území Čiech (S. Utěšený — Praha), o slangových vlastných menách (J. Hubáček — Ostrava; V. Wolf — Trutnov), o tvorení detoponymických adjektív v moravských nárečiach (K. Fic — Brno) a o vývine českej onomastickej bibliografie (M. Nováková-Šlajsová — Praha). Ďalšie referáty boli o západoslovenských a slovenských miestnych názvoch zakončených na *-any* (E. Jakus-Dąbrowska — Halle; P. Žigo — Bratislava), o názvoch českých hradov (V. Bok — České Budějovice), o menách Obodritov (T. Witkowski — Berlín), o starej lexike v rumunskej (A. Constantinescu — Bukurešť) a v bulharskej (D. Michajlovová — Sofia) toponymii.

V druhej sekcii sa hovorilo o gramatickej stránke vlastných mien a o otázkach štandardizácie. A. Polívková (Praha) predniesla referát o aktuálnych otázkach jazykovej kodifikácie českých osadných názvov. — L. Dvořák (Bratislava) hovoril o dynamike exoným v slovenčine a o ich štandardizácii. — Do tohto okruhu patrili aj referáty Z. Kaletovej (Krakov) o sémantickej funkcii gramatického čísla vlastných mien a M. Považaja (Bratislava) o regulovaní výberu rodných mien na Slovensku.

V záverečnej časti rokovania odzneli referáty o odraze miestnych pomerov v terénnych názvoch (E. Pokorná — Praha), o predložkových názvoch a ich súvisi s významom predložiek v spisovnom jazyku a nárečiach (W. Śmiech — Łódź), o hydronymii ako o prameni rekonštrukcie starej ruskej lexiky

(G. P. Smolicka ja — Moskva) a o pojme toponymického slovotvorného typu (H. Borek — Opole).

V rámci konferencie sa uskutočnili aj dve pracovné zasadnutia Medzinárodnej komisie pre slovanskú onomastiku pri Medzinárodnom komitáte slavistov, a to 17. mája v Ostrave a 19. mája v Trojanoviciach. Rokovalo sa na nich o prípravných prácach na *Slovanskom onomastickom atlase*, o spoločných výskumoch lexiky a slovných základov slovanskej toponymie a o chystaných syntetických dielach o slovanskej hydronymii. Podmienkou úspešnej realizácie týchto veľkých medzinárodných onomastických projektov sú spoľahlivé a rovnaké teoretické i metodologické východiská, ako aj prepracovanie metodiky heuristických a výskumných prác v teréne. A tak aj tieto rokovania prispeli k zblížovaniu stanovísk i pracovných plánov a programov v jednotlivých slovanských krajinách. Niektoré z týchto otázok sa budú môcť prerokovať aj v rámci prípravy na XV. medzinárodný onomastický kongres, ktorý bude v dňoch 13.—17. augusta 1984 v Lipsku.

Materiály z rokovania konferencie sa budú publikovať v osobitnom zborníku, ktorý vydá Pedagogická fakulta v Ostrave, materiály zo zasadnutí Medzinárodnej komisie pre slovanskú onomastiku sa uverejnia v Zpravodaji Místopisné komise ČSAV.

M. Majtán

ZA PROFESOROM MILANOM ROMPORTLOM

14. 5. 1921 — 16. 12. 1982

Vo vlašnejšom 2. čísle Jazykového časopisu v správe o prvom pracovnom stretnutí českých a slovenských fonetikov na Filozofickej fakulte UPJŠ v Prešove, ktorého inšpirátorom bol prof. M. Romportl, sme uviedli, že najbližšie stretnutie sa uskutoční na Filozofickej fakulte UK v Prahe. Bolo 22. 12. 1982. Pokojný snežný decembrový deň sa nám tvrdojšie usiloval vnútiť optimistickejšie myšlienky. Márne. Lebo v onen deň sme sa nezišli na to, aby sme rokovali o teoretických i praktických otázkach českej a slovenskej fonetiky a fonológie. Prišli sme sa rozlúčiť s univ. prof. PhDr. Milanom Romportlom, DrSc., vedúcim Katedry lingvistiky a fonetiky FF UK, členom vedeckej rady FF UK, dlhoročným predsedom Jazykovedného združenia pri ČSAV, prezidentom Medzinárodnej spoločnosti fonetických vied (International Society of Phonetic Sciences), predsedom Medzinárodnej komisie pre fonetiku a fonológiu slovanských jazykov, členom výboru Societas Linguistica Europea a členom mnohých ďalších vedeckých spoločností, ktorý nás navždy opustil 16. decembra 1982.

Prof. M. Romportl sa narodil 14. mája 1921 v Litomyšli, študoval v Turnove a od začiatku svojich vysokoškolských „učňovských“ rokov na Filozofickej fakulte UK (popri fonetike v seminári prof. B. Hálu sa sústavne venoval štúdiu bohemistiky a slavistiky) žil v Prahe. Svojej alma mater zostal verný ako výborný vysokoškolský pedagóg, tvorivý bádateľ a precízny organizátor — natrvalo; hoci „pripútaný“ k jednému miestu, vlastne východiskovému bodu istoty, podniká svoje objavné výskumné cesty — predovšetkým v oblasti fonetiky, ktorá mu najviac učarovala — najmä do zvukovej sústavy češtiny a ruštiny, ale aj iných jazykov a odtiaľ k zvukovej typológii, k jazykovým univerzáliám.

Pri úvahách o vedeckom odkaze prof. M. Romportla treba osobitne zdôrazniť princíp systémovosti a komplexnosti v jeho prácach o fonickej stavbe jazyka; spája ich jednotná koncepcia, v ktorej sa jazyk chápe ako systém s hierarchicky usporiadanými jednotkami a vzťahmi medzi nimi, dialektika jednotlivého a všeobecného, diachronie a synchronie, jazykovej formy a funkcie, jemná analýza a schopnosť zovšeobecnenia v širokom zábere interných a externých jazykových súvislostí (porov. našu recenziu výberu jeho prác *Studies in Phonetics* z r. 1973 v Jazykovednom časopise, 27, 1976, s. 74—77).

„Zlatou nitou“ výskumnej práce prof. M. Romportla — zároveň vynikajúceho hudobníka — bola intologická problematika, ktorá stojí už na samom začiatku jeho bádateľskej tvorby: na túto oblasť sa viaže jeho prvá monografia *K tónovému průběhu v mluvené češtině* (1951) i dialektologické práce *Přizvuk, kvantita a melodie v nářečí na Jablunkovsku* (1954) a *Zvuková stránka souvislé řeči v nářečích*

na *Těšínsku* (1958) i viaceré štúdie, v ktorých analyzoval synonymitu a homonymitu intonačných prostriedkov (vychádzajúcich z paralely foném a prozodém), uvažoval o porovnávacom štúdiu vetnej fonetiky, o mieste intonácie v jazykovom systéme slovanských a germánskych jazykov, o sémantike intonácie, vymedzil intologické typy jazykov a i.

Skúmanie intologických javov viedlo prof. M. Romportla priamo k poznaniu vzťahu výrazu a významu v jazyku, zvuku a jeho funkcie v rečovej komunikácii. „Poučený“ touto reláciou formy a obsahu pri suprasegmentálnych jednotkách nestrácal nikdy zo zreteľa ani pri rozbere „nižších“ zvukových prvkov — segmentov symbózu fonetiky a fonológie ako disciplín skúmajúcich akustický signál a jeho komunikačný štátus z rozličných hladín vtáhu jednotlivého a všeobecného, z diferencovaných, ale dialekticky prepojených stupňov abstrakcie. Osobitnú pozornosť pri tomto vzťahu venoval skúmaniu akustickej podstaty dištingtívnych vlastností; významné miesto medzi jeho prácami z tejto problematiky patrí originálnej monografii *Zvukový rozbor ruštiny (K akustické klasifikaci ruských hlásek)* z r. 1962. Aj v svojich foneticko-fonologických úvahách z „priestoru“ vzťahu hláska — fonéma smeroval od časti k celku, od konkrétneho javu k jeho systémovému zaradeniu, k typológii a všeobecnolingvistickým poznatkom. Skúmal relevantnosť a redundantnosť dištingtívnych príznakov foném, hierarchiu akustických príznakov vytvárajúcich množinu zodpovedajúcej dištingtívnej vlastnosti, vymedzil centrálnu a periférnu prvky vo fonologickom systéme atď. Svoje teoretické postuláty aplikoval na konkrétnom rozbere zvukových jednotiek najmä z českého a ruského vokalizmu a konsonantizmu.

Prof. M. Romportl nebol kabinetným vedcom; svoje teoretické poznatky všestranne odovzdával rečovej praxi. Výrazným spôsobom sa zúčastnil na príprave ortoepických príručiek spisovnej češtiny. Ako vysokoškolský učiteľ napísal niekoľko vynikajúcich učebných textov; osobitne treba pripomenúť jeho *Základy fonetiky* (1973), modernú učebnicu všeobecnej a českej fonetiky.

Prof. dr. Milan Romportl svojim bádateľským dielom, organizačnou činnosťou aj ako školiteľ aspirantov zjavne posunul vývin fonetického a fonologického výskumu i na Slovensku a osobitne na Filozofickej fakulte UPJŠ v Prešove. Mal rád slovenčinu a rozumel jej; potvrdil to i svojou bádateľskou činnosťou, v ktorej si všimol aj fonickú sústavu slovenského jazyka (porov. napríklad jeho štúdiu *K akustice slovenských vokálů a diftongů*. In: Jazykovedné štúdie. 12. Peciarov zborník. Bratislava 1974, s. 43—48). Jeho zásluhou na pravidelných zasadnutiach fonetickej sekcie Jazykovedného združenia ČSAV vo Fonetickom ústave FF UK v Prahe odznali viaceré prednášky aj o zvukovej stavbe spisovnej slovenčiny. Svojím životom a prácou sa natrvalo zapísal i do dejín československých jazykovedných vzťahov.

Odišiel nesmierne pracovitý, všestranne vzdelaný, priateľský, ušachtilý človek.

J. Sabol

CONTENT

The February 1948 and advancement of the Slovak language	3
Viktor Krupa: A linguistic model of reality	6
Šimon Ondruš: A contemporary comparative linguistics and Schleicher's Indo-European tale	14
Ján Saňol: On the principles of orthography	26
Jozef Ružička: Elliptical sentence constructions	31
Ivan Šipoš: To the taxonomy some phraseologisms of the Slovak	43
Božena Švihranová: Some linguistic aspects of causality	48
Pavol Žigo: The version of a verb in the Cartvel languages and intention of verbal process	58

Discussion

František Štícha: The aime and characteristic of the "introduction to linguistics"	62

Reports and reviews

Daneš, F.—Hlavsa, Z. a kol.: Sentence patterns in Czech. By J. Kačala	69
Linguistic studies XVI. By J. Findra	72
Buffa, F.: Atlas of the Slovak language III. By I. Ripka	75
Recueil linguistique de Bratislava VI. By E. Nemcová	77
Maršalová, L.: The psycholinguistic analysis of the evolution of lexikon. By I. Šipoš	80
Miloslavskij, I. G.: Problems of derivational synthesis By J. Dolník	81
Two interesting works on the text linguistics. By E. Bajžíková	83
Hakes, D. T.: The development of metalinguistic abilities in children. By J. Plichtová	87
Patzig, G.: Language and logic. By J. Švihran	89
The Hungarian linguistics today. By M. Fazeškašová	90
The first Czechoslovak conference on onomastics. By M. Majtán	93
Obituary for professor Milan Romportl. By J. Saňol	95

JAZYKOVEDNÝ ČASOPIS

Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied

Ročník 34, 1983, 1

Vychádza dvakrát do roka

Vydáva VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied

Hlavný redaktor prof. PhDr. Ján Horecký, DrSc.

Výkonný redaktor PhDr. Ján Bosák, CSc.

Redakčná rada:

PhDr. J. Bosák, CSc., PhDr. K. Buzássyová, CSc., prof. PhDr. J. Horecký, DrSc., PhDr. J. Kačala, CSc.,
doc. PhDr. R. Krajčovič, CSc., doc. PhDr. Á. Král, DrSc., PhDr. V. Krupa, DrSc., prof. PhDr. J. Mistřík,
DrSc., PhDr. Š. Peciar, CSc., PhDr. I. Ripka, CSc., prof. PhDr. J. Ružička, DrSc., PhDr. J. Sabol, CSc.,
doc. PhDr. E. Sekaninová, DrSc., prof. PhDr. V. Schwanzer, CSc.

Tajomníčka redakcie: PhDr. Katarína Matějová

Adresa redakcie: 813 64 Bratislava, Nálepková 26

Technická redaktorka: J. Macherová

Rozširuje, objednávky a predplatné prijíma PNS — ÚED Bratislava, ale aj každá pošta a doručovateľ.
Objednávky do zahraničia vybavuje PNS — Ústredná expedícia a dovoz tlače, 813 81 Bratislava,
Gottwaldovo nám. 6

Distributed in the Socialist countries by SLOVART Ltd., Leningradská 11, Bratislava, Czechoslovakia.
For all other countries — except West Germany — distributions rights are held by JOHN BENJAMINS
B. V., Periodical Trade, Amsteldijk 44, 1007 HA Amsterdam, Holland

Ročné predplatné Kčs 30.—, jednotlivé číslo Kčs 15.—

Tlač: Západoslovenské tlačiarne, n. p., závod Svornosť Bratislava

© VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1983